

„Új esztendő, vígságszerző”

„A költő (...) szemkápráztató díszmester...”

„Néha annyira elragadtatja magát képzelő erejének játékatól,
hogy álmodni látszik, ahelyett, hogy költene.”

„...két tündérvilági dzsin, kik égő csillagokat tépnek le az égről,
s meteorokkal hajigálják egymás pajzsát...”

„Hát bizony végesvégül csak meg kell gyónnom, hogy volt énnekem egy szeretőm,
aki miatt hűtelen voltam nemcsak a feleségemhez, de még a múzsámhoz is,
aki körülhálózott a pókfonalával, s a szívem vérét kiszívta;
aki lefoglalta magának a legjobb gondolataimat; akinek utánaszaladgáltam az
ország egyik szélétől a másikig, s igavonó rabszolgája voltam.
Gyakran a fél vagyonomat elvesztegettem rá, s vakon rohantam a bajba érte.
Tűrtem miatta szidalmat, átkozódást, gyalázatot. Kockáztattam érte az életemet,
szabadságomat. [...] Verje meg a ragya! Úgy híják, hogy »Politika«.”

„Megbuktattam egy minisztert! Nagy triumfus az!”

„...a regényemért sem kaptam semmi honoráriumot,
ellenben megvolt vele az a kegyetlen multságom,
hogy a cenzor minden lépten-nyomon lefoglalta a lapot
a tárcában folyó regény miatt;
nekem aztán egyre-másra törülnöm, másitanom kellett benne;
kihagynom ívszámra azokat a részleteket,
amik a szabadságharcra vonatkoztak, amik hőseimnek a jellemét kiemelték,
megszöknöm a legjobb gondolataimtól,
üresen hagynom az összekötő epizódok helyét.
Soha még regényírónak keservesebb vajúdása nem volt a munkájával,
mint nekem ezzel az elbeszéléssel. Irigyltem a muszka íróknak a sorsát.”

„Magdolna csak nagynéha tér meg...”

„az ész és derű szabadsága”

„...ki tetteiben megemlegettetik, az halhatatlan lesz.”

„Minden másképpen van.”

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2026/1

1

2026

ItK

Jókai Mór
Arany János
Dalgyűjtemény
Kazinczy Ferenc
MTA 200

Publications on the History of Literature

Volume 130. Nr. 1. 2026

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@abtk.hu

Contents

Two hundred years of the Hungarian Academy of Sciences

<i>Császtvay, Tünde</i> : The politician's heart of stone. Jókai Mór's political perspective and <i>The Stonehearted Man's Sons</i>	3
<i>Csörsz, Rumen István</i> : Memory and remembrance. Arany János's <i>Song Collection</i> (1874)	49
<i>Kiss, Margit</i> : The consequences of multiplying textual variations. Kazinczy Ferenc's <i>Orthologist and Neologist in our own and other nations</i> from a textological perspective	64
<i>Ujváry, Gábor</i> : The institutionalization of Hungarian historiography and the Hungarian Academy of Sciences in the nineteenth century	83

Book reviews

Tóth, Zsombor: A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig (In the spirit of the long Reformation. Religious persecution and testimony in the Reformed literary tradition from the decade of mourning to 1800) (<i>Balázs, Mihály</i>)	106
--	-----

Chronicle

"It's hard enough, being alone." Péter Ötvös (1946–2025) (<i>Szilasi, László</i>)	121
Ferenc Máté Bodrogi (1980–2026) (<i>Fazakas, Gergely Tamás</i>)	123

Irodalomtörténeti Közlemények

2026. CXXX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Kétszáz éves a Magyar Tudományos Akadémia

<i>Császtvay Tünde</i> : A politikus kőszíve. Jókai Mór politikai perspektívája és <i>A kőszívű ember fiai</i>	3
<i>Csörsz Rumen István</i> : Emlék és emlékezet. Arany János <i>Dalgyűjteménye</i> (1874)	49
<i>Kiss Margit</i> : A szövegváltozatok tétje. Kazinczy Ferenc <i>Orthologus és Neologus</i> ; <i>nálunk és más Nemzeteknél</i> című értekezése textológiai szempontból	64
<i>Ujváry Gábor</i> : A magyar történetírás intézményrendszerének kiépülése és a Magyar Tudományos Akadémia a 19. században	83

Szemle

Tóth Zsombor: A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig (<i>Balázs Mihály</i>)	106
---	-----

Krónika

„Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”. Ötvös Péter (1946–2025) (<i>Szilasi László</i>)	121
Bodrogi Ferenc Máté (1980–2026) (<i>Fazakas Gergely Tamás</i>)	123

A politikus kőszíve

Jókai Mór politikai perspektívája és *A kőszívű ember fiai*

CSÁSZTVAY Tünde

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet Bibliográfiai Osztály, tudományos főmunkatárs, osztályvezető
ORCID: 0000-0003-0238-5955

The politician's heart of stone. JÓKAI Mór's political perspective and *The Stonehearted Man's Sons*

Abstract | Over the past decades, the reception of JÓKAI Mór's oeuvre has undergone significant transformation. In particular, *The Baron's Sons* (lit. *The Stonehearted Man's Sons*) has become a central object of renewed scholarly attention, despite having been extensively overread since the second half of the twentieth century. Earlier, partly cultic interpretations of the novel – as the “eternal epic” of the 1848–49 War of Independence, the literary expression of the nation's heroic struggle, or a key instrument of patriotic education – have gradually been dismantled. Although the novel is still most often read through the perspective of 1848, both in scholarship and by the wider reading public, recent studies have approached it from increasingly diverse aesthetic and memory-political perspectives, challenging earlier rigid interpretive models.

Yet the dominant interpretive framework of the late nineteenth and early twentieth centuries neither justifies nor proves that the novel can only be read in this way. My study therefore proposes a radically different perspective, one that has not previously been applied to the text. I interpret the novel in relation to the political context of its composition: the turbulent public and party-political developments surrounding the Austro-Hungarian Compromise of 1867, JÓKAI's unusually active political role at the time, the election struggles of 1868–1869, and his relationship with TISZA Kálmán. From this perspective, the novel emerges not only as a narrative of the War of Independence, but also as a literary representation of political compromise and reconciliation.

Keywords | JÓKAI Mór, *The Baron's Sons*, novel, political perspective, Austro-Hungarian Compromise of 1867, election campaigns of 1868–1869

* A tanulmány az MTA200 Emlékbizottság támogatásával és az NKFIH által támogatott OTKA K 146519 „Jókai 200: Jókai Mór Összes Művei kritikai kiadásának bicentenáriumi munkálatai” projektum keretében készült.

Az elmúlt évtizedekben a Jókai-életmű recepciója – ahogy azt jó néhányan megállapították és kimutatták – dinamikus, Koós István legutóbbi, az *Alföld* 2025. októberi számában tett megfogalmazása szerint „elképesztő” változáson ment keresztül.¹ A közelmúlt Jókai-vizsgálataiban kiválasztott szerepet kapott a 20. század második felétől bizonyíthatóan „agyonolvasott” *A kőszívű ember fiai* is, és miután elvesztette a kötelező olvasmány minősítését, az irodalomtörténeti értelmezésekben különösen felerősödött az a folyamat, amely a regény napjainkban érvényesebb és sokrétűbb értelmezésére vállalkozott.² A kővé vált szív monolit szikláját is többen, több oldalról kezdték faragni,³ és ahogy ma látjuk és értelmezzük, lassan egy egészen új szobor arcéle, azaz a korábban a Jókai-koronaékszerek egyikének tartott mű a korábbiaktól teljesen új értelmezési keretekben kezd kibontakozni. Ez mára olyannyira kitágult, hogy Margócsy István legutóbbi írásában már egyenesen „egy rossz regény látványos történeti karrierjéről” értekezik.⁴ Recepciótörténeti áttekintéssel kezdődő, váratlanul merész véleményében – a regénynek a gimnáziumi anyagból való törlésére utalva – úgy látta, hogy a regény

E nagyon erősen felülről generált és manipulált népszerűség[é]nek az volt az oka, hogy a szocialista kultúrpolitikanak, amely Jókai életművét – a hagyomány erőssége okán – se kiköpni, se lenyelni nem tudta, szüksége volt legalább egy Jókai-regényre, amely ideo-

1 Koós István, „Mindenki kortársa: Jókai Mór”, *Alföld* 76, 10. sz. (2005): 90–96, 90.

2 Erről gondolkodott Hansági Ágnes is: HANSÁGI Ágnes, „A megtartó felejtés: *A kőszívű ember fiai* temetési imájának olvasata”, *Alföld* 64, 6. sz. (2013): 81–102, különösen 90.

3 Csak néhány példa *A kőszívű ember fiairól* vagy az elmúlt évtizedek ezt a művet is érintő reflexióiból: EISEMANN György, „A romantikus elbeszélés retorikai hatásfunkciói: *A kőszívű ember fiai*”, *Iskolakultúra* 11, 6–7. sz. (2001): 62–76; PORKOLÁB Tibor, „»Üldözöttje a hatalomnak«: Egy fejezet a Jókai-regényből”, in *A forradalom után: Vereség vagy győzelem?*, szerk. CSÉVE Anna, 86–97 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001); BÉNYEI Péter, „Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének a fenntartására: Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*”, *Alföld* 53, 3. sz. (2002): 68–90; EISEMANN György, „»Elmondom, ahogy megértem«: A forradalom elbeszélése Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényében”, in *Az elbeszélés módozatai: Narratíva és identitás*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 173–212 (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2003); FRIED István, „Szereplői párhuzamok *A kőszívű ember fiaiban*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 114–128; BÉNYEI Péter: „»Nagy idő múlt a nagy harc óta!«: *A kőszívű ember fiai* emlékezeti munkája”, *Studia Litteraria* 57, 3–4. sz. (2018): 23–68, doi:10.37415/studia/2018/57/3974; HANSÁGI, „A megtartó...”; HÓDOSY Annamária, „Családtörténet és nemzetsors-allegória Jókainál: Szexuálpolitikai szimbolizációk a *Mire megvénülünk*, *A kőszívű ember fiai* és az *Egy magyar nábob* struktúrájában”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 75–95; HANSÁGI Ágnes, „»A többit úgyis untig tudja már mindenki«: Jókai forradalom-elbeszélései a 19. századi printmédiumokban”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 110–126; SZILÁGYI Márton, „A boldogtalanság útjai: Jókai Mór: *Szegény gazdagok*”, *Kortárs* 69, 2. sz. (2025): 29–34; MARGÓCSY István, „Egy rossz regény látványos történeti karrierje: Kritikus szemmel *A kőszívű ember fiairól*”, *Alföld* 76, 10. sz. (2025): 31–41.

4 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...” Margócsy regényértelmezését számos ponton megfontolandó érvekkel vitatja: HACEK Zsófia, „*A kőszívű ember fiai* mint komfortregény: Válasz Margócsy Istvánnak”, *Szófa*, 2025. okt. 29., <https://www.szofa.eu/iras/hacek-zsofia-a-koszivu-ember-fiai-mint-komfortregeny-valasz-margocsy-istvannak>.

lógiai szempontból, ha nem is lehetett teljesen kielégítő, de mégsem volt egészében kifo-gásolható: a benne ábrázolt nemzeti függetlenségi harc idealizálása realistának volt mi-nősíthető, oly nagy mértékben, amely kompenzálhatta az el nem tagadható romantikus (s így elutasítandó) tendenciákat is. Az ötvenes években számos olyan irodalomtörténeti értékelés született, amely a *Köszívűnek* nemcsak kiválóságát, hanem szinte egyedülvaló-ságát is hangsúlyozza, s a szabadságharc e regénybeli ábrázolását egyértelműen hiteles-nek, sőt a leghitelesebbnek állítja. [...] A regényt (és Jókai vállalkozását) egyértelműen az ideologikusan szemlélt szabadságharc szemszögéből kívánták leírni és méltatni... [...] e regény nem önértéke miatt szerezte hatalmas hírnevét, hanem [...] a sok évtizedes iroda-lompolitikai és nemzet-emlékezetpolitikai manipulációnak köszönheti...⁵

Kétségtelen, az elmúlt néhány évtizedben Jókai recepciótörténetében a mű korábban ki-alakult, elsősorban a 20. század második felében született, megkövesedett és (leegysze-rűsített) nemzeti szimbólummá emelkedő regényértelmezéseitől⁶ mindinkább eltávolod-va egyre több irodalomtörténészt foglalkoztat a régebbi értelmezéseknek a lebontása, új fénytörésbe helyezése és újraértelmezése, hogy – messze nem a teljes névsort említve, el-sőddlegesen – Fábri Anna, Szajbély Mihály, Eisemann György, Szilasi László, Fried István, Takáts József, Hódosy Annamária, Bényei Péter, Szilágyi Márton, Hansági Ágnes és a már említett Margócsy István meglátásaira és sok innovatív újraértelmezésére itt csak utaljak.⁷

Úgy tűnik tehát, hogy a korábban kultikussá emelt „örök eposa a szabadságharc-nak”,⁸ „a nemzet nagy küzdelmének epopeája”,⁹ „a hazafias nevelés egyik legnélkülöz-hetetlenebb eszköze”¹⁰ jellegű értelmezéseknek és a jelentéskánon egysíkúságának be-

5 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...”, 32, 41. Margócsy idézi például Bóka Lászlótól: „A szabadságharcos hősiesség példamutatása ez a regény. A magyar dolgozó nép vítétségének himnusza. [...] Méltó emlé-ke ez a regény függetlenségi harcunknak, lelkesítő segítőnk mai békeharcunk során...” BÓKA László, „A köszívű ember fiai”, *Csillag* 5 (1951): 893–898, 897–898.

6 Vö. például SÓTÉR István, *Jókai Mór* (Budapest: Franklin Társulat, [1941]); NAGY Miklós, „A köszívű ember fiai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 231–246.

7 Lásd a 4. lábjegyzetet és néhány további iránymutató munkát és monografikus feldolgozást: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben* (Budapest: Skiz, 1991); SZILASI László: *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, deKON-KÖNYVek 18 (Szeged: Osiris Kiadó–Pompeji Alapítvány, 2000); FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai: Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben* (Budapest: Iser Kiadó, 2003); HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, szerk., „Mester Jókai”: *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*, Ráció-tudomány 4 (Budapest: Ráció Kiadó, 2005); HANSÁGI Ágnes, „A Jókai-precédens és a magyar romantika kánonja”, in HANSÁGI Ágnes, *Az Ixion-szindróma: Identitás és kánon a romantikában és a modernségben*, Ráció-tudomány 7, 115–129 (Budapest: Ráció Kiadó, 2006); SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór (1825–1904)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2010); WÉBER Antal, *Magyarország 1514-ben és 1848-ban: Történelmi regény vagy regényes történelem*, Irodalomtörténeti füzetek 169 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011); HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Ráció-tudomány 19 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014); MARGÓCSY István, szerk., *Jókai Mór emlékezete*, Osiris irodalomtörténet: Tanulmányok (Budapest: Osiris Kiadó, 2022); FRIED István, *Jókai Mór életrajzai és más furcsaságok*, Ti-szatáj könyvek (Szeged: Tiszatáj Alapítvány, 2024).

8 VOINOVICH Géza, „Jókai Mór”, in VOINOVICH Géza, *Írók és költők*, 23–42 (Budapest: Bibliotheca, 1943), 36.

9 Idézet a kötet reklámszövegéből, például: *Üstökös* 12, 51. sz. (1869. dec. 18.): 424. Erről később még lesz szó.

10 HEGEDŰS Géza: „A köszívű ember fiai”, *Új Hang* 3, 5. sz. (1954): 93–104.

fellegzett, és végleg szétporladóban van. Ez egyben azt is jelenti, hogy miként Bényei Péter utalt rá egy kiváló tanulmányában, az új regényértelmezések változása egyöntúton mutatta:

A szélesebb olvasóközönség Jókai-befogadásában háttérbe szoruló regényt természetesen nem szabad elfelejteni: nem kerül ki a kánonból, hiszen továbbra is a Jókai-korpusz egyik meghatározó, komplex poétikai-esztétikai teljesítményt felmutató, s még mindig többé-kevésbé kultikus – több generációban ma is nemzeti érzéseket kiváltó – darabjáról van szó, de '48–49 emlékezhely hordozó szerepe fokozatosan halványodik.¹¹

A továbbiakban tanulmányában elemezte a Jókai-mű iskolai kötelező olvasmányként való szereplését, a Jókai-olvasás visszaszorulását, és megállapította, hogy

Amennyiben viszont a Jókai-művek nemcsak a mindennapos olvasás repertoárjából kerülnek ki, hanem az intézményes átörökítés áramlásából is, akkor a kollektív emlékezet közvetítésének, s ezen keresztül a nemzeti-közösségi identitásformálásának egy fontos médiuma hallgat el.¹²

Önmagán túlmutató érvénye lehet tehát, hogy recepciótörténetében a politikummal telített *A kőszívű ember fiai*t továbbra is figyelem kísérje. Napjainkban a regény befogadásának terén érzékelhetően kétirányú elmozdulás mutatható ki. Míg a legújabb olvasásszociológiai elemzések és olvasói statisztikák, valamint az iskolai gyakorlat is arra mutatnak, hogy a regénynek a nemzeti identitást erősítő fő üzenete mára látványosan lejárt szavatúságúnak és befogadhatatlannak tűnik, különösen a tanulók számára, addig a Jókai-regény új, mély és nemegyszer végtelen izgalmas irodalmári olvasatai – sokszor a regényen túllépve – felerősítették a Jókai-életművön belüli korrelációs rendszervizsgálatokat is, és a regényértelmezéseket messze meghaladva nem pusztán a Jókai-életmű holisztikus irodalomértelmezési korszakát, fordulatát nyitották meg, hanem – várhatóan – a regény befogadói körét is folyamatosan és újra tágíthatják. Ahogy Török Lajos is megfogalmazta – remélhetően érvénnyel – a Jókai-életmű önéletrajziségének elemzésébe fogva: „A legutóbbi évek recepciójából kiemelhető írások tárgyuk mielőbbi újraolvasására ösztönöznek, s felismeréseik az alábbi vizsgálódásokon is komoly nyomot hagynak majd.”¹³ Hogy ezekben az egymásra ható, de eredményeik szerint ellentétes irányú folyamatokból és azok hatásaiból melyik válik erősebbé, és közöttük a korábban a legismertebb és legolvasottabb Jókai-regények egyike (és maga Jókai) a magyar olvasóközönség körében vissza tudja-e szerezni (valószínűleg nem), meg tudja-e őrizni – ha meg is változott okokból – a korábbi tekintélyes pozícióját (valószínűleg nem), vagy el tudja érni legalább egy kisebb, de viszonylagos stabilitást a befoga-

11 BÉNYEI, „»Nagy idő múlt...«”, 66.

12 Uo., 27.

13 TÖRÖK Lajos, „»A saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon«: Jókai Mór és az önéletrajz útvesztői”, *Alföld* 65, 1. sz. (2014): 85–105, 87.

dói piacon, esetleg csupán egy szűkülő olvasóréteg olvasmányélményévé szorul vissza, még nem tudjuk. De az újabbnál újabb, nemegyszer paradigmaváltó Jókai-értelmezések – benne *A kőszívű ember fiai* is – bizonyítják, hogy a Jókai-életmű rétegzettségével gazdagabb, bonyolultabb és ellenállóképesebb, értelmezése újra meg újra képes megnyílni a mindenkori modernitás felé is, dacára a kezdeti kritikákban feltűnő, majd elsősorban a Gyulai Páltól érkező regényanalíziseknek, melyek kifogásolják a „hibás koncepció” mentén „eklektikus” és „széttartó szerkezetű”, „epikai, narrációs hibákkal bukdácsoló” művet, egészen a Margócsy Istvánig futó „rossz regény” értékelésig.

Bizonyos azonban, hogy a sok évtizeden át a regény általános és szinte evidensnek vett – leginkább az iskolai oktatásban ajánlott – olvasata egyértelműen és szinte kizárólagosan 1848/1849 felől értelmezte, az általános közvélemény egyre szűkülő olvasótáborára pedig értelmezi még ma is a művet, miközben az új olvasatok is túlnyomórészt a nemzeti identitás és nemzeti emlékezet problematikái, illetve a nemzeti narratíva szempontú elemzéseiket 1848/1849 szerepének fókuszba helyezésével értelmezik át, és bontják le a megkövesedett és a korábban kultikussá vált interpretációs sablonokat.

Kettős hatás, 1848/1867

Pedig a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének regényértelmezési kerete nem feltétlen igazolja, és végképp nem bizonyítja, hogy *A kőszívű ember fiait* kizárólag így lehetne olvasni. Még akkor sem, ha – Margócsy igazsága szerint – vannak arra adataink, hogy akár már Jókai életében, majd 1945 után módszeresen egyre inkább a szabadságharc-aspektus egyedülisége felé szorították az értelmezést.

A kötet kritikai kiadása 1954-ig például hét részletmegjelenést regisztrált, a legelsőt 1874-ben, tehát a regény folyóiratbeli, majd első regénykiadása után öt évvel, a második kiadás idején. Az időben első, 1874-es részletközlés *A Királyerdőben* című, az isaszegi csatát és a Baradlay Richárd–Palvicz Ottó-párbajt megidéző fejezet egy részét hozta, az ezt követő, 1894-es közlemény és további (legalább) négy részközlés (egy esetében a szerkesztő nem jelezte, mely szövegrészek kerültek be a szövegválogatásba) pedig az *Egy nemzeti hadsereg* című fejezetet választotta ki.¹⁴ A kötetrészetek publikálása tehát csak évekkel a megírás után indult meg, ezekben látszólag a szabadságharcot megidéző részteket tüntették ki, így megkockáztatható, hogy ezek a későbbi, más mediális közegbe került szövegrészetek is kizárólagosan az 1848-as fókuszpontú értelmezést erősíthették az olvasókban és a regény recepciójában. 1945 után a regény forradalmi hangulata, a hatalmakkal való opposíciója és azoknak a saját korra vonatkoztatható lehetséges áthallásai – ahogy arra Margócsy is utalt – nyilván okozhattak fejlődést a kor ideológusainak, de azt az osztrákokkal szembeni magyar ellenállás és a szabadságharc erkölcsi győzelmének üzenete vagy „az elnyomó nemesi társadalom elleni fellépés” tí-

14 Listájukat lásd: JÓKAI Mór, *A kőszívű ember fiait* (1869), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 27–28, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 1:323–326. A továbbiakban: JÓKAI/SZEKERES.

pusú értelmezések jócskán felülírhatták azokat, mindez pedig szintén affirmálhatta a regény 1848 felől indított interpretációit.

Azonban már itt érdemes ezt árnyalni, hiszen az én olvasatomban a két részre vágott regény fordulópontjában álló, a történetelmesélést némiképp felfüggesztő és – több időszzerű probléma mellett – magát az 1848/1849-es kérdéskört fókuszba emelő *Egy nemzeti hadsereg* című fejezet valójában nem pusztán a szabadságharc eseménytörténetének fikcionalizált megidézéséről mesél, hanem legalább olyan súllyal megtörténik itt a kiegyezés, a dualizmus elsődleges és mindörökké lényegi ügyének, a magyar önállóság jelképének, az *önálló nemzeti haderő* problematikájának középpontba állítása is. Amikor ugyanis Jókai a regényírás idejében, 1869-ben a magyar huszárokról ír, arról a nemzeti hadseregről, amelyet – leírása szerint – 1848-ban az össznemzeti akarat és pénz, a nemzeti lelkesedés és a nemzetiségek egysége hozott létre, azaz valamiféle nemzeti minimumnak tekinthető, az legalább annyira szólt a kiegyezés és a dualizmus legkényesebb és az egyik legvitatottabb politikai kérdéséről, a dualista állam hadügyének kereteiről,¹⁵ mint a szabadságharc vitéz tetteiről.

A kérdés ugyanis az egyik legfontosabb aktuálpolitikai ügy volt, hiszen az országgyűlés a véderőtörvény-tervezetet 1868. július 30-tól viták ösztüzében tárgyalta, a bal-közép vezetői, Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán a honvéd tüzér- és műszaki alakulatok felállításáért szólaltak fel, és a dualizmusban a kérdés állandóan napirenden maradt. „A dualista állam hadügyének kereteit Magyarországon a véderőről szóló 1868. évi XL., a honvédségről alkotott XLI., és az önkéntes népfelkelésre vonatkozó XLII. törvénycikk határozta meg, amelyeket Ferenc József 1868. december 5-én szentesített”,¹⁶ és amelyet tízévente kellett megújítani.

1869-ben a közvélemény szemében – a napilapolvasó regényolvasók többsége, valamint a szerző vezette politikai csoportosulás számára mindenképp – a magyar haderő kérdésének regénybeli előhozatala azon nyomban azt a napi vitát is megidézte és fellobbantotta, hogy a kiegyezés után a korábban a szabadságharcos magyar huszárok miképp tagozódnak be a közös osztrák hadseregbe. Az 1869-es mindennapokban ez a

15 Magyarázatul: Balla Tibor összegzése szerint „A kiegyezésről alkotott 1867. évi XII. törvénycikk 11. paragrafusa a »magyar hadseregről« szól mint »az összes hadsereg kiegészítő részéről«, de ez a megfogalmazás évtizedes állandó vitát gerjesztett, mert »mindenki saját felfogása szerint értelmezhet«. »Az 1868-as véderőtörvények szerint a fegyveres erőt a császári és királyi (vagy közös) hadsereg és haditengerészet, valamint a két honvédség (magyar királyi, illetve az osztrák császári-királyi Landwehr), a magyar királyi népfelkelés és a császári-királyi Landsturm együttesen alkotta. [...] Ezen alkotórészek a szervezettség, a kiképzettség, a fegyverzet minősége, valamint a bevetethetőség foka szerint tértek el egymástól. [...] Általánosságban elmondhatjuk, hogy a dualista elv a hadügy vonatkozásában több ponton is sérült a Monarchiában. Ennek egyik megnyilvánulása volt, hogy a közös hadseregen belül nem alakult ki magyar hadsereg. A másik szembetűnő jelenség, hogy a hadsereg megrendeléseit nem osztották el arányosan a birodalom két része között, azonban ebben az ipari színvonal különbözősége is szerepet játszott.» BALLA Tibor, „Az önálló magyar hadsereg kérdése a kiegyezéstől az első világháború végéig (1867–1918): Közös haderő kontra magyar nacionalizmus”, *Hadtörténelmi Szemle* 3 (2018): 129–140, 129, 130, 131.

16 BALLA Tibor, „Közös hadsereg kontra honvédség, avagy a birodalmi érdek elsőbbsége: Ferenc József magyar katonái a dualizmus korában”, in *A források bűvöletében: Ünnepi tanulmányok Katona Tamás 75. születésnapjára*, szerk. HERMANN Róbert és ZAKAR Péter, 11–34 (Szeged: Belvedere Meridionale, 2007), 11.

kérdés nyomban felidézte a beköszönő új korszak, a dualista államformát elnyerő Magyarország egyik legégetőbb vitáját, hiszen az újságokban, a regényrészlet fölötti politikai hírekben nap mint nap követni lehetett, hogy a kiegyezés előtti és utáni években a hadsereggel kapcsolatban milyen hosszú és nehéz tárgyalások folynak az uralkodóval és a katonai körökkel,¹⁷ illetve – *A Hon* olvasóinak – talán azt is, miként léptek elő kétségeikkel és ellenvetéseikkel az ellenzéki pártok, hiszen ahogy Balla Tibor fogalmazott: „Magyarországon a katonai követelés politikai program, mozgósító, pártokat összetartó jelszó, vélt és valódi sérelmek levezetője volt.”¹⁸

Az olvasóknak a mediális közegben való regényolvasásáról szólva kell utalni arra a jelenségre is, amelyre Hansági Ágnes emlékeztetett, mikor Zsigmond Ferenc 1924-es Jókai-monográfiájának¹⁹ azt a gondolatát elevenítette fel a tárcán megjelenő Jókai-regények népszerűség-felhajtó hatásáról és az újságközlés mediális közegének erejéről gondolkodva, hogy egyfajta „kettős hatás” működik a tárcaregényként, majd kötetben közölt Jókai-regényekben. Hansági igazán revelatív elemzésében kifejtette, hogy Zsigmond véleménye szerint

a napilap szöveggörnyezetében még egyértelműen referencializálható utalás a könyvolvasó számára csak komoly kreatív befektetés árán, és csak az imagináriusban válhat értelmezhetővé. A monográfus tehát reflektál arra a változásra is, amely a transzpozíció, a szöveg tárcából, napilapból könyvbe való, intermediális áthelyezésének eredményeképpen megy végbe.

Bár Hansági újszerű elemzése más problematikára fókuszál, de a gondolatmenetéből azt emelem ki, hogy ez a „kettős hatás” azt is magában foglalja, hogy a folytatásos regényrészletek olvasóinak a regény szövege nem vált el az őt körülvevő szövegek referencialitásától, hanem azokkal együtt, azoktól nem teljesen függetlenül teremtette meg regényolvasatukat.²⁰ Mindez pedig várhatóan azt is magában foglalja, hogy a kortárs olvasók után ezek az újságolvasatok gyengülnek vagy el is halnak, a kötetközlésbeli szövegek olvasói számára idővel mindinkább bezáródik és elveszik az az értelmezési mező, amely a megírás idejének kontextusát bekapcsolná az értelmezési keretbe. Mondhatni tehát, nem árt igyekezni, ha a regényírás idejének kontextuális olvasatait be szeretnénk illeszteni *A kőszívű ember fiai* reflexiók világába.

17 Erről a történeti kézikönyv: „A kiegyezés legkényesebb kérdése a hadsereg ügyének rendezése volt. A magyar közvéleményben oly erősen élt az 1848–49. évi magyar honvédsereg dicső emléke, még a kiegyezés híveinek táborában is oly nagy volt az önálló magyar hadsereg újjászülése utáni vágy, hogy a magyar vezető politikusok nem hagyhatták figyelmen kívül ezt az általános közhangulatot, noha tudták, hogy a kiegyezés megkötésének első feltétele: a közös hadereg egységének és feltétlen dinasztikus vezetésének érintetlensége. Ezért a kiegyezési tárgyalások során kicsikarták az uralkodótól és a katonai köröktől azt a formális engedélyt, hogy a kiegyezési törvényben szerepelt a »magyar hadsereg«, ám-bár »mint az összes hadsereg kiegészítő része«.” Kovács Endre és KATUS László, szerk., *Magyarország története 1848–1890*, 2. köt., Magyarország története 6/1–2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 2:791.

18 BALLA, „Az önálló magyar...”, 132.

19 ZSIGMOND Ferenc, *Jókai* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1924).

20 HANSÁGI, *Tárca...*, 318.

Az 1869-es napi politikai nagyüzemmel párhuzamosan megjelenő részletközlésekben az újságolvasók végigkísérhették azt a finom, de érzékelhető változást is, hogy Jókai, az író a regény második részében a szabadságharc hősei mellé miként emeli fel az osztrák ellenfelet, miközben a politikai hírekben meg ugyanakkor azt láthatta, hogy Jókai, a radikális *ellenzéki politikus* 1848-as lobogása idővel hogyan veszíti el mindinkább korábbi lendületét és radikális autonomista nézeteit a politikai frakcióharcokban, és elvei hajlékonyabbá tételével miként simítódik össze pártja jóval engedékenyebb és már a kiegyezést, a hatalomban lévő párttal megegyezést kereső csoportjával.

A változás jól végigkísérhető, felidéznek néhány példát. A regény második részének következő fejezeteiben a megidézett szabadságharc kitüntetett szerepű, királyerdei (isaszegi) ütközetében a magyar honvédek mellé méltó partnerré emelkedik az osztrák sereg, ahogy Jókai írja: „Minden kar úgy feszíté meg erejét, minden csapás úgy lett adva, mintha attól függne egy ország, egy korszak, egy eszme győzelme. *Két óriás* haláltusája volt az, melynek minden csepp vére maga egy lélek, egy hős, egy csoda.”²¹ Ez azonban igencsak különbözik az első rész megidézte idilli forradalomábrázolástól. Majd a Baradlay–Palvicz-párbajban, azaz a magyar és az osztrák ellenfelek társaik fölé magasodó „vezéri alak[já]ról” így ír Jókai: „Egy gondolatuk van. Nem is gondolat az: *két villám találkozása két fürgeteg öléből.*”²² Majd még később, Buda ostromakor:

Most már egyik *óriás* a másik ellen! Vállvetve, erőfeszítve; *két mesebeli génusz, két tündérvilági dzsin*, kik égő csillagokat tépnek le az égről, s meteorokkal hajigálják egymás pajzsát; [...] Egy diadalkoszorút csillagokból lát mind a két fél maga felett ragyogni, s egymás fölé igyekszik emelni fejét, hogy melyik éri el azt hamarább. *Tisztelet, becsület mind a két fél hőseinek.* E nagyszerű harcban mind a két fél elérte azt, és egyszerre. Mídon egyenlő fegyverrel küzdenek, sem történetíró, sem költő nem nevez jó barátot, elenséget: csak hősöket.²³

Ezek a mondatok a megírás idejének hangján is megszólaltak, és valamiféle politikai „ellenbeszédet” tartottak a regény első felében megelevenített szabadságharc-ábrázolással szemben, és a második regényrészben Jókai ezekkel a másik felet is a magyarok mellé emelő mondatokban ügyesen a két egyenrangú ellenfél megegyezése, hasonlósága, kiegyenlítése, kiegyenlítődése, az ellenfél megértése és elfogadása felé vezető út felé kezdi terelni olvasóit.

Az 1964-es kritikai kiadás aztán – mint szakirodalmi támaszték – még inkább ráerősített az 1848–1849-es nézőpontból való olvasatra, hiszen szintén kitüntetetten abban az értelmezési körben magyarázta a regényt, ahogy már a jegyzetek bevezetőjében Szekeres László, a regény kritikai kiadásának szerkesztője előrevetítette:

21 JÓKAI/SZEKERES, 2:62.

22 Uo.

23 Uo., 2:166–167. A kiemelések végig tőlem – Cs. T.

A szabadságharc mozgalmas napjait lírai lelkesedéssel megjelenítő regény Jókai életművének legszebb kötetei közé tartozik. Az 1848-as magyar honvédek helytállását feleleveníítő szépirodalmi munkák között ma is legnépszerűbb *A kőszívű ember fiai*, mely hazaszeretetre lelkesítő pátoszával, magával ragadó romantikájával csaknem egy évszázada kelt maradandó élményt olvasói lelkében. A szabadságharcunkat alig ismerő külföld is elismeréssel adózik a magyar huszárok bravúros hősiességét festői színekkel bemutató Jókai írói zsenialitásának. [...] A cenzúra bilincseiből kiszabadult sajtó²⁴ irányító férfival együtt az igaz szó meggyőző erejével igyekezett tájékoztatni a közvéleményt, s tévedései ellenére is őszinte pátoisszal mozgósított a szabadság kivívására.²⁵

Bár Szekeres a későbbiekben egyes problematikáknál néhol magyarázataiba vonta a regény megírása idejének, tehát a kiegyezés körüli turbulens időszaknak a nézőpontját is, ezek nem alkottak összeadódó, egységes vizsgálati rendszert.

Első vélemények, 1869/1870

A regény először – a kor publikálási gyakorlata szerint – folytatásokban, *A Hon* tárcáján, Jókai saját lapjában, a balközép párti, azaz ekkor ellenzéki, függetlenségpárti orgánumban jelent meg, 1869. január 1-je és október 10-e között.²⁶ Megírását jó néhány beharangozó hír kísérte. 1868 szeptemberének derekán a *Fővárosi Lapok* (és utána több újság is) már jól értesülten közölte, hogy „Jókai Mór ismét egy nagy regényen dolgozik.

24 A cenzurális helyzet megváltozásáról és Jókainak az azt követő írói fellélegzéséről a szerzői piacon Szekeres megjegyzi: „*A kőszívű ember fiaiban* első ízben dolgozhatta fel Jókai külső zavaró tényezők nélkül kedvenc témáját. Csak előnyére szolgált a regénynek, hogy írójának nem kellett a »veres plajbászos hivatal«, a cenzúra kártékony közreműködésétől tartania, s talán az emlékeket rostáló húsz év is előmozdithatta a mű hangulati egységét, s feltétlenül érezte a kompozícióra gyakorolt jótékony hatását.” Uo., 1:335. Jókai a regény utóhangjában maga is jelezte, hogy – a *Politikai divatok* című kötet ellentétben – itt végre nem kellett a cenzúra piros tollára gondolnia: „A regényemért sem kaptam semmi honoráriumot. Ellenben megvolt vele az a kegyetlen multságom, hogy a cenzor minden lépten-nyomon lefoglalta a lapot a Tárcában folyó regény miatt; nekem aztán egyre-másra törülnöm, másítanom kellett benne; kihagynom ívszámra azokat a részleteket, amik a szabadságharcra vonatkoztak, amik hőseimnek a jellemét kiemelték, megszöknöm a legjobb gondolataimtól, üresen hagynom az összekötő epizódok helyét. Soha még regényírónak keservesebb vajúdása nem volt a munkájával, mint nekem ezzel az elbeszéléssel. Irigyeltem a muszka íróknak a sorsát. Így készült, foltokra szaggatva, újra öszszefoltozva a *Politikai divatok*.” JÓKAI MÓR, *Politikai divatok* (1862–63), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 477.

25 Uo., 328.

26 A kritikai kiadás sem említi, hogy a regény közlését pár nap késéssel a német nyelvű *Pester Lloyd* is elkezdte, 1869. január 5-e és október 28-a között 140 folytatásban jelent meg, így a magyar és a német nyelvű olvasók egyidőben olvashatták. Lásd UJVÁRI Hedvig, „A magyarországi német sajtó helyzete és irodalomközvetítő szerepe a vizsgált időszakban”, in *Jókai & Jókai: Tanulmányok; A 2012. május 4–5-én, Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Károli könyvek: Tanulmánykötet, 55–84 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2012).

Címe: *Anya örökké*;²⁷ majd novemberben ezt a hírt több irodalmi lap, például a *Vasárnapi Ujság* is átvette, később a *Pesti Napló* is közölte. Az év utolsó előtti napjaiban, Jókai lapja, a *Hon* előfizetési felhívásában azonban már új címmel ajánlották, hivatalosan is bejelentették, hogy „Jókai Mórnak *A köszívű ember fiai* című legújabb regénye a jövő évtől kezdve a *HON* tárczájában fog megjelenni.”²⁸

A várható folyóiratkozás új regényt a továbbiakban nem kísérté különösebb hírverés, míg később, a regény kötetkiadását már 1869 nyarán beharangozták,²⁹ majd folyamatosan rövid hírekben említették, holott a folyóiratkozás utolsó részletét a *Hon* csak október 10-én hozta. 1869. szeptember elején adtak hírt arról, hogy „A regény a napokban elhagyta a sajtót”.³⁰

A kritikai kiadás a regény első bírálatát egyébként – a korábbi, előzetes rövidhírek kivételével – 1870 augusztusára datálta,³¹ ezután majd csak 1878-tól sorolt fel néhány megjelenést a századvégig, kivételnek az 1895-ös ötvenéves jubileumi ünnepen megsűrűsödő regényutalások számítanak. Végigkísérhető, hogy az elkövetkező évtizedekben a műre csak igen szórványosan reflektáltak a Jókai születésének százéves évfordulóján magasra csapó hullámáig, hogy aztán az 1950-es években látványos változással és erős ideologikus nyomatókkal – ahogy arra Margócsy utalt – számosan jelentkezzenek a regény vizsgálatának eredményeivel.

A mai sajtóadatbázisokban azonban már a kortársi időkből is további reflexiók említésével és elemzésével lehet kiegészíteni a regény befogadástörténetét, amelyekkel kiegyensúlyozottabb recepciós térkép rajzolható fel. Ha vitathatatlan is, hogy általánosságban ezek nem feltétlen rajzolják át jelentősen a regény recepciótörténetét, de újabb értelmezési mezők felé vezethetnek. Ezekből itt csak két példát említek.

Az általános irodalmi közvélekedés hosszú évtizedekre, napjainkig elfogadta, hogy a regény *kortársi* recepciója teljesen elmaradt. A közelmúltban Bényei Péter észrevéte-

27 „Jókai Mór ismét egy nagy regényen dolgozik. Címe: »Anya örökké.« A forradalom idejében játszik, s a nagy események végig vannak szöve benne. A jövő év elejétől fogva a »Hon« tárcája fogja közölni.” „Fővárosi hírek”, *Fővárosi Lapok* 5, 211. sz. (1868. szept. 15.): 843; »Ujdonságok”, *Magyar Ujság* 2, 212. sz. (1868. szept. 16.): 860. Néhány nappal később Jókai nélapja, az *Igazmondó* már részletesebb felvilágosítással szolgált: „Jókai Mór két új regényt ír, melyek közül az egyik még ez évben meg fog jelenni, a »Hon« esti tárcájában; a másikat a jövő év első napján kezdi meg a »Hon« reggeli tárcájában. Ez utóbbinak a címe: »Anya örökké.« A szabadságharcon elejétől végig át fog vonulni, és szerző tervezete szerint nagyobb terjedelmű lesz minden eddigi regényeinél.” „Hirharang”, *Igazmondó* 2, 38. sz. (1868. szept. 20.): 552. Lényegében ugyanezt a híradást hozza a *Vasárnapi Ujság* is: *Vasárnapi Ujság* 15, 38. sz. (1868. szept. 20.): 456; *Pesti Napló* 19, 41. sz. (1868. nov. 17.): [2].

28 Először itt: *A Hon* 6, 298. sz. (1868. dec. 29., esti kiadás): 1; majd a december 30-ai és 31-ei számban.

29 „Pest, aug. 30. – Jókai Mór már befejezte a »Köszívű ember fiai« című regényének hatodik kötetét s az egész mű ugyanakkor, midőn lapunk tárczájában befejeztetik, könyvalakban is meg fog jelenni az Athenaeum kiadásában, hol már a hatodik kötet néhány éve is sajtó alatt van.” *A Hon* 7, 199. sz. (1869. aug. 31.): [2–3]. „[Jókai Mór] befejezé »A köszívű ember fiai« című hat kötetes regényét, mely kötetekben is megjelenik ugyanakkor, midőn közlését a »Hon« tárcája bevégezi.” *Vasárnapi Ujság* 16, 36. sz., melléklet (1869. szept. 5.): 493.

30 *Somogy* 5, 36. sz. (1869. szept. 7.): [5].

31 Szombati szerint ez a közlemény volt az első, amely a regényt bemutatta: SZOMBATI László, „A magyar regényirodalom vázlatos története”, *Tanuló Ifjúság Lapja* 1, 20. sz., július havi melléklet (1870. aug. 31.): 11.

lezte, hogy „a regénynek nincs különösebben kiugró kortárs fogadtatása, s csak valamikor a Jókai-centenárium környékén rögzül az irodalmiasított eposzi-mitoszi nagy elbeszélés formulája”, illetve utalt arra is, hogy „Dux Adolf a *Pesti Napló* 1869. december 24-i rövid ismertetésén kívül recenzió nem jelent meg a regényről”.³² Margócsy István pedig már egyenesen úgy fogalmazott, hogy „e regénynek a maga korában, meglepő módon, semmiféle recepciója nem volt – néhány hirdetés számba veendő kis cikkeken kívül –”,³³ és rámutatott arra is, hogy sem Péterfy Jenő, sem a Jókai-gyalázásra mindig kész³⁴ Gyulai Pál még csak meg sem említették a regényt.

Kétségtelen, a megállapítások nagyrészt igazak, de olyan kiigazításokra szorulnak, amelyeket azért említek itt, mert az én olvasati javaslatom felé mutatnak. Az, hogy Gyulai a regény kötetbeli kiadásának évében, 1869-ben *Jókai legújabb művei* közt az időközben egymást érő és egymást maguk előtt toló, új Jókai-kötetek közül csak az 1868-as *Virradóra* című novelláskötetet és az 1869-ben, *A kőszívű ember fiai* megjelenése előtt megszületett *Szerellem bolondjai* című regényt kezdte – így a kettő közé eső *Kőszívűt* nem – bonckésével szétbontani,³⁵ igaz. De ennek egyszerű magyarázata lehet: az 1869 februárjában megjelenő *Szerellem bolondjait* Gyulai az év augusztusában megjelent *Budapesti Szemlében* bírálta,³⁶ amikor *A kőszívű ember fiai* folyóiratkielése még javában tartott. A regény kötetben majd csak az év szeptemberében került ki a nyomdából, és a kor kritikai gyakorlata szerint regényt rendszerint csak mint kötetkielést recenzáltak, még zajló folyóirat-megjelenéseket nem. A Jókai-féle állandósult és folyamatos regénykiadási megjelenéshullámban Gyulai pedig később már tényleg nem nyúlt vissza egy korábbi regény értékeléséhez, hiszen mindig talált éppen aktuális, új műveket, hogy Jókai művészetét minősítse visszatérően megjelenő, újabb ostromozó kritikáiban.

Fontosabb azonban, hogy ha nem is sok, mégis születtek szinte *azonnali visszajelzések* a megjelenő regényről. Dux Adolf, a kor egyik legismertebb német fordítója ugyanis két mérvadó lapban is hosszabban elemezte a regényt, miután az *A Hon*-béli közlés után kötetben is hamar kijött a nyomdából. Két írása valójában egymás változatainak tekinthető, hiszen a magyar nyelvű megjelenést követő napon Dux a magyar szöveggel közel azonos meglátású német fordítását is közreadta. Véleménye tehát két olyan tekintélyes és nagy példányszámú lapban volt olvasható, mint a *Pesti Napló* és a *Pester*

32 BÉNYEI, „»Nagy idő múlt...«”, 29.

33 MARGÓCSY, „Egy rossz regény...”, 33–34.

34 Ez egyáltalán nem túlzás, Gyulai az 1869-es Jókai-kritikájában például úgy fogalmazott: „Az út, amelyen Jókai annyi öntettségrel s a nagy tömeg tapsai között jár, nem az igazi művészeté. Nemcsak a gyümölcsnek, hanem a költeménynek is meg kell érni, a gyorsaság még nem termékenység, s amire kevés időt és gondot fordít a költő, azt se idő nem kíméli, se gond nem virasztja. [...] A költő oly ügyes, annyira ismeri közönsége gyöngéit, oly leleményes rendező, oly szemképráztató díszmester, hogy majd mindig tud valami hatást előidézni s a nagy tömeg obligát tapsai sohasem maradnak el.” GYULAI PÁL, „Jókai legújabb művei”, *Budapesti Szemle* 13, 43–44. sz. (1869): 498–514, 514, 504.

35 A Gyulai-kritikáról: T. SZABÓ Levente, „»Kritikai komolysággal tapsol«: Gyulai Pál, a színházi kiadványok és a színházi hivatásosodás fordulata”, *Verso* 4, 2. sz. (2021): 9–46, 13–14, doi:10.15170/VER-SO.4.2021.2.9-46, https://versofolyoirat.hu/verso2021_2.pdf.

36 Lásd a *Budapesti Szemle* 1869. évi 3–4. füzetét, amelyben a Gyulai-kritika megjelent – az adott lapszámot a *Budapesti Közlöny* 1869 augusztusában szemlélte. *Budapesti Közlöny* 3, 187. sz. (1869. aug. 17.): 2650.

Lloydból kiváló, de azzal szoros, ha nem is mindig kiegyensúlyozott kapcsolatban működő *Ungarischer Lloyd*,³⁷ így mind a magyar, mind a német nyelvű olvasók széles köre is megismerhette. Bár Béneyi utalt a Dux-írás magyar megjelenésére, de csak regisztrálta, nem mutatta be. Pedig a cikk a rövid ismertetésen túltesz, hiszen a Deák-párti *Pesti Napló* tárcáján három hasábnál hosszabb terjedelemben olyan megfontolandó kritikái megállapításokat tett, amelyek később a mű recepciójában is központi és visszatérő kérdésként köszöntek vissza, több érdekes észrevétele teljesen feledésbe merült, és csak hosszú évtizedekkel később, új felfedezésként ismertek rá azokra.

Dux a *Két magyar regény* címmel írt kritikájában azt észrevételezte, hogy

Az alapeszme concepciója közben a költő [...] megállapodott az allegóriánál s elmulasztja, hogy azt előbb a költészet melegében mintegy felolvasssa és folyóvá tegye. Így történik aztán, hogy a regényben több személy kiváló részt vesz ugyan az elbeszélés neves mozzanataiban, a szó művészi értelmében azonban a regénynek nincs tulajdonképeni hőse. A regény hősenek ugyanis jelentőségben minden más alakot felül kell múlnia, neki kell a cselekmény tulajdonképeni központjának lennie s általa nem csak a célban, melyet végül elér, hanem belfejlődésében is a regény eszméjének meggyőző kifejezésre kell találnia. Jóкаи regényében azonban egy alak sem fordul elő, melyen az említett tulajdonságokat fölismerhetnők, ezért *hiányzik benne a hit* szintúgy, mint egy bizonyos *központ*.

Nem találjuk fel továbbá a műben az *ítészetét*, melynek a phantasiát kísérnie kellene, különösen az oly buja phantasiát, mint a minő költőnké. Néha annyira elragadtatja magát képzelő erejének játékától, hogy álmodni látszik, ahelyett, hogy költene.³⁸

Ezután a kritikus hosszabban kitért arra, hogy a humoros alakok és az egymással szemben álló felek kiegyensúlyozott bemutatása segítik Jóкаи célját:

Ilyen a *kibékítő hangulat*, mely itt érvényesül, s melyet annál nagyobbra tartunk, mert nincs mesterségesen beleoltva, hanem *magával a concepcióval összefűződött*, így a nemzeti mozgalom ellenei iránti érzületnek éle az által van letörve, hogy azokat, mint Tallérossy és részben Ridegváry is, a költő a *humor színeibe öltözteti*, vagy hogy Palvicz oszt-rák tiszt, ki itt az ellenséges hadsereget képviseli, mint lovagias, igen tiszteletre méltó jellem tüntettetik elő.

37 Dux Adolf, „Két magyar regény”, *Pesti Napló* 20, 295. sz. (1869. dec. 24.): [1]; Adolf Dux, „Neue ungarische Romane”, *Ungarischer Lloyd* 3, 299. sz. (1869. dec. 25.): 1. Ujvári Hedvig utalt rá, hogy az *Ungarischer Lloyd* elsősorban politikai egyenlenségei miatt élesen bírálta Jóкаи *A Hon* című lapját és a *Neuer Freier Lloyd*-ot, amely nyilván rivalisa volt a magyarországi német nyelvű lappiacon. Ujvári, „A magyarországi német...” A *Neuer Freier Lloyd* balközép párti ellenzéki politikai irányultságáról és Jóкаи alapítói munkájáról, a lap főszerkesztését vállaló Jóкаи-mentorált, politikai párttársáról, Horn Edéről röviden: Ujvári Hedvig, „Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a *Neuer Freier Lloyd* (1869–1872) fennállása során”, *Magyar Könyvszemle* 125 (2009): 488–491, 488. Az *Ungarischer Lloyd*-ról lásd még: Ujvári Hedvig, „Lloydtól Lloydig: Az *Ungarischer Lloyd* (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében”, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 319–333; BALOGH János Mátyás, „Napilapok és pénzintézetek a dualizmus korában”, *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92.

38 Dux, „Két magyar...”, [1].

Ez előnyökhöz számítjuk még, hogy a regény fő része jól átgondolt, egymásba vágó terven alapszik –; továbbá *az eszmék egységét, mely abból áll, hogy az abszolút rendszert a nép akarata, a kor szelleme dönti halomra*. Az abszolút korszakot a „Kőszívű ember” képviseli végrendeletével, míg fiai anyjuk, a haza szeretet parancsait követik.³⁹

A német nyelvű Dux-recenziót Ujvári Hedvig mutatta be részletesen.⁴⁰ Amellett, hogy Dux itt is kifogásolja a regény fókusz- és főszereplő-nélküliségét, valamint fantáziájának túlszoduló burjánzását, dicséri benne Jókai briliáns elbeszélő modorát, „meleg fantasiá”-ját, „amely a hangulatoknak és a külső történeteknek élénk színvilágot kölcsönöz, és még a valószínűtlent, a lehetetlent is olyan plasztikusan képes bemutatni, mintha az igaz és lehetséges lenne”. Majd „a népi alakok és magasabb osztályokhoz tartozó személyek előtűntetésében” remeklő művészről ír, és a mellékalakok humorosságát taglalja és magyarázza.⁴¹ Dux regényértelmezéseiben – megismételve a magyar variáns megállapítását – messze nem kizárólagosan a szabadságharc tükrében láttatja a regényt, hanem erőteljesen köti azt a megírás idejéhez és az abszolutista hatalmat felváltó és hatalomra törő, hiányzó hitű *kibékítő kiegyezés* politikai kontextusához is.

Nem sokkal később kritikát hozott a regényről a Benedek Aladár szerkesztette, rövid életű „költészeti, társadalmi és kritikai hetilap”, a *Szépirodalmi Közlöny* is a regény-megjelenés után pár hónappal. Gyulai Pál, Thaly Kálmán és Tolnai Lajos tanítványa, az akkor még pesti jogászhallgató, Beöthy Zsolt bírálta hosszabban a regényt.⁴² Beöthy már 1869-ben is színikritikákat publikált a *Vasárnapi Ujságban*, illetve az Akadémia felé tájékozódott, hiszen a *Fővárosi Lapokba* akadémiai tárcákat írt az intézmény belső tudományos rendezvényeiről, majd többéves külföldi tanulmányútja után – valószínűsíthetően volt gimnáziumi tanárai segítségével – a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia körül kezdett szorgoskodni. Érezhetően fanyalogva írt a regényről, kompozíciós hibáit a szerző gazdag képzelőtehetségének tudja be: „»A kőszívű ember fiai« meséjében Jókai fantáziája szétfolyóvá, egyenetlenné, egyes jeleneteiben, képeiben, leírásaiban leleményessé tette.”⁴³ Jókai lélektani ábrázolásáról és pszichológiai tévedéseiről értekezve megállapította, hogy több fragmentált meséből áll össze a

39 Uo. A kiemelések végig tőlem – Cs. T.

40 UJVÁRI, „A magyarországi német...”

41 Uo., 70.

42 BEÖTHY Zsolt, „A kőszívű ember fiai”, *Szépirodalmi Közlöny* 1, 1. sz. (1870. márc. 10.): 12–13. Beöthy indulásakor az újromantikus írónemzedékkel lépett fel, akik elveiket hangoztatva mindinkább megkérdőjelezték a Magyar Tudományos Akadémia – egyre inkább Gyulai Pál meghatározta – irodalmi osztályának elvárásait, valamint érték- és normarendszerét (a *Szépirodalmi Közlöny* munkatársa például Endrődi Sándor romantikus, de az impresszionizmus felé tájékozódó költő volt). 1869-ben például a *Nefejejs* úgy mutatta Beöthy Zsoltot, hogy „a fiatal irodalom egyik legfigyelemreméltóbb tagja, ki szép tehetséget folyvást tanulmányokkal gazdagítja s kitől idővel sokat várhat regényirodalmunk. Az »Egy emberké«-t ajánlanunk csaknem felesleges, mivel Beöthy Zsolt vonzó előadási modorát, szép leírásait, költői jellemzéseit régóta ismeri közönségünk.” *Nefejejs* 11, 17. sz. (1869. ápr. 25.): 203. Beöthy a későbbi évtizedekben a konzervatív irodalomtörténet-írás egyik legjelentősebb alakja lett, 1879-től a Kisfaludy Társaság titkára, majd elnöke, az MTA tagja.

43 BEÖTHY, „A kőszívű...”, 12.

történet, melyeknek az alaptörténethez sokszor semmi közük, azaz „Egységet a mesében hiába keresünk”.⁴⁴ A recenszens mindössze egyetlen mondattal utalt a regénybeli időre és a regény későbbi főtémájára: „Találkozunk a magyar forradalomnak lazán összefüggesztett képeivel, melyek magukban igen szépek.” Ezután pedig visszatért ő is a regényszerkesztési problémákra: „Alig lehetünk tisztában vele, hogy ki a regénynek voltaképeni hőse” vagy „A szál, mely a történeten áthúzódik, oly cickak-vonat rajzol, hogy könnyen eltévedünk rajta”, míg pozitívumként csupán Jókai emberismeretét, jellemfestési képességét és „gazdag költői erét” sorolja, mielőtt újra megfeddné a szerzőt.⁴⁵

Az első kritikák tehát ha nem is számadatokban voltak jelentősek, de hatásukban valószínűleg igen, hiszen a *Pesti Napló* a kor legjelentősebb és legolvasottabb orgánuma volt, az *Ungarischer Lloyd* pedig eljutott a német nyelvű olvasókhoz, míg Beöthy bírálata az irodalomnak a nem az Akadémiához köthető, fiatal és a modernitás felé tájékozódó tagjaihoz, tehát az írások valójában meglehetősen széles olvasói spektrumot fedtek le. A kortársi és időazonos kritikákban viszont egységesen hiányzott a szabadságharc idejének értelmező tematizálása, és főleg nem történt meg bennük a hazafiasság, a nemzetihőskor-értelmezés kiemelése a történetből, így annak üdvözlése, dicsőítése sem, egész egyszerűen a regény számukra láthatóan nem vagy messze nem egyedül a forradalom és szabadságharc narratívájában szólalt meg.

A regény *kötetben* való megjelenésének reklámkampánya⁴⁶ viszont már marketing-fogásként felhasználta a szerző, azaz az 1848. március 15-ei hős és a szabadságharcra emlékező résztvevő-szerző reklámerejét is, és ez már önmagában az 1848–1849 felőli értelmezés felé terelte az olvasókat.⁴⁷ Az évekig változatlan szövegű ajánlójában ugyanis az olvasható:

44 Uo., 13.

45 Az idézetek uo., 13.

46 A reklámkampány hírelemeinek előfordulásai (többsége az ajánlószo­veggel) Jókai két lapjában, az ellenzéki *A Honban* és az *Üstökösben*: *A Hon* 8, 45. sz. (1870. febr. 25.): [4]; 200. sz. (1870. aug. 25.): [4]; 282. sz. (1870. nov. 23.): [4]; *Üstökös* 12, 50–51. sz. (1869. dec. 11.): 18. De a kötet reklámját további lapokban is hónapokon át hozták. A hivatalos kormánylapban például 1870-ben március 10-től októberig folyamatosan hirdették, de az ajánlószo­veggel csak az augusztus 12-i számtól látták el: *Budapesti Közlöny* 4, 56. sz. (1870. márc. 10.): 950.; *Budapesti Közlöny* 4, 183. sz. (1870. aug. 12.): 3589. A regényt a második kiadás előtt újra promotálni kezdték, 1872-ben két alkalommal még a standard ajánlószo­veggel kínálták, a továbbiakban azonban már csak ajánlószo­veg nélkül, a megvásárolható regénylistában hozták. Leghosszabb ideig folyamatosan a kiegyezés korának Deák-párti, már az 1850-es évek végétől a nemzeti egység megteremtését hirdető, ikonikus orgánumban, a kormánypárti *Pesti Napló*ban helyezték el a mű reklámját 1869 végétől, 1870-ben egész évben hirdették, 1870 augusztusától ajánlószo­veggel, előtte csak a vásárlásra kínált listában (felsorolásuk nem teljes, csak mutatványul): *Pesti Napló* 20 (1869. okt. 31.): [3]; (1869. dec. 25.): [6]; *Pesti Napló* 21 (1870. jan. 1.): Mell. [5]; *Pesti Napló* 21 (1870. aug. 28.): Mell. [6]; (1870. dec. 25.): Mell. [6]. 1871-ben pedig január 25-től folyamatosan, havonta minimum egyszer, de augusztusban hat alkalommal, október–novembertől pedig legalább havonta háromszor közre adott hirdetéssel, illetve 1872-ben márciustól szeptemberig kisebb intenzitással promotálták, valamint a *Hazánk s a Külföldben* is helyeztek el reklámot. *Hazánk s a Külföld* 6, 37. sz. (1870. szept. 15.). A reklám szövege nem változott évekig, a második kiadás után sem.

47 Érdekes összevetést kínál ehhez a regény másfél évtizeddel későbbi, 1887-es dramatizálása. (A későbbi színre állításokkal és az 1965-ös, mára kultikussá váló filmfeldolgozással itt egyáltalán nem foglalko-

„A kőszívű ember fiai” Jókai egyik legnagyobb műve minden tekintetben, s nem annyira regény, mint hű korrajza az 1848–49-ki regényes eseményeknek; szerencsés kiválasztása ez a legnagyobbyszerűbb jeleneteknek, s a tárgyhoz méltóan, elragadó ékesszólással és megható nyelven van írva. – Ki e korszak és ez események élő szemtanúja volt, újra s egész magasztos nagyságában látja azokat felelevenítve; míg az ifjabb nemzedéknek sok oly fenséges képet mutat, melyet a szárazon irt történeti művekből sohase látna meg. *A nemzet nagy küzdelmének epopeája ez, kötetlen nyelven van írva ugyan, de bizonyosan minden magyar szívhez megtalálja az utat.*⁴⁸

zom.) Jókai a regény megírása után majd húsz évvel szinte egysíkúra és egyirányúra szabta a cselekményt, csak egyfajta szabadságharc-motívum maradt vezérfonalul, a főszereplők száma a középső fiúra mérséklődött. A darabról (JÓKAI Mór, *Keresd a szíved: Dráma négy felvonásban* [Budapest: Révai Kiadó, 1887].) Szalisznyó Lilla írt kiváló összegzést: „Jókai *A kőszívű ember fiai* színpadra való átdolgozásakor a szokásos adaptációs gyakorlatot alkalmazta: a cselekményt rövidítette, egyszerűsítette, egy fő cselekményszálát emelt ki és csökkentette a szereplők számát. A négy felvonásra osztott mű három különböző helyszínen játszódik: Bécsben a Plankenhorst-házban és a hernalsi temetőben, valamint az Isaszeg környékén lévő Királyerdőben. Összesen huszonegy beszélő szereplője van, akik mellett statisztaként ápolónők, sebesülthordók, sebészek, huszárok, honvédek, nemzetőrök és aulisták szerepelnek. Jókai főszereplővé a középső fiút, a katonaként, majd honvédként harcoló Richárdot tette, akinek a három Baradlay fiú közül a legkalandosabb a története, s huszárkapitány lévén, karaktere a vágyott nemzeti önkép »hősies, vitéz magyar« vonásához is jól illik. A családról nagyon kevés dolog derül ki, Richárdon kívül a színen csak az anya jelenik meg, aki, amikor rábeszéli fiát, hogy az osztrák sereg helyett a magyarok oldalára állva harcoljon, felemlíti honvédként harcoló legidősebb gyermekét, Ödönt. Je-nőről szó sem esik.” SZALISZNYÓ Lilla, „A szabadságharc megidézése a színpadon: Jókai Mór: *Keresd a szíved*”, *Jelenkor* 66 (2023): 689–698, 694–695. A darab bemutatása csak egy hatalmas, országos botrány után történhetett meg. A Nemzeti Színház intendánsa, Keglevich István gróf ugyanis állítólag éppen a lecsupaszított szabadságharc-tematika miatt letiltotta a darab bemutatását. A vitához hozzászólt, és az esetet a saját politikai ízlése szerint interpretálta jóformán minden lap. Míg a *Fővárosi Lapok* 1887. szeptember 8-ai számában megjelent cikk amellel érvelt, hogy ez a vád hamis, addig például az *Ország-Világ* és a *Politikai Újdonságok* kirohanásokat intézett a vállalhatatlan döntés ellen. Az *Ország-Világ* Székely Huszár álnevű szerzője például azt írta: „Jókai drámája visszautasítva Keglevich gróf által! Oh, emberek nevesetek! Nehogy akadjon egy ember, aki komolyan vegye a magyar irodalom büszkeségének szánt e gyalázatot. Mondják, hogy a mindenható intendáns azért utasítá vissza a darabot, mert a szabadságharcból merítvén tárgyát, többrendbéli illoyalítás van benne. Jókainak, a trónörökös barátjának, a királyné kedvencz írójának a drámájában illoyalítás! Akit annyit üldöztek, kinek szárnyait oly sokszor megtépdesték, éppen a túlságos lojalitásaért!” SZÉKELY Huszár [BENEDEK Elek], „A hétről”, *Ország-Világ* 7, 37. sz. (1887. szept. 10.): 601. A *Politikai Újdonságok* összegyűjtötte több lap felháborodott véleményét, szerintük a *Pesti Napló* úgy értékelte az ügyet: „Ha politikailag a darab egyáltalában feltűnik, úgy kétségkívül csak azon tekintetben lett volna feltűnő, hogy előadása megmutathatta volna az idők örövendese változását. Örültünk volna annak, hogy ilyen mű ma már nemzeti színházunkban előadható. S ez öröm megtisztelő lett volna koronára s nemzetre egyaránt. Jókai pedig újabb babérlevelet fűzött volna érdemei koszorújába. De hát a közszellem e dolgokban már nagyon meg van mételyezve Magyarországon. Virtust keresnek abban, hogy udvaroncabbak legyenek az udvarnál és lojálisabbak Jókainál.” „Egy visszautasított színdarab Jókaitól”, *Politikai Újdonságok* 33, 37. sz. (1887. szept. 14.): 524–525. A regényt később is dramatizálták, talán a leghíresebb Hevesi Sándor színpadra állítása a Magyar Színházban, melyben Jászai Mari is fellépett. „A kőszívű ember fiai”, *Színház és Divat* 3, 23. sz. (1918. jún. 9.): 4–6, 6.

48 Idézet a kötet reklámszövegéből.

Jókai egyébként a megjelenés után – a mindinkább szokásává váló – felolvasásokkal is népszerűsítette a regényt, de az ott kiválasztott regényrészlet nem a nemzeti identitást erősítő szabadságharcról szólt, hanem a regény egyik mellékszálának tartott Tallérosy-epizód hangzott el.⁴⁹ Nyilván ebből a szövegrészlet-válogatásból nehéz bizonyítható következtetéseket levonni, mindenesetre tény, hogy Jókai az olvasói népszerűséget a regény humoros, egyben a minden idők *örök túlélője* típusának középpontba emelésével és az ő *kiegyenlítő* szerepének értelmezhető történetétől remélte – és talán tartotta azt aktualitásként is fontosnak.

A regényt – 1874 februárjában megjelent második kiadásának és német fordításának, majd az Otto Janke-féle publikálásának köszönhetően –, ha nem is önálló kritikákban, de hosszabb passzusokban említették és elemezték, itt csak egyetlen példa rövid részletét hozom erre. A *Hon* „Irodalom” rovatában megjelent, *Jókai regényei németül* című cikkben idézik a *Norddeutsche allgemeine Zeitung* közleményét, amelyben a német kiadás kapcsán azt írják:

hiszen Jókai regényeiben még a hibák is, csekély objectivitása műve történeti részében, a költői szabadságok, melyeket az író magának itt-ott megenged, mindez az író meleg nemzeti érzelméből ered s épen ezért előnnyé lesz, oly előnnyé, mely által ezen regény dramatikai élenkségre vergődik s e tekintetben csaknem páratlan leend. „A köszívű ember fiai”-nak komoly háttere van, s csaknem történeti regény, mert a mű hőseinek sorsa teljesen összevág azon megrendítő harc történetivel, mely harc jelöli a magyar nemzet átmenetét a régi 1848-at megelőzőt ősiségi korszakból jelen modern szervezetéhez.

Azonban az úgynevezett „történeti” regények shablon szerű felfogása ellenében Jókainál ma a regény áll előtérben s a „történet” csak ott szerepel midőn szerepelnie kell, habár épen Jókainak a *politikusnak és pártvezérnek* lett volna legkönnyebb, hogy az ellentett uton járjon. Ő azonban „regényt” akart írni s ezt azon bensőséggel s melegséggel tette, mely Jókai műveit hazája szűk határain messze túl is oly kedvelté tette.⁵⁰

Politikus, 1867

A német cikk szerzője szerint Jókai, a bensőséges érzelmek regényírója áll szemben tehát a történetet megélt politikussal és pártvezérrel. Aki regényében „a magyar nemzet átmenetét írja meg a jelen modern szervezetéhez” – idézték Jókai lapjában a német szerzőt. A regényértelmezésbe bevont pártpolitikai és politikai kontextus felvetése továbbvezet afelé, amerre eddig kevesebben jártak, hiszen nem volt, aki megfordította volna a vizsgálat irányát: vajon Jókai, a *politikus*, a *pártpolitikus* hitvallása és politi-

49 „A »Pesti népkör«-ben tegnap Jókai tartott felolvasást »Tallérosy Zebulonról«, »a köszívű ember fiai«-ból olvasván fel az erre vonatkozó két fejezetet. A szépszájú közönség feszült figyelemmel kísérte a szellemdús rajzot, mely olvasva is oly jó kedvre hangolja az embert, Jókaitól előadva pedig jóval nyert érdekességben. Az estélyt kedélyes tánczvigalom fejezte be.” *Ellenőr* 2, 46. sz. (1870. okt. 31.): [1].

50 „Jókai regényei németül”, *A Hon* 12, 241. sz. (1874. okt. 21.): 105. Az első kiemelés tőlem – Cs. T.

kusi üzenetei hagytak-e nyomot az aktuális politikai tevékenységével párhuzamosan készülő szépirodalmi művein, komponált-e azokba vagy rejtett-e el bennük nyílt vagy rejtett napi politikai tartalmú üzeneteket, s ha igen, értelmezhető-e az a kultuszregényének tartott mű értelmezési keretei között, és miként, illetve Jókai politikusi analíziséhez használhatóak-e a regényértelmezések – mintegy – „kontrollforrásként”, stb.?

Az, hogy az a 1850-es évek közepétől mindinkább írófejedelemségre emelkedő Jókai – aki 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja⁵¹ – életstratégiája és másokkal össze nem hasonlítható sikere három masszív oszlopra – szépírási, újságírási és szerkesztési, politikai tevékenységi – támaszkodott, melyek között nemegyszer átjárható volt az út, alkalmanként viszont éppen szétválaszthatatlannak tűnt, vagy hogy mikor melyik szerepe és hogyan kerekedett éppen felül, ritkábban került az irodalomtörténeti és a történeti vizsgálódások fókuszába, és ha mégis, a politikai szerepvállalása kapcsán rendszerint az 1848-as forradalomban való részvételére tértek ki. Holott Jókai írói mivolta mellett legalább annyira újságíró, szerkesztő és politikus is volt, s ha e legutóbbira gondolunk, kijelenthető, hogy ez utóbbi szerepköre kitüntetetten elsőséget kapott a kiegyezéskori években. De ezt a Jókai-képet alig és a legkevésbé ismerjük. Bár újságírói-szerkesztői munkássága már az 1860-as évektől szorosan összehasonlítható és együtt haladt politikusi munkásságával,⁵² pártpolitikusként a nagy

51 Jókait 1861-ben választották rendes taggá, 1892-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja. Az MTA200 programsorozatának kapcsán a kétszáz éve született Jókairól írt jó összefoglalás olvasható az Akadémia honlapján. A Gyulai-Jókai-viszony rövid összefoglalása Kecskeméti Gábor, Nagy Marianna és Oberfrank Ferenc tollából: „Az 1850-es években írt Dózsa-drámája miatt Jókait már akadémikussá választását megelőzően támadta Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Csengery Antal és társaik, akik később az Akadémián is nagy befolyásra tettek szert. Az »irodalmi Deák-párt«-ként is ismert kör tagjai helytelenítették, hogy Jókai feloldást, kiengesztelődést, összefogást kizáró drámai tárgyat és dramaturgiát választott akkor, amikor a társadalmi és intellektuális erők összehangolására, közös célokra fordítására lett volna elsődlegesen szükség.

Gyulai és Jókai azonos időpontban, a szabadságharc utáni elhallgattatást követő első lehetséges alkalommal váltak akadémiai taggá, de mindvégig megmaradtak politikai ellenfeleknek. Pályájuk csúcspontján Gyulainak meghatározó befolyása volt az Akadémián, a Kisfaludy Társaságban, a Budapesti Szemle folyóiratban és az egyetemen, ahol nemcsak a magyar irodalomtörténeti tanszéket, de a tanári képesítővizsgát is uralta. Ezzel szemben Jókaié volt a közönségsiker, a népszerűség, a befolyás a napilap-publicisztika, az élclapok felett és »övé« volt a Kisfaludy Társaságból kihagyottak számára létrehozott Petőfi Társaság.

Fél évszázados ellentétük velük együtt szállt volna sírba, ha mélyén nem a »felirati« és a »határozati párt« politikai programja közötti különbség húzódott volna meg, amelyből a dualizmus kori pártpolitika alapvető választóvonalává lett.” KECSKEMÉTI GÁBOR, NAGY MARIANNA ÉS OBERFRANK FERENC, „200 éve született Jókai Mór, a Magyar Tudományos Akadémia tagja”, MTA: 200 éves a Magyar Tudományos Akadémia (2025. febr. 18.), <https://mta200.hu/tortenetek-arcok/200-eve-szulett-jokai-mor-a-magyar-tudomanyos-akademia-tagja-106473>.

52 Gyulai Pál Jókai ekkori politikai újságírói tevékenységéről epés jellemzést adott: „Megesett rajta, hogy a midőn a baloldal [a *baloldali* elnevezés pusztán az országgyűlési patkóban elfoglalt helyük szerint született] kiegyezkedési tervét védte, egy pár pontban a Deákét védte és saját pártját támadta meg. Ösztönből vagy számításból néha mérsékelten, majd hevesen írt, egyszerre hideget és meleget fújt szájával. Ezzel a hevesebb főkét akarta megnyerni, azzal a mérsékeltebbeket. [...] Különböző ízléseket, sőt néha irányokat igyekezvén kielégíteni, innen is, onnan is nyert egy kis népszerűséget. A három lapba még különböző hangon írt. Azonban egy kissé tartózkodó volt, az Igazmondóban már többet

„rendszerváltó” időkben hangja és szerepe, bár szinte soha nem említjük, nagyon megerősödött, az 1860-as évektől az 1875-ös pártfúzióig szokatlanul élénk és aktív politikai tevékenység jellemezte.⁵³

Határozott politikusi fellépése magától értetődően magyarázható azzal az alaphelyzettel, hogy ő volt az egyik legismertebb forradalmi szereplő, az egyik márciusi ifjú, aki az 1848-as forradalom szimbólumává vált. Az abszolutizmus korszaka alatt bujdosni kényszerült, a börtöntől való megmenekülése erőteljes fikcionalizálással összeolvasztott mitizált történetként járta be a hazát, később sokszor csak kényszerű trükkökkel tudta megszerezni az újságszerkesztői posztokat. Az 1860-as évek enyhülő politikai légkörében nyílt meg újra és kínált revanst számára a politikai mező. Hamar kiderülhetett azonban, hogy az új politikai közeg már egészen különbözött a reformkori helyzettől. A kiegyezés előtti és utáni évtized eleven politikai élete már egyre inkább egész embert követelt, professzionális politikusi és szakpolitikai feladatok ellátását kívánta, és a politikai mezőbe való belépés hamar megmutatta, hogy a politika világa egészen más logika, más szabályrendszer és más etika szerint működik: itt az adott helyzetből kell kihozni, amit lehet, és nem feltétlen az léphető meg, amit szeretnénk, hanem amit a helyzet enged.

Jókai *A köszívű ember fiai* megírása idején láthatóan még tanulta ezt a világot. Majd a hatalomhoz való közeledéssel mind biztosabb helyet talált benne, hogy az 1875-ös Szabadelvű Párt boldogságteljes győzelme utáni években mindinkább korlátok közé kezdje szorítani a benne való részvételt, illetve a *regényírói* szerepkörének prioritása mellett szabja meg a politikusi feladatainak határait. Azonban már ekkor kimutatható,

mert, ezt úgy sem olvassák műveltebb körök, az Üstökösben kedvére ferdített, torzított és képzelgett. [...] Ő csak folyvást népszerű akar lenni, politikai szereplésével népszerűsíteni regényeit s regényeivel népszerűsíteni politikai pályáját. Épen azért elemében van, ha résztvehet a népgyűlésekben, körutakat tehet négy-öt választókerületben és ünnepeltetheti magát.” GYULAI Pál, „Jókai mint hírlapíró”, in GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, 132–152 (Budapest: MTA Könyvkiadó Vállalata, 1911), 145, 150.

- 53 Talán érdemes lenne a továbbiakban összeolvasni az ekkor született szépírói alkotásokat Jókai politikai cikkeivel és az 1867–1870 közötti alkalmi jellegű, politikai tematikájú verseivel, amire én itt nem vállalkoztam, csak eseti vizsgálatokat tettem. A több száz Jókai-vers felgyűjtése 2027 végére várható, mivel a Jókai kritikai kiadás munkálatainak egyik vállalása a költemények kiadása. Jókai ötvenéves írói jubileuma alkalmából Jókai akkori teljes jogú kiadója, a Révai Kiadó százkötetes nemzeti díszkiadást jelentetett meg, amelynek két kötete tartalmazott Jókai-költeményeket: JÓKAI Mór, *Költemények*, 2 köt., Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 98–99 (Budapest: Révai Kiadó, 1898). A verseket maga az író válogatta. A versesköteteket bemutatta, és róluk bővebben érkezett Ajkay Alinka a *Jókai öröksége – Történelemszemlélet és nemzeti identitás Jókai életművében* című, az Eperjesi Egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Intézete rendezésében 2025. október 16–17-én tartott konferencián. A versek datálása és lelőhelyének behatárolása egyébként roppant nehéz, hiszen a versanyag közlése nem kronologikus, hanem tematikus módon történt, a verslelőhelyek és általában a megírás ideje sincs feltüntetve. A konferenciakötet anyaga sajtó alatt, Ajkay Alinka tanulmányának címe: „Jókai Mór versei a nemzeti díszkiadás sorozatban”. Jókai verseinek egy körülhatárolható korpuszát Fülöp Dorottya adta ki: JÓKAI Mór, *Versei Nagy Bellához: Forráskiadás*, szerk., tan. FÜLÖP Dorottya, ReTextum 15 (Budapest: Reciti, 2025). A témához lásd még: FÜLÖP Dorottya, „Jókai Mór első, folyóiratban közölt versei”, *Irodalomismeret* 35, 1. sz. (2021): 90–98.

hogy azzal is kísérletezett, miként lehet a politikusi tevékenységet a szépirodalmi méző szabályrendszerében, erős áttételekkel megjeleníteni.

Cieger András már rámutatott arra, hogy „a történettudomány mindeddig nem sok segítséget kínált az irodalomtörténetészek számára a tekintetben, hogy pontosabban lásák Jókai Mór politikusi szerepét,”⁵⁴ és eddig nem vizsgált szempontok szerint mutatta be elsősorban parlamenti tevékenységét. Pontos adatokkal igazolta, hogy „a parlamenti felszólalások kiugróan magas száma” vitathatatlanra teszi, hogy Jókai kiegyezés utáni legaktívabb korszaka az 1869 és 1872 közé eső országgyűlési ciklus volt. A Jókairól szóló életrajzok is az 1867 utáni öt évet tekintik közéleti szerepvállalása legintenzívebb éveinek (ideértve újságszerkesztői tevékenységét is), igaz, többnyire komolyabb elemzéseket nem adtak róla közre. A következő országgyűlési periódus alatt viszont, még mindig ellenzéki politikusként, alig szólalt fel, sőt neve is kevesebbszer bukkant fel a képviselőházi naplóban.⁵⁵

Cieger meggyőzően érvel amellett, hogy bár Jókai politikai működése hullámzó volt, nem volt ugyan szakpolitikus, de professzionális politikusnak lehet tartani.⁵⁶ Ez abban az értelemben valóban helytálló, hogy:

Egyfelől azért, mert a képviselők azon szűk – számításaink szerint 188 fős – csoportjába tartozott, akik legalább két évtizedig meg tudták őrizni helyüket a törvényhozásban. Mint ismeretes, ez Jókainak pártállástól függetlenül harminckét éven át sikerült, [...] ez az egyetlen adat is olyan felhalmozott tudást feltételez a politika működéséről, illetve olyan életformát jelent, amely elkülöníti e csoportot a közélet egyéb szereplőitől. [...] képviselői megbízatásán túl is ezer szállal kötődött a politika világához, gondolkunk mindenekelőtt kiterjedt újságírói, lapszerkesztői tevékenységére (politikai napilapot, élcslapot és népies hetilapot egyaránt működtetett).⁵⁷

Ehhez hozzátehetjük, hogy Jókai félnyilvános magánéletében is igen jól szötte – legalábbis időszakonként – politikusi kapcsolati és ismeretségi hálójának szálait. Rendszeres látogatója volt a párt klubjának, a miniszterelnökkel az élen a legmeghatározóbb szabadelvű politikusokkal tartotta a napi kapcsolatot. Emellett pedig Laborfalvi Rózával való házassága idején elsősorban a svábhegyi szőlőbirtokon, majd Laborfalvi halála után, nevére vett mostohalányáékkal a közös Bajza utcai villában rendezett saját baráti

54 CIEGER András, „Jókai Mór, a profi politikus?”, *Aetas* 32, 2. sz. (2017): 5–15, 7. Lásd még ehhez: CIEGER András, „Mindennapok a Tisztelt Házban: A nagypolitika társadalomtörténete (1865–1918)”, in *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*, szerk. DOBSZAY Tamás, FORGÓ András, Ifj. BERTÉNYI Iván, PÁLFFY Géza, RÁCZ György és SZIJÁRTÓ M. István, 405–419 (Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2013); CIEGER András, „Politizáló írófejedelem”, *Országút*, 2025. júl. 9., <https://orszagut.com/tudomany/politizalo-irofejedelem-8134>.

55 CIEGER, „Jókai Mór...”, 7. Cieger táblázatban mutatta ki Jókai nevének előfordulását és felszólalásainak számát a képviselőházi naplóban.

56 A politikusi munkához lásd: CIEGER András, „A politikus mint hivatás a 19. századi Magyarországon?”, *Korall* 11, 42. sz. (2010): 131–150, 134.

57 CIEGER, „Jókai Mór...”, 9.

öszejöveteleket, vacsorákat és kártyapartikat, míg a villa közös szalonjában éveken át rendszeres résztvevője volt az élénk társasági életnek.⁵⁸

Jókai ekkori politikai pályafutásával azonban érdemes párhuzamosan követni a dualista parlamenti élet történetének alakulását is, amelyben éppen ebben az évtizedben látható változások zajlottak.

A politika világának legbelső köréhez a hivatásos politikusok két típusa tartozik: a szent „ügyet” szolgáló, magánvagyonából a politikára áldozni képes, független, politikáért élő elhivatott politikus, illetve a politikát tartós bevételi forrásnak és foglalkozásnak tekintő, pártérdekek mentén cselekvő professzionális politikus⁵⁹

– fogalmazott Cieger András Max Weber besorolásának alapján, és amellett érvelt, hogy a magyar parlamenti életben ez a szétválás az 1870-es évek végén kezd általánossá válni. Az osztályozás szerint Jókai 1869 tavaszáig inkább még „archaikus” hivatásos politikusként működött, az önálló nemzeti eszme ügyét a saját nézetei szerint szolgálva, míg a tavaszi választások után politikai tevékenységében már elsőbbséget élveztek pártja érdekei, ami nem ritkán saját elveiről való lemondással járt. Majd az 1875-ös parlamenti pártsiker után távolabb lépett a politikától, hiszen „az 1870-es évek végére a törvény-előkészítés legfontosabb fórumává a szakbizottságok váltak, ahová elsősorban az államelmélet egy-egy területén otthonosan mozgó, speciális ismeretekkel rendelkező [...] képviselőket választották be”.⁶⁰

Bár nem mondható, hogy a regény *politikai* nézőpontú vizsgálata még fel sem merült, de az a nézőpontváltás, amely a *megírás ideje* felől, a kiegyezés körüli hektikus és nagyon intenzív, akár naponta változó politikai történésekkel olvasta volna össze szisztematikusan *A köszívű ember fiait*, még elmaradt. Bár a *regényidő* politikai alaptémájának vett 1848/1849 már önmagában is politikai és történeti meghatározottságú, és az újraértelmezések nagyon élénken zajlanak napjainkban is, ráadásul ez nemzetpolitikai, kollektív emlékezeti vagy nemzeti identitásformáló problematikákat is involvál, mégis, ahogy már szóltam róla, ugyanezeket a kérdéseket eddig nemigen vetítették rá arra az idősíkra, melyet – 1848/1849-től ellépve – bejárt a történeti idő *a regény megírásáig, 1869-ig*.

Cieger megemlítette, hogy mindössze a kritikai kiadás szerkesztője, Szekeres László tett néhány lépést azon a felfedező úton, amely Jókai politikusi tevékenységét tekintette vizsgálati területnek, illetve Szajbély Mihály 2010-es Jókai-életrajzára⁶¹ utalt, aki Jókai újságírói tevékenységére „bizonyos mértékig tekintettel van, ám a politikusi szerep ábrázolása nála is hiányzik”.⁶²

58 Erről bővebben lásd: CsászTVAY Tünde, „Nemzeti – Szalon – Garnitúra: Az epreskeri Jókai-szalon és Feszty-szalon”, in CsászTVAY Tünde, *Erő Tér / Tér Erő: Élet- és társadalomformáló kapcsolatok a 19. század utolsó harmadának irodalmi életében*, 13–257 (Budapest, Ráció Kiadó, 2017).

59 CIEGER, „A politikus mint...”, 131.

60 CIEGER, „Mindennapok...”, 409.

61 SZAJBÉLY, *Jókai...*

62 CIEGER, „Jókai Mór...”, 7.

Szekeres már említett, főként 1848/1849-re hangolt recepciótörténeti áttekintésében itt-ott, bűvópatakként előretörően, de csak egy-egy mondatban vagy egy-egy szerző véleményének jelzése esetében rámutatott ugyan a megírás idejének kontextusára, de ilyesféle sejtelmes mondatokon kívül részletesen nem fejtette ki, mire is gondolt: „Nem kétséges, hogy *A kőszívű ember fiaiban* élénken reagál Jókai kora politikai kérdéseire, de a belső ellentétek ábrázolását, miként 1848–49-ben, igyekezett elkerülni.”⁶³ Máshol pedig:

a szabadságharc legendás hőseinek írói megformálásával nemcsak a magyar nemzet értékeit bizonyítja, hanem hatékonyan mozgósít a kiegyezés politikai harcaira is. Baradlay Richárd és huszárjai egyaránt érveltek a szabadságharc ügyének tisztasága és a kiegyezés utáni magyar hadsereg létjogosultsága mellett.⁶⁴

Kivételként éppen ez utóbbit, azaz a honvédkérdés tárgyalását lehet említeni, illetve a regény Tisza családdal kapcsolatos keletkezéstörténeti adalékainak felsorolását (erre később térek ki), melyekkel bővebben foglalkozott. „Jókai érdeklődésének központjában nemcsak irodalmilag, hanem politikailag is fontos helyet foglalnak el a honvédek” – írta Szekeres.

Írónk nemcsak feleleveníti az 1848-as magyar katonák önfeláldozó tetteit, de további sorsuk s a kiegyezés utáni hadseregszervezési kérdések is közelről érintik. Aktívan bekapcsolódik az Országos Honvédegylet munkájába (*Újdonságok. Hazánk s a Külföld* 1869. okt. 28. 43. sz. 2. borítólap), s rendszeresen tájékoztatja olvasóit a honvédek pesti közgyűléséről. (*Igazmondó* 1868. jan. 3. sz. 263.)⁶⁵

Ezután tért rá Jókai ilyen tárgyú tevékenységének és írásainak felsorolására.⁶⁶

Szajbély Jókai-kismonográfiájában alapvetően sajtótörténeti nézőpontból közelített a regény kontextusába beemelni kívánt kiegyezési időszakhoz. Különösen a politikai csatározások lenyomataként a hírlapok piacán zajló történesekről írt, de – mivel más kérdés elemzése vonzotta – az amúgy is szűk keresztmetszetű és már kissé beporosodott történeti irodalomra támaszkodva adott helyzetelemzést a regény megírásának idején fennálló politikai alaphelyzetről. Összegezte, hogy Jókai ellenzékiként, a Tisza Kálmán vezette Balközép Párt tagjaként nem támogatta a kiegyezést,⁶⁷ még ha a dele-

63 JÓKAI/SZEKERES, 1:336.

64 Uo., 1:340.

65 Uo., 1:336–337.

66 Az ekkor születő magyar honvédség témájú írásainak és Jókai ilyen tárgyú megnyilatkozásainak, országgyűlési beszédeinek bemutatása: uo., 1:337–339.

67 A kijelentés erősen árnyalandó, hiszen ez csak a kiegyezés megtörténteke és az utána következő hozzávetőlegesen két-három évre lehet érvényes, de véleménye még akkor is hullámszerűen alakult, és számos esetben nem egyértelműsíthető. Jókai nézetei és politikai gyakorlata pedig idővel – éppen *A kőszívű ember fiaiban* írásának idején – belesimult Tisza Kálmán pártjának politikai ideológiájába, mely a kiegyezés tényét nem vitatta, az 1875-ös pártfúzió után pedig a hatalomra kerülő Szabadelvű Párt

gációk intézményét el is fogadta, és munkájukban később részt is vállalt. Szajbély a továbbiakban röviden összefoglalta, hogy Jókai, aki a párt balszárnyí frakciójának egyik vezető alakja ekkor, hónapokon keresztül éles vitában állt Tisza Kálmán pártelnökkel, és ez a nyilvánosságban is egyre érzékelhetőbb volt. Olyannyira, hogy Tisza Kálmán arra kényszerült, hogy – Jókai több váratlan húzása és az általa szerkesztett, egyébként pártlapként fundált *A Hon*-beli s vele mint pártvezetővel nem egyeztetett, a párt véleményétől eltérő újságnyilatkozatai és közleményei miatt⁶⁸ – 1868. január 12-én⁶⁹ újabb pártlapot indított: a *Hazánk* című újság alapítását határozta el.⁷⁰ Arról azonban kevésbé esett szó, hogy Jókai és Tisza konfliktusai éppen *A kőszívű ember fiai* folyóiratbeli részleteinek írásakor tetőztek, majd egyenlítődték ki 1869 végére. Szajbély a regény szövegértelmezésébe – a szabadságharc nézőpontja mellett – ezt a nézőpontváltást már nem emelte be, gondolati íve másfelé kanyarodott.

A Szajbély-féle Jókai-kismonográfia óta történt egy-egy ilyen irányba mutató megállapítás, például Wéber Antal úgy értelmezte *A kőszívű ember fiait*, hogy „a megtörtént fordulatot a jelenbe ágyazó, jövőbe tekintő apoteózis”,⁷¹ de mindezt kifejtettebben Hermann Róbert Jókai 1848/1849-es politikai működéséről szóló tanulmánya mutatta be,⁷² Takáts József pedig a regény politikai vonatkozásainak szentelt figyelmet. Takáts a regény többrétű politikumát és „többszörösen ideologikus” jellemzőit vizsgálta. Olyan politikai kérdéseket vetett fel, amelyek az anya és a fiúk kapcsolatrendszerét a

tagjaként Jókaiában a kiegyezés elutasítása természetesen már fel sem merülhetett. Értelmezésemben ezeket a megállapításokat is érdemesnek tartom erősen pontosítani, hiszen Jókai már *A kőszívű ember fiai* második felében bejárja a kiegyezés megkérdőjelezése feladásának útját.

68 Mikszáth Kálmán említi, hogy Ghyczy Kálmán (a Balközép másik vezére) magánlevelezésében már a kiegyezés előtti években is folyamatosan elégedetlenségét hangoztatta Jókai lapjának irányával és hangnemével szemben: „Ghyczy minduntalan panaszkodik Tisza Kálmánhoz írt leveleiben, hogy *A Hon* megint ügyetlenséget csinált, nem jól fogja föl a helyzetet. Tisza [1865] szeptember 22-én Geszt-ről írt levelében némileg mentegeti. »Igen sajnálom – írja Ghyczynek –, hogy Mór barátunknak nem korrekt cikkei úgy lehangoltak. Igazad van, hogy ő több ízben már nem helyesen nyilatkozott, de mentenem kell őt annyiban, hogy Pesten egyedül és nagyrészt ellentétes elem közt nem értekezhetni jóformán senkivel. Nem csoda, ha olykor téved. Írt egyébként jókat is.«” MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora* (1905–1906), szerk. REJTŐ István, 2 köt., Mikszáth Kálmán összes művei: Regények és nagyobb elbeszélések 18–19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960): 2:62. Erről lásd még KOZÁRI Monika, *Tisza Kálmán* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2019), 89.

69 A lap alapítását sokan helytelenül, 1869. január 1-re datálták. A beköszönő számban a főszerkesztő, Podmaniczky Frigyes így fogalmazott: „*A Hon* múlt évi utolsó számában válságnak jelezvén a közel-folyt eseményeket, megszünt közlönyünk lenni. Elvbarátaink véleménye egyhangúan oda terjedt, miszerint a balközépnek saját elveit és nézeteit híven visszatükröző lapra múlthatatlanul szüksége van. Több napi tanácskozás s vezérekkel való folytonos érintkezés megteremté az óhajtott sikert, mert lehetővé tette a *Hazánk* megalakulását s megjelenését. E pártunk életére s ereje kifejtésére nevezetes napok alatt lettem felszólítva elvbarátaim által a *Hazánk* szerkesztésének elvállalására [...] szóval legyen a *Hazánk* olyan, milyennek lennie kell a jelen előrehaladott korszak igényeinél fogva oly lapnak, mely mint pártközlöny legfőbb kötelességének tartja elveihez híven, a jelen művelődés s haladási eszmék színvonalára emelkedni.” *Hazánk* 1, 1. sz. (1868. febr. 12.): [1].

70 Erről KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, elsősorban 160–164.

71 WÉBER, *Magyarország...*, 30.

72 HERMANN Róbert, „Jókai Mór forradalma és szabadságharca”, *Vár* 20, 3. sz. (2025): 20–32.

haza-hazafi dimenzióban vizsgálja, illetve a fiúk választásának szabadságára és önálló döntési lehetőségeire kérdezett rá,⁷³ majd hosszabban elemezte a regényben megjelenő dinasztiahű függetlenségi politika utópiájának meghatározó szerepét, utalva arra, hogy forradalomellenes uralkodó egyáltalán nem szerepel a műben,⁷⁴ azaz Jókai

a dinasztíát, Ferenc Józsefet kimentette 1848–1849 történelméből. [...] Ugyanígy takarta ki a történelemből a mű Kossuth Lajost és a trónfosztást. Jókai úgy írta meg az 1848–1849-es honvédelem dicséretét, hogy nem derül ki a regényből, hogy a háború 1849 áprilisától már az ország függetlenségéért folyt.⁷⁵

Bár Takáts is alapvetően az 1848/1849-es narratíva lebontását végzi mesterien, elemzésében több olyan politikai témát is érint, ami a regény megírásának síkjában is érvényes lehet: például említi a maradiak, azaz a konzervatívok szerepét, valamint a nemzetiségi konfliktusok kiegyensúlyozának felvillantását, hangsúlyosan az 1868-ban elsődleges kérdéssé növekvő magyar honvédség létrehozásának ügyét, a német egység időnként felmerülő politikai következményeit – és így tovább, de ezeket általában pontosan nem azonosítja vagy nem felelteti meg *A kőszívű ember fiai* aktuális politikai helyzetének üzeneteire vagy ideológiájára érthető elemekkel. Később pedig elkanyarodik a „Jókai-művek értelmezésének három bejáratott modell”-jének irányába, alkalmazási lehetőségeik és meghaladásuk felé, a regény narratív dimenzióváltását és „a mitizálási eszközeinek vidám eklektikusságát” taglalja, rámutatva arra is, hogy a mediális újságközlés közvetítő közege „nyilvánvalóan visszahatott a szövegek megformálására”. Szerinte – Fábri Annához hasonlóan – a regény a magánélet elsőbbségét hirdeti, „Jenőnek önfeláldozása ugyanis nem az eszméknek, nem a hazának, hanem a családnak, az otthonnak szól”.⁷⁶ Bár Takáts regényértelmezése több 1869-re értelmezhető tematikát és kitekintést is említ, de alapvetően mégis 1848/1849 nézőpontját vetíti a regény vizsgálatára, végkövetkeztetése azonban mégis arra tart, amerre én is jutok majd: „E mű tehát egyszerre 1848–1849 megdicsőítése és *megőrizve meghaladásának* a bejelentése.”⁷⁷

73 Érdekes, hogy Takáts Jókai címváltoztatását tematizálja ugyan, de nem ad teljesen konzekvens választ, miért változtatta meg Jókai a regény tervezésekor az *Anyá örökké* címet a véglegesen választott címre. Takáts érvelése éppen hogy azt erősíti, mennyivel érvényesebb lett volna az első cím, mely az anyát és nem a mesebeli három királyfit is jelképező fiait helyezte orientáló helyzetbe: „Noha e férfiak egy szabadságharc hősei, valójában nem szabad döntéseikkel válnak azzá, hanem az anyai elvárásnak való minél tökéletesebb megfeleléssel. [...] *A kőszívű ember fiai* is freistimmige allegória, Northrop Frye szavával élve –, amelyben Baradlayné a haza, Ödön pedig a hazafi allegorikus alakja.” TAKÁTS József, „*A kőszívű ember fiai* politikája”, in TAKÁTS József, *Másik mitológia: Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*, 226–236 (Budapest: MTA KIK–Ráció Kiadó, 2024), 226–227.

74 A császár éppen hogy a nép barátjaként tűnik fel többször az regény első részében. Például Bécsben, március 15-én: „Majd ünnepélyes menet jön. A császár és császárné vonulnak végig a nép között; nem kíséri őket testőrség, katonai véderő, de kíséri a nép megmérhetetlen szeretete. A hintó nem gördül, de úszik a néptenger közepett; nem a paripák, de a nép vállai viszik azt előre.”

75 TAKÁTS, „*A kőszívű...*”, 228.

76 Uo., 235.

77 Uo. A kiemelés tőlem – Cs. T.

Ha Jókai politikai és szépírói szerepvállalásának találkozási pontjait vizsgáljuk, hamar beleütközünk abba a poétikai problémába is, amelyről Szilágyi Márton értekezett a *Politikai divatok* (1862–1863) elemzése kapcsán, és ilyen módon *A kőszívű ember fiai* tekinthető annak társregényének is. Szilágyi meglátása szerint az önéletrajzi, autobiografikus elemek az 1860-as évek első harmadában kezdenek pro és kontra betolakodni a Jókai-regényekbe, és hangsúlyozza, hogy

a könyv végig azt lebegteti, hogy miféleképpen lehet fönntartani a fikció közegében a dokumentarista módon szereplő valóságelemeket, s hogyan lehet a közelmúlt eseményeit úgy ábrázolni, hogy az egyszerre legyen ismerős, látszólag „valóságos”, valójában azonban fiktív, teremtett világ. Jókai prózaírói világának egyik jól ismert, ám nehezen értelmezhető sajátossága az autobiografikussággal való játék. Fontos azonban hangsúlyozni: az író pályáján éppen a *Politikai divatokkal* kezdődik az önéletrajzi elemeknek a regénypoétikába való beépítése (bár természetesen kisebb terjedelmű és ciklusba szervezett elbeszélésekben van erre példa korábban). Ennek a regénynek tehát *mintateremtő szerepe van az életművön belül, mintegy itt kísérletezi ki Jókai azt a narrációs technikát, amelyben egyszerre ajánlja fel a lejeune-i értelmű „önéletrajzi paktumot”, s vonja kétségbe ennek érvényesíthetőségét.*⁷⁸

Szilágyi meggyőző érvelése egyben párbeszédbe lép a Török Lajos által felvetett problematikával is, amelyet „Jókai szövegvilágainak eléggé képlékeny autobiografikus diszkurzusa” felé nyitott meg, illetve még tágabban: a Jókai-művek és az önéletrajziség horizontjába helyezte a kérdést.⁷⁹ Török szerint

akik az életművet homogén masszának gondolták, jóllakottságuk ellenére ugyanúgy az élmények és az alkotás folyamatának Jókaiját találták meg a szövegek sorai mögött, mint azok, akik komoly erőfeszítéseket tettek azért, hogy a korpusz ne váljék az interpretációs leegyszerűsítések céltáblájává.⁸⁰

Bár itt elkerülöm a várhatóan izgalmas eredményekkel biztató párbeszédet Török Lajos meglátásaival, itt csak arra hivatkozom, hogy a Török által szenzitív módon bemutatott interpretációs sablonok, azaz az írás tér- és időbeli viszonyainak ráírása és ráíródása a szövegre, az interpretációs leegyszerűsítés, a referenciális vagy önéletrajzi regényolvasás a műértelmezés felől ugyan valóban hozhat erősen kétséges eredményeket, azonban az, hogy egy Jókai-regényt egyfajta történeti és autobiografikus értelmezési mezőben vizsgálunk, Jókai jóformán alig ismert *politikusi szerepének és tevékenységének* megismeréséhez

78 SZILÁGYI Márton, „Jelmezek és jellemek: Jókai Mór: *Politikai divatok*”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 122–146, 124. A kiemelések tőlem – Cs. T.

79 TÖRÖK, „»A saját életem...«”

80 Uo., 85.

tud közelebb vinni, és még az sem kizárt, hogy a regényértelmezés egyes kérdéseire is átgondolandó válaszok felé vezethet. Ráadásul *A kőszívű ember fiai* esetében – bár felidéznek néhányat magam is – mégsem a biografikus vagy autobiografikus elemek könnyen felismerhető referenciális megfeleltetésére, hanem olyan, akár a regényalkotási folyamatot valamilyen irányba hajlító váltásokra szeretnék kitérni, amelyeket Jókai politikusi céljai és alakuló politikai alapelvei formáltak, és leginkább nem feltétlen egyes valós-fikciós elemeinek megfeleltetésében, hanem a regény általános attitűdjében, hangulatában, mögöttes üzeneteiben és hatástörténetében kódolhatók.

Ahogy Török és többen is rámutattak, Jókai nem – vagy alig – írt egységes, a pályáján végigvezető önreflexív autobiografikus szövegegységet, csak fragmentált és nemegyszer műbe ágyazott és onnan kibeszélő, autobiografikusnak is értelmezhető (és valóban, számtalanszor értelmezett) szövegtörödékeket. Ez különösképp igaz a politikai tevékenységére vonatkozó kitételekre és kijelentésekre, így – más források hiánya miatt – a szépirodalmi anyagban elejtett és az abban elhelyezett kilépéseket különösen érdemes lehet – vagy kényszerűen számba kell venni – a politikus Jókai vizsgálatakor.⁸¹ Az aktuálpolitikai vonatkozások irányába tett nyitás – bár itt hosszabban most előlött nem tudok elidőzni, csak utalni szeretnék a problematikával való, kínálkozó kapcsolódásra és annak legitimációs erejére – az irányregény-, sőt, a családregegy-értelmezés⁸² felé is mutathat, ahogy Hódosy Annamária a családregegy-, míg Tarjányi Eszter – az *Egy magyar nábob* esetében – az irányregény-értelmezés felől vizsgálta⁸³ a Jókai-regényt (bár Tarjányi némileg sajátos irányvonal felé hajlította azt el).

Az autobiografikus és a valós tényanyagból átemelt elemek utáni nyomozás egyébként egyáltalán nem új *A kőszívű ember fiai* esetében, sőt, aprólékos kutatások zajlottak, hogy detektálják elsősorban a szereplők, a lezajlott 1848/1849-es hadi események valóságtartalmát, de legalábbis olyan valóságdarabkáit, amelyek felfedezhetők Jókai

81 Többek mellett Cieger András is igyekezett bevonni néhány regényolvasatot Jókai politikusi munkásságának vizsgálatába, míg Kozári Monika eltekintett ettől.

82 Bizonyos tekintetben családregegyként értelmezte a regényt: HÓDOSY, „Családtörténet...”

83 TARJÁNYI ESZTER, „Az irányregény és a családregegy köztes terében: Kísérlet a nemzeti narratíva megújítására”, *Budapesti Negyed* 15, 3. sz. (2007. ősz): 125–132, 126–127. Tarjányi megemlítette azt is, hogy Gyulai Pál vitatta Jókai műfajbesorolását: „Jókai, úgy látszik, a politikai és társadalmi viszonyok rajzát, melyet különben a regényekben ritkán kerülhetni ki, a nemzeti életbe mélyedést, a nemzeties felfogást, melynek minden nemzeti költőben meg kell lenni, s más ilyesmit nevez itt irányregénynek. Örvendünk rajta, mert jó, ha a költő inkább az alkotásban szabatos, mint az elméletben. Az irányregény nem valami derek zsáner, legalább az esztétika folyvást tiltakozik ellene, mert rendesen valamely politikai párt vagy vallásos fejezet érdekében készül, valamely rendszert vagy reformot akar reánk vitatni, s eszméi kedvéért az esztétikai célt mellékesé, a költői cselekvényt az absztrakció szillogizmusává, a személyeket pusztá eszmék hordozójává alacsonyítja. Megtörténik ugyan néha, hogy némi politikai vagy társadalmi irány jól egyezik a művészi céllal, beleolvad az egész mű organikus kényszerűségébe, de ekkor aztán többé már nem is úgynevezett irányregény, hanem egy jó regény, mint a többi.” Uo., 129. Az idézet: GYULAI PÁL, „Jókai legújabb regénye”, in GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, 140–143 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927), 140–141. Az irányregény-problematikához lásd még: MARGÓCSY ISTVÁN, „Kalandorok és szirének: Jókai Mór jellemábrázolásáról”, 2000 25, 4. sz. (2013): 50–64.

regényalkotásában.⁸⁴ Márpedig, ha végigtekintjük a Jókai életében megjelent és a kvázi még nemzedéktársi regényreflexiókat és megjegyzéseket (én 1910-ig néztem ezt végig igen alaposan, illetve a két világháború közti időszakot pörgettem át), azt látjuk, hogy – mint arra már más nézőpontból utaltam – a Jókait még ismerő kortársak a megírás idejének politikusi szerepét vállaló Jókai személyét és tevékenységének politikai kontextusát magától értetődőnek vették, és regényolvasásukban meghatározóan alkalmazták is, legalább annyira (vagy még inkább), mint a szabadságharcba visszavetített regényidő nézőpontját.

Ennek az egyik leglátványosabb eleme a Tisza Kálmánhoz és a Tisza családhoz köthető regényszereplők „beazonosításának” attitűdje, ami aztán hol elhalványodott, hol felerősödött, időszakonként szinte elfelejtődött, viszont mára már – legalábbis történész körökben – teljesen elfogadott ténynek látszik.⁸⁵ Ez a kortársi befogadásban is stabil elrugaszkodási pontnak számított. Bizonytalan és bizonyíthatatlan utalgatások sokasága⁸⁶ mellett, amelyek a Tisza testvérek halálakor⁸⁷ még inkább megsűrűsödtek

84 Elsősorban lásd Varga János 1964-es, mélyreható és részletgazdag kimutatását a regény szereplőinek és történéseinek motívumairól, tényszerű megfeleltetéseiről: VARGA János, „A köszívű ember fiainak történeti mintái és forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68 (1964): 614–642; KÁRPÁTI Aurél, „Kulcs – Jókai regényeihez”, in *Az Est Hármaskönyve 1925: A százéves Jókai emléke*, 277–281 (Budapest: Athenaeum, 1925); KÁRPÁTI Aurél, „Jókai regényalakjai a valóságban”, *Irodalmi Ujság* 5, 24. sz. (1954. aug. 28.): 4. A valós és fikciós elemek összevetését tartalmazó írásokat aprólékosan összegyűjtötte: JÓKAI/SZEKERES, 1:345–380. Az isaszegi csatáról, a Király-erdőről és magáról az ütközetről, a történeti tényekkel összevetve: HAJAGOS József, „A tavaszi hadjárat eseményei Jókai Mór műveiben”, *Aetas* 32, 2. sz. (2017): 94–105. Hermann Róbert számos írásában és előadásában érintette a regény egyes epizódjait, elemeit, és ütköztette azokat a valós történetekkel, a hiteles hadtörténeti eseményekkel: HERMANN Róbert, „Jókai a szabadságharcban”, *Országút*, 2025. márc. 15., <https://orszagut.com/vezercikk/jokai-a-szabadsagharcban-7613>; HERMANN Róbert, *Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004), 215–230. (Legutóbb 2025. szeptember 18-án, a Petőfi Irodalmi Múzeum „Jókai olvasóterem: A köszívű ember fia” című programján László Ferenc beszélgetett Hermann Róberttel.) Lásd továbbá: CZIBULA Katalin, „Köszívű emberek fia: Mítoszképzés és valóságábrázolás Jókai regényében”, *Múlt-kor*, 2025. febr. 18., <https://mult-kor.hu/koszivu-emberek-fiai-mitoszkepzes-es-valosagabrazolas-jokai-regenyeben-20250218>. Jókai maga is közölt néhány olyan emlékeztést, amely beazonosíthatónak mutatkozott a regény valamely részével vagy elemével, például a bécsi forradalomra való visszaemlékezése, melynek egységei kísértetiesen hasonlítanak a regénybeli leírásokkal: JÓKAI Mór, „Az én életem emlékei”, *Magyar Nemzet* 18, 282. sz. (1899. okt. 12.): 1–2.

85 Például a Tisza családról szóló tematikus *Rubicon*-számban a Tisza-előképet többen is említik, igaz, bármiféle hivatkozás nélkül. MELKOVICS Tamás, „Tisza Lajos: A hírhedt bihari adminisztrátor”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 14–19, 16; CSORBA László, „Az utolsó látogató: A pártvezér halála, új vezér születése; Tisza Kálmán első lépései a politikai pályán, 1859–1861”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 20–33, 22; ANKA László, „Teljesítettem kötelességemet: Tisza Kálmán szögére akasztja a bihari pontokat”, *Rubicon* 35, 406/11. sz. (2024): 34–45, 36.

86 A bizonytalan utalgatásokra rengeteg példa hozható, itt csak néhányat említek: „Tisza gróf a ravatalon”, *Pesti Hírlap* 20, 28. sz. (1898. jan. 28.): 7; „Tisza Lajos gróf”, *Budapesti Hírlap* 18, 27. sz. (1898. jan. 27.): 1–3, 1; SOLYMOSSY Sándor, „Jókai írói egyénisége”, *Tanulók Lapja* 11, 14. sz. (1904. júl. 3.): 218–220, 219; SOLYMOSSY Sándor, „A nemzetnevelő Jókai”, *Néptanítók Lapja* 58, 13–14. sz. (1925. ápr. 6.): 7.

87 Tisza Lajos halálának időpontja: 1898. január 28; Tisza László halála: 1902. augusztus 28.

a lapokban, néhány meggyőzőbb és hitelesebb adalék is megerősíteni látszott a Jókai-Tisza-ráértéseket.⁸⁸

A lábjegyzetekben jelzett adalékoktól az 1912-ben a *Világban* aláírás nélkül közölt cikk írójának visszaemlékezése azért különbözik, mert a *Kőszívű ember unokája* című közleményben magát Jókait hivatkozva forrásként. Felelevenítette, hogy Jókai az írói jubileuma után azt mesélte írótságainak, hogy *A kőszívű ember fiairól*

Kiderült, hogy minden hőse élő alak és minden meséje megtörtént história, éppen csak, hogy az alakokat átformálta, meggyúrta, a regény kedvéért szinte ujáteremtette, a mesét pedig színéssé festette, meg nem történt vagy idegen epizódokkal kimélyítette, öszszegubancolta és érdekessé varázsolta a legragyogóbb meseszöveget szertelenségében is pompázatosan szárnyaló fantáziájának lendülete. A legkedvesebb regényem, a *Kőszívű ember fia* – mondotta akkor Jókai –, mert a legérdekesebb és nekem legkedvesebb magyari családról írtam: a Tiszákról. – A kőszívű ember, a vaskezes, erőszakban tobzódó, hírhedt bihari adminisztrátor: Tisza Lajos. Baradlay Richárd, a hős huszár, Tisza László, aki kilenc súlyos sebet szerzett Keszegnél. A bölcs forradalmi kormánybiztos, Baradlay Ödön: Tisza Kálmán, aki ifjú korában tűzlelkű vezére volt a forradalmi eszmének és a csendes, sima, szenvtelen udvaronc, Baradlay Jenő: ifjú Tisza Lajos, aki tényleg udvari tisztviselő volt és tényleg vitte is valamire, mert gróf lett, miniszter, Szeged ujjáépítője és nem halt meg az öccse helyett, mint a regény Eugénje.

– Izgatott – mondotta akkor Jókai – ez a módfelett érdekes téma, hogy mint válnak rebellis kurucokká az aulikus, hazaáruló bihari zsarnok fiai. [...]

88 Az évtizedeken át töretlen és kikezdetlen általános közvélekedésre itt csak néhány példa: 1885-ben a Spinóza dr. álnévű szerző arra az esetre emlékezett, amit Teleki László mesélt neki 1861-ben, „bizalmas képviselői körben, midőn öccsei, a már férfiúvá felerdült három Tisza testvér”. Úgy fogalmazott, „A »kőszívű ember fia« rendkívül figyelmes, a serdülő szellem és test érzésére egyaránt gazdag nevelésben részesültek a szülői háznál.” Egy eset kapcsán, amikor a vékony dongájú László megvédte testvéreit, Teleki így dicsérte meg unokaöccsét: „Látod, László! te sokkal izmosabb és erősebb vagy. És mégis Kálmán, a leggyengébb, az igazi legény a talpán hármatok között. Többet észszel, mint erővel!” SPINÓZA dr., „Jubileumi apróságok”, *Budapesti Hírlap* 5, 328. sz., melléklet (1885. nov. 29.): [1]. – T. R. (valószínűleg Tábori Róbert) 1899-ben a *Regény és politika* című tárcájában pedig azt írta, hogy „Még jól emlékszem, hogy mennyi disputa támadt »A kőszívű ember fia« miatt, kikben – okkal, vagy ok nélkül – a Tisza-családot látták regényes milieuban megfestve. Baradlay Rikárd? Ki más lehetne ő, mint Tisza László, akinek teste annyi sebtől ékes vala, mit a szabadságharcban kapott. Ödön és Jenő: ezt a kettőt az olvasó fantáziája összekomponálta, hogy a harminc év előtti Tisza Kálmánt megtalálja a jellembeli vonások egyvelegében. Ahoz pedig éppenséggel nem kellett túlságos fantázia, hogy az öreg Baradlayban, a kőszívű emberben meglássa az egykori biharmegyei adminisztrátor kemény és rideg alakját.” T. R., „Regény és politika”, *Pesti Napló* 50, 207. sz. (1899. júl. 28.): 1–2. 1902-ben a *Magyar Szemle*ben csak oda-vetett megjegyzésként jelent meg: „Jókai Mór »A kőszívű ember fia« című regényének hősei immár csöndesen pihennek a geszti sirboltban és álmodoznak a földi élet múlandóságáról, hiábavalóságáról.” „Hétről-hétre”, *Magyar Szemle* 14, 36. sz. (1902. szept. 7.): 431. Halász Gyulának a *Jókai regényei a külföldön* című emlékezéséből azt tudjuk meg, hogy de Gerando Antónia az 1879-ben franciára lefordított, 1880-ban Párizsban megjelent regényt Tisza Kálmánnénak ajánlotta. Vajon miért épp neki? HALÁSZ Gyula, „Jókai regényei a külföldön”, *Magyar Szalon* 10, 20. köt., 1. sz. (1894): 924–928, 926.

Vajjon jutott-e ez eszébe a kőszívű ember fiának, amikor hidegen, zordul, szivtelenül, lélek nélkül nekiszabadította népgyűlöletét, boszúvágyát és hatalmi tébolyát annak az ellenzéknek, amelynek igazi apja Tisza Kálmán volt és letiporta az obstukciót, amelyet először Tisza Kálmán talált ki, alkalmazott és hirdetett szent eszköznek?! Ugyan melyik kései Jókai Mór fogja megírni a *Kőszívű ember unokája* regényét és ennek a történelmi időnek képét, amelynek korszakos jelentőségét csak azért nem érezzük, mert benne élünk.⁸⁹

Szini Gyula pedig fikcionált, de nyilván jellemző és sztereotíp, a közvélekedés lenyomatát mutató Jókai-életregényében egy epizódba már egyenesen úgy komponálta be Tisza Kálmán Jókainak címzett szóbeli odaszúrását, mintha egy politikai érdekmegállapodás ellenszolgáltatásának árát kérné a regénytéma felkínálásáért. A jelenet előtt Szini említi, hogy *A kőszívű ember fiainak* publikálása éppen ekkor, az (1869-es) országgyűlési választások alatt zajlott, majd Andrásyt idézi, aki állítólag megjegyezte, hogy egyedül Jókait irigyli a balközéptől, s ezután következik a két párttárs közti jelenet:

Tisza a barát, a harcostárs melegével siet megölelni Jókait:

- Nem, nem engedünk át téged Andrásynak! Hallom, hogy csábítanak magukhoz.
- Mondtam neki –, feleli Jókai – hogy ha veled együtt mehetek át, szívesen megyek.
- Ezt nem jól mondtad. Nem igaz, hogy fuzionálni akarok a Deák-párttal. Andrassy terjeszti nagy ravaszul. De résen leszünk. Épp most határoztuk el, hogy a legkeményebb harcot indítjuk a kormány ellen. És zászlónak te vagy kiszemelve!
- Én? – csodálkozik Jókai.
- A Terézvárosban fölléptetünk téged Gorove kereskedelmi miniszter ellen... Nem, ne tiltakozz!... Én adtam neked *A kőszívű ember fiai* témáját, te add nekem a regényen nyert népszerűségedet. Ez egyszerű adok-veszek.
- Gorove úr nagy úr és a jó terézvárosi polgárok nem mernek majd rám szavazni.
- Nem is hiszed, mennyi olvasód van a Terézvárosban! – feleli Tisza. – A Terézvárosban olvasnak a legtöbbit. *A kőszívű ember fiai* népszerűségét a párt javára ki kell használni. Fel fogsz lépni és punktum!⁹⁰

Valójában azonban persze korántsem önmagában a regénybeli Tisza-Jókai-kapcsolat ráérthetősége lehet igazán érdekes, és a referenciális megfeleltetések cunamija egyébként is számtalan, nemegyszer egymásnak ellentmondó vagy egymást felülíró, vagy egymásra íródo találatok sokszor olyannyira elbizonytalanítják az analógiákat, hogy a kulcsregény-értelmezés lehetőségét már eleve ellehetetleníteni látszanak. Hanem sokkal inkább az, hogy a kortársak és a kvázikortársak számára a hangsúlyos Tisza-ráérthetőség ráerősített arra, hogy a regényt a megírás idejének nézőpontjából és Jókai politikusi szerepének középpontba helyezésével is olvassák. Így elsősorban annak a

89 „Kőszívű ember unokája”, *Világ* 3, 133. sz. (1912. jún. 6.): 11.

90 SZINI Gyula, „Jókai: *Egy élet regénye* (10)”, *Nyugat* 21, 5. sz. (1928): 354–361, 356–357 (a *Vadember* című fejezet).

politikai harcnak a lenyomatát őrző szöveggént kell rá tekinteni, ami magában hordja a kiegészítés elfogadása utáni válsághangulat tömegmegmozdulásainak idején zajló politikai csatározások, helytalálási akciók, a Balközép Párt turbulens politikai frakcióharcainak elemeire utaló olvasati javaslatot is. És valóban, számos, az alkotásfolyamat alatti autobiografikus, Jókai-mozzanatokkal terhelt intertextuális szöveghely⁹¹ és számos olyan történetelem, regényhelyzet vonható be, amely nem pusztán autobiografikus párhuzamossággal bír, és amely elbírja a megírás kontextusának politikai magyarázatait is. Ezek képesek arra, hogy a regényben folyamatosan szembesíteni lehessen az 1848/1849-es eseményeket az azóta eltelt húsz évvel. Az olvasás során – a regény második részében – egyfajta kettős beszéddel kettős időtérben értelmeződhet a dolgok sora: 1848/1849-ben és húsz évvel később, és az előbbi idősíki minduntalan megmozdítja az 1869-es idősíki aktuális politikai értelmezési keretét is. Ez nyilván nem váratlan, hiszen a kor legnagyobb kérdése éppen az volt, hogyan folytatható érvényesen húsz megdermedt év után Magyarország állami, közigazgatási, gazdasági stb. élete, hogyan lehetséges megtalálni az átvezető hidakat a jelen felé.

A történeti összefoglalások összegzik a két évtizeddel eltolt korszak legégetőbb megválaszolandó problémalistáját – ezek a regényben valamilyen formában megjelennek, és reflexív helyzetbe kerülnek *A kőszívű ember fiának* fikcionalizált közegében zajló eseményekkel. A magyar hadsereg ügyéről már korábban volt szó, ennek a kérdéskörnek megjelenítője és mozgatója a regényben Richárd, aki magyar huszárrá válik, később pedig ellehetetlenül katonai karrierje, vagy éppen ő mond le inkább imádott katonai karrierjéről, minthogy a közös osztrák–magyar seregbe lépne. Nem véletlen tehát, hogy Ödön, a legkiszámíthatóbb, a legfelelősségteljesebb Baradlay fiú pedig a megyegyűlésen kap hangsúlyos megjelenést, helye és jövője – a külföldi diplomácia helyett – a vármegyerendszerben lesz kijelölve, és ott a konzervatívokkal kell megmérkőznie – ez a politikai viadal zajlik az 1860-as évtizedben is. A magyar államiság fundamentuma ugyanis a törvényhatósági szervezet, ami az államterület bizonyos része, a népesség, a törvényhatósági szervezet és a törvényhatósági hatáskör együttese, és a törvényhatóságoknak alapvetően két csoportja létezett a dualizmus kori Magyarországon: a vármegyék és törvényhatósági jogú városok. Ahogy Jókai lapjában Mocsáry Lajos 1869 januárjában összegezte:

Önkormányzatunkat visszanyertük, megyéink helyreállítvák, országunk területe ki van egészítve, Erdélylyeli uniónk megerősült, Horvátországgal kibékültünk, vasutaink leg-szükségesebb vonalai biztosítvák, száműzötteink ismét visszanyerték hazájukat, a polgári jog a hon minden lakosára ki van terjesztve, a népnevelés ügye országossá lett, sajtónk szabad, az úrbéri szolgálatok utolsó maradványa is el van törölve, a vallásegyenlőség egy nagy lépést tett előre, a király és királyné régi törvények eddig nem teljesített kívána-

91 Az intertextuális szöveghelyet itt abban az értelemben használom, amiről Eisemann György írt számos példát sorolva: EISEMANN György, „Jókai, a »mindenkinél nagyobb«?”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 47–61.

tai szerint fővárosunkat saját fejedelmi székvárosukká emelték, és a mi legdrágább kincsünk, ismét kezünkbe kaptuk az elveszett jog legnagyobbikát, a honvédelem fegyverét.⁹²

De előkerül a gazdasági kiegyezés égető ügyeinek rendezése (aminek eredményeit nem egyszer hozzá nem értők aratják le – vö. Tallérosy Zebulon), ami összeszikkrazhatott a hosszas államadóssági törvényjavaslat tárgyalásával, mely 1867. december 7-én kezdődött, vagy az Ausztriával kötendő vám- és kereskedelmi szerződés évekig zajló vitájával. És hasonlóképp, a nemzetiségek és a magyarok viszonya, a törvényhatósági bizottsági, azaz az önkormányzati testületek megválasztása, a katolicizmus államvallásjellegének megszüntetése és ezzel a katolikus autonómia szervezése, a vallásegyenlőség, a vegyes házasság (Richárd és Edit) problematikája stb. mind-mind előkerül a regénytörténetben. Ezekben az esetekben a kérdéskörök folyamatos időbeli egymásra illesztése vagy ide-oda csúsztatása zajlik a két évtized között, folyamatos szembesülés és/vagy szembesítés az 1848/1849-ben elvesztett célokkal és azoknak az 1867 utáni folytatásával. Lehetséges vagy kényszerűen kínálkozó megvalósulásuk két évtized elteltével azonban nem pusztán emlékezeti aktus, hanem nagyon is a megírás jelenének aktuális helyzetfelmérése, az egykori 1848/1849-es veszteségek utólagos helyreállításának, újrakezdésének esélylatolgatása is. Mindez pedig azt is eredményezi, hogy a regényszerkezet megalkotásakor nem is lehetne egyetlen fókuszba állított főszereplőt kiválasztani, hiszen az üzenetek többfókuszúak, így azok képviselőit meg kell többszörözni.

Értelmezésemben már önmagában *A kőszívű ember fiai* szerkezetileg két könyvrre bontott felosztása is indoklásra szorul. Az elemzők általában nem keresték a magyarázatát, hogy a két regényrész viszonyrendszere miféle, hogy a regényt vajon miért bontotta hangsúlyosan két részre Jókai, hiszen a szerkezet nem feltétlen látszik ezt indokolni. Pedig a két rész között markáns a különbség, a második részben számos nyílt szerzői kiszólás és kibeszélés, utalás történik az 1869-es időszakra és helyzetre. Az írás háttérkontextusa ráadásul magyarázatul szolgálhat sok olyan kérdésre, amelyre többen keresték már a választ.

Összeolvasva a szöveget a napi politikai történésekkel, a belső pártharcok menével, egyrészt az időnkénti regényrészlet-kimaradások egybeesnek a Jókai energiáit és idejét felemésztő napi politikai eseményekkel, amelyek nem hagytak időt az írói munkára. Ha ugyanis a folyóiratbeli közlésrészeket megnézzük, látható, hogy a március 9–13-a közt zajló országgyűlési választások, majd (a később még tárgyalt) április 11-ei Erzsébet királynénál tett magánlátogatása és az azokat követő örvénylő eseményhullám megszakította a regényrészletek pontos rendjét: március közepétől június elejéig többször előfordult, hogy két közlés közt akár négy, öt, sőt hat nap kihagyás is történt, ami korábban sosem történt meg. Majd május 22-e után a következő részletre egészen június 2-áig kellett várni az olvasóknak. A publikálási dátumok szerint a má-

92 A *Hon* 6, 293. sz., reggeli kiadás (1868. dec. 21.): [1]. A Jókai-idézetet a *Pesti Napló* 1868. december 22-ei vezércikke is idézte, amely a Jókai-frakciót bírálja: „Az ellenzék abdikál”, *Pesti Napló* 19, 294. sz. (1868. dec. 22.): [1]. Ugyanezt a Jókai-idézetet pár év múlva Toldy István is hozza az *Öt év története* című kötetében. TOLDY István, *Öt év története: 1867–1872*, 2. kiad. (Budapest: Ráth Mór, 1891): 120.

sodik könyv éppen Jókai dicsőséges képviselői győzelme és az Erzsébet-látogatás utáni euforikus hangulatban kezdődött meg a folyóiratban, ez pedig legalábbis megengedi azt a feltételezést, hogy Jókainak ezek a fundamentális autobiografikus élményei jobban beszűremkedhettek írói alkotásába is.

A politikai eseményviharban, a pártbéli helyzetét megerősítő és a népszerűségét a politika terén is magasba ívelő politikusi győztes élmény, azaz az országgyűlési képviselői hely lehetetlennek látszó elnyerése és ennek hatása Jókai politikai nézetváltozására némiképp átformálja, finomhangolja a párhuzamosan készülő regénycselekményt is. Megfigyelhető, hogy az új rész megindításával a regény második felében feltorlódnak azok az elemek, amelyek átérthetőek a regényírás idejének történéseire is. A bizonyult és szerteágazó politikai helyzet és Jókai 1869-es politikummal átítatott éve, szerfelett intenzív *politikusi*, közéleti mozgásának lenyomata több szempontból nyomot hagyott az író időben ekkor születő művén. Továbbra sem a referenciális megfelelésekre gondolok, hanem más értelmezési keretbe is helyező *lenyomatra*.

A példák igen változatosak. Vannak egészen egyszerű és külsődleges regénybeli szimultaneitások, melyek – ha akarom, legalább távolról – a regényalkotás idejének egyes autobiografikus eseményével párhuzamba hozhatók, mint például a regényírás alatt lezajló és a korabeli sajtóban bulvárhírként szárnyaló párbaj, amelyet Jókai Pulszky Ferencsel vívott,⁹³ és amelyet később volt, aki a regénybeli Baradlay–Palvicz-párbaj mintájaként állított be.⁹⁴ Vagy olyan látszólagos megfeleltethetőségek, melyek a napi közéleti kontextusban játszódnak, mint például a forradalmi hangulat és az 1867 utáni utcai harcok ábrázolásának külsődleges paralelizmusa. Ezek egyébként az 1867-től évekre állandósultak, és az 1869. tavaszi országgyűlési választás kormányoldali viszszaéléseinek nyomán a kiegyezés- és kormánypártellenes tömegmozgalmak és utcai harcok még inkább megsűrűsödtek. Van, ahol a párhuzamosidő-olvasat teljesen egyértelmű, mint az *Egy magános lovag* című fejezetben, ahol a kor problématerképére felkerül a gőzerővel meginduló polgárosodás is, miként a „derült arcú Pestről” emlékezve a reminiscenciák többször ütköznek össze a szerzőnek a polgárosulás útjára lépő, 1869-es Pest-Buda felvételeivel:

Pest olyan derült arcú város különben. [...] Olyan „otthon”-nak szánt város az egész. Húsz év előtti arcáról beszélek. Még akkor nem volt körülé az a száz fekete kémény, mely most mindennap fekete korommal írja fel az égre a földi prózának diadalait; eszében sem élt a múzeum körüli city; a széles Duna-parton hosszan egy, csupa egyenlő, kétemeletes házakból támadt épületsor mosolygott. [...] egy kanyargó pallizádsor az újépületi laktanyától a lánchídfőig, melyet a császári hadvezér húzatott a városon keresztül.

93 Pulszkyt Csernátony Lajos, *A Hon* éles nyelvű publicistája sértette vérgigéig, mikor 1868 decemberének végén politikai véleményét csúnyán személyeskedve és maró gúnnyal megfogalmazva támadta meg politikai ellenfelét, Pulszky Ferencet. A bántó cikk miatt – mivel Csernátony nem volt párbajképes – 1869. január 7-én a Margit-szigeten főszerkesztője, Jókai Mór kényszerült párbajozni Pulszkyval. A párbajban egyikük sem sebesült meg, Pulszky pisztolya többször csütörtököt mondott, Jókai pedig ezután a levegőbe lőtt. Az esetet a legélvezetesebben elmesélte: MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:71–72.

94 MOLNÁR József, „Jókai kontra Pulszky”, *Budapest* 21, 4. sz. (1983): 45.

[...] A lánchídfőnél tágas udvarrá alakul a palánk, mely a mostani Lloyd (akkor nemzeti kaszinó) épületéig terjed. Ez udvarral összekötve, ott, hol a koronázási halom áll most, emelekedik egy tuskóvár, négyszögű nyílásokkal.⁹⁵

Mégis, sokkal inkább olyan párhuzamosságokra gondolok – itt csak párat említve meg –, mint amikor a regény második részének az *Egy nemzeti hadsereg* című fejezetet követő *A szalmakomisszárius* című részletében Tallérossy Zebulon azon örölik, hogy a magyar kormány alkormánybiztosi hivatalát vagy a Rideghvárytól közvetített bécsi főkormánybiztosi hivatalt válassza-e. „Mármost mit cselekegyem? Melyiket elfogadjam? Pesti kormánytul vagy bécsi kormánytul?”⁹⁶ – kérdezi például önmagától Tallérossy. Egy ilyen politikai üzenetű megszólalás egyidejűleg lendíti tovább vagy színesíti a regény cselekményét, és jelzi a Baradlay Ödön, illetve a konzervatív, az osztrákokhoz törleszkedő Rideghváry által felajánlott választási lehetőséget, mint ahogy egyben kiszól a regényből, és beindítja a válaszkérés mókuskerekét is a megírás turbulens politikai helyzetére vonatkoztatott legfontosabb kérdésre: lehet-e kettős politikai hatalmat szolgálni? Összeegyeztethető-e a két birodalomfél politikai akarata? A magyar, illetve az osztrák érdekvizonyok és politikai célok képviselése az előbbre való? Hazaárulás-e a nemzeti célok feladása, de legalábbis a kiegyensúlyozás, a megegyezés keresése? – és sorolhatnánk tovább. Ugyanígy: a hazaárulásról, a nemzeti célok el- és feladásáról szóló *Ephialtes* című fejezet számos szöveghelye értelmezhető a politikus Jókainak az 1869-es pártpolitikai választások fölötti emésztő tépelődéseként is.

Vagy *A fejtörő napján* című fejezetben Haynau, „a teljhatalmú kormányzó” önkényes és kiszámíthatatlan bírói eljárása néz szembe és kerül párbeszédbe a pontosan az illető regényrész megírásának idején, 1869. május 29-én Horváth Boldizsár által beadott és 1869. július 15-én kihirdetett, máig az egyik legfontosabb törvénycikkünkre vonatkozó utalással, mely a bírói hatalom elfogulatlan és pártosság nélküli gyakorlásáról szolt. Az 1869. évi IV. törvénycikk a hatalmi ágak szétválasztását deklarálta és kimondta: „Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik. Sem a közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak”, valamint szabályozta a bírák alkalmazási feltételeit, és megkívánta a bírói függetlenséget, melynek garanciája volt, hogy „A bíró a törvények, a törvény alapján keletkezett s kihirdetett rendeletek s a törvényerejű szokás szerint tartozik eljárni és ítélni”, és egyben megtiltotta a bírák politikai tevékenységét.⁹⁷

A politikai megtorlásról szóló fejezetekben egyébként is kitüntetett szerepet kap és visszatérően megjelenik a bosszúmotívum. Ez nem pusztán a regény cselekménystruktúráló erejeként kezd működni, de az 1869-es idődimenzióban felkavarja az 1849 késő nyara óta a magyarok pulzáló sebeként lüktető retorzió és megtorlás kérdéskörét is. Jókai a regényben nem kegyelmez a bosszújukat kiteljesítő szereplőknek (Alfon-

95 JÓKAI/SZEKERES, 2:134–135.

96 Uo., 2:15.

97 „1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról”, *Ezer év törvényei*, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86900004.TV>.

sine, Rideghváry), miközben a bármilyen okból a bosszújukról *lemondók és kiegyezők* regénytörténete (Baradlayné, Edit, Richárd) a felek közti kiegyenlítődség és a bosszúállásról való lemondás szükségessége és az ellenfelek valamiféle megbékélése felé terelik az olvasatot. Jókai ezt egészen odáig feszíti, hogy Haynaunak a Richárd életét megmentő bosszúját a lehetetlenség irányába fordítja el.

Ráadásul, ha ebben a narratívában szövegezzük meg a regényt, akkor másik oldalról közelítve is a sokat kifogásolt szerkesztési „hibához” kanyarodhatunk vissza. Ahhoz, hogy a regénynek nincs meghatározott főszereplője, illetve hogy a „főszereplők” jelleme nem elég kidolgozott és specifikus. Az előbbieken már említett magyarázat mellé felzárkózik és azt megerősíti, hogy a regény második részében a (fő)szereplők, azaz a fiúk és az anya kalandregénybe illő epizódjai elkopnak (s ilyenformán elszíntelenednek) – kivéve talán az azonos célért harcoló két fivér budai testvérpárját. A szereplőknek nem a személye, az egyéniesített magatartása, véleménye és tette áll már a regény középpontjában, hanem sokkal inkább a szabadságharc utáni két évtizedbe megőrizve átmentett és immár az átöröklött és kiegyezéskori korproblémává váló ügyek és üzenetek. A fontosabb szereplők mindinkább ezek képviselőiként jelennek meg, és a regény szórakoztató és kalandosított funkcióját hátrébb tolva a nemzeti-politikai attitűdű csoportosulások tagjaként vagy egy ideologikus probléma üzenetközvetítőiként, megjelentőiként lépnek elő.

Ödönnek a vármegyei és közigazgatási ügyeket, míg Richárdnak a nemzeti hadsereg gondolatát kell megőrizni egy majdani valamikori jövőben elkövetkező újjáépítkezési lehetőségig, hogy továbbvihessék 1848/1849-ből az 1867-ben és utána, 1869-ben, a kiegyezési összesímithatóságig megőrizhető prioritásokat, ahogy Jenő búcsúlevelében megfogalmazza: „Ti csendesen fel fogjátok építeni a romokat, amik most a mi fejünkre szakadtak. A hajó kormányja ismét kezetekbe fog kerülni, előbb vagy utóbb.”⁹⁸ Ebben az értelmezési keretben Jenő önfeladása és az életről való lemondása is magyarázható, hiszen a regény második felének üzenete szerint csak a lemondásokkal élők, a lemondásokkal fizetők építhetik fel a jelen, a kiegyezés Magyarországot. Miközben Rideghváry vagy Alfonsine képtelen a megbocsátó kiegyenlítődségre, a bosszúról való lemondásra, és így a jussuk a halál vagy a nyomorúság, addig Jenő, aki valójában a haza közfeladataiból nem tudott részt vállalni, ám végső tetteivel megóvja nemcsak bátyját, de az általa képviselt nemzeti feladatot is, az életéről való lemondással, önmaga feláldozásával tud legitimitációt szerezni a haza jövőjének. Így a mesebeli legkisebb fiú, aki saját identitásában, önazonosan nem talált olyan feladatot 1848/1849-ben, amely a haza újjáépítését szolgálta volna egy történelmi trauma után, önmagáról, az életéről való lemondással, áttételesen, bátyja életének és feladatvállalásának megmentésével tudta megfizetni a kiegyezéssel Magyarország törvényesítését.

98 JÓKAI/SZEKERES, 2:250.

Ahhoz azonban, hogy a regényszöveg mennyire átítatódott politikai tartalmakkal, és Jókai politikai szerepe és működése mennyire kikerülhetetlen lehet *A kőszívű ember fiai* értelmezések, kétségkívül nagyon kell ismerni a regényírás idejének politikai hátterét. Az irodalmi művek értelmezési kerete azonban időszakonként annyira telített volt félelemmel, hogy a leegyszerűsített referencialitás bélyegét sütik rá, hogy az értelmezés még a nagyon nyilvánvaló politikai-történeti tárgyú vagy irányultságú alkotások esetében sem tekintett a művek mögé, és kikapcsolta azok vizsgálatát. Ráadásul a 19. század utolsó harmada mostoha kutatási területnek számított. Az elmúlt egy-két évtizedben ebben a tekintetben is nagy változás történt, de nagyrészt még mindig keveset tudunk arról, hogy az 1849 utáni abszolutista évtizedek után a kiegyezés elfogadása és elfogadtatása korántsem volt zökkenőmentes és egyértelmű a magyarországi lakosság körében. A „rendszerváltás” érzelmileg is megterhelő légkörében a Habsburgokkal való megbékélés a közéletben is erős turbulenciákat és zavart okozott, hiszen a kiegyezéshez vezető hosszú politikai út egyeztetéseiről, előkészítéséről, a hatalmi pozíciók körüli pártharcokról, titkos politikai egyezkedésekről és paktumokról a közvélemény és a nyilvánosság alig-alig tudott, és még kevesebb magyarázatot kapott, a felálló magyar közigazgatás és beinduló politikai-parlamenti rendszer kiépítése, a meglóduló törvénykezési és kodifikációs folyamatok, a közjogi kérdések felmerülő lehetőségei sűrű, bonyolult és nehezen átlátható helyzeteket állítottak elő.

A kiegyezés környéki idők valóban jelentékeny zavargásokat és komoly pártharcokat hoztak. Az 1860-as évek elejétől formálódni kezdett a politikai közélet. 1860 októberében a főként magyar arisztokratákból álló konzervatívok kerültek hatalmi helyzetbe, akik az 1847-es állapotokat tekintették volna az ország közjogi alapjának, azaz az 1848-as törvényeket és tanulságait is mellőzték volna. 1861-ben választásokat tartottak, ám az összes többi politikai csoportosulás ellenállásával végül még ebben az esztendőben feloszlott az országgyűlés. A konzervatívok következetes visszaszorításával a Deák vezette politikai csoportosulás vette kezébe „a kiegyenlítés ügyét”, pártok alakultak, pártprogramok születtek, érdekegyezségek formálódtak és bomlottak fel.⁹⁹

Az ellenzékbe szorult politikai erő, a Határozati Párt vezetőjének, Teleki László grófnak öngyilkossága után, 1861. május 8-tól a helyét unokaöccse, Tisza Kálmán vette át, míg 1865-ben a párt kisebb-nagyobb csoportátrendeződésekkel, egyezségekkel, fúziókkal és szakadásokkal – a parlamenti elhelyezkedésükre utalva – új néven, Bal-közép Pártként¹⁰⁰ kelt új életre. A több frakcióra osztott párt ekkor még egyértelműen

99 A Deák-csoport politikai oldalának nézőpontjából – nemegyszer nem is titkolt politikai elfogultsággal – Toldy István foglalta össze a rendkívül szerteágazó történeteket, részletesen ír a kiegyezés előzményeiről, aztán a választási harcokról, a baloldal széthúzásáról, majd összekapaszkodásáról, illetve a királykoronázást követő országgyűlési vitákról és harcokról is. TOLDY, Öt év..., az 1869-es évről: 88–151.

100 A párt 1865. október 2-án alakult meg, „főleg a korábbi közép-nemesek és értelmiségiek részvételével. A Deák-párti kiegyezési koncepciónál több gazdasági és politikai engedményt remélt. Programot csak a koronázás után, 1867. június 26-án hirdettek. Az új helyzetet törvényesnek tekintették, de hangoztatták, hogy az országnak szabadnak és függetlennek kell lennie. [...] óvatosan bírálták a közös és közös

Magyarország függetlensége mellett állt ki, de egyelőre évekre ellenzékbe szorult, a kormányon 1869 után is a Deák-párt maradt, bár a gazdasági és politikai válságjelenségek egymást érték, a pártviszonyok terén is állandósultak a felforrósodott indulatok.

A történeti források szerint Jókai már az 1860-as évek elejétől ott van a Határozati Párt környékén, 1861-ben a párt képviselője is lett. Majd 1862. március 12-től a párt irányvonalát képviselő orgánusot, a *Magyar Újságot* szerkeszti, amely az év őszétől rendszeresen hozta Tisza Kálmán írásait. Egy későbbi, *Az én fecskefészkem* című, zárva ejtő műfaji besorolását, de mindenképp autobiografikus írásában Jókai a sváb-hegyi nyaralójukra emlékezve felelevenítette, hogy „Itt tanakodtunk a haza sorsán olyan férfiakkal, mint Tisza Kálmán, Almássy Pál, Nyáry, Keglevich Béla, Beniczky Lajos, Ivánka Imre; míg egyszer a tanakodásnak az eredménye tétett lett: megalapítottuk A HON lapunkat.”¹⁰¹ Tehát 1862 nyaratól, 1863 elejétől Jókai bizonyíthatóan igen szoros kapcsolatot tartott a Határozati Párt vezetőségével, és az 1865 végére tolódott országgyűléstől a kiegyezés felé haladva politikai aktivitása egyre erősödött.

Az 1860-as évekbeli ellenzéki párt (és benne Jókai) politikai működését M. Kondor Valéria – az 1875-ös Tisza-párti hatalomátvétel előzményeként – illesztette be a Határozati Párt többségéből Balközép Párttá alakult politikai csoportosulásban zajló mozgások sorába, de a Tisza Kálmánnal szembeni, majd melletti politikai állásfoglalásának hullámzó direktívái és azok elemzése mindinkább a megírás idejének lenyomatát is magán viselő irányzatos magyarázatokra szűkölt.¹⁰²

Aztán Harsányi Zoltán *A köszívű ember fiai* előtt megjelenő *Szerelem bolondjai* kritikai kiadásának jegyzetapparátusában foglalta össze Jókai politikai tevékenységét a kiegyezés előtti és utáni években,¹⁰³ majd a közelmúltban Kozári Monika Tisza Kálmán-monográfiájában nemcsak a kiegyezés utáni politikai helyzetet mutatta be, de Tisza Kálmán mellett valódi párhuzamos politikai pályarajzot állított Jókainak is. Kozá-

érdekű ügyeket. Konkrétan és határozottan csak az ország területi egységéért, a megyék autonómiájáért, a politikai és emberi szabdságjogok megvédésének fontosságáért, az ipar és a kereskedelem fejlesztéséért szálltak síkra.” PÖLÖSKEI Ferenc, *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai: 1875–1906* (Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2010), 129.

101 JÓKAI Mór, „Az én fecskefészkem”, in JÓKAI Mór, *Megtörtént regék: Beszélyek*, Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 61, 262–265 (Budapest: Révai Kiadó, 1897), 264. A lap 1863. január 1-jén indult. Pók Attila részletesen bemutatta Jókai újságírói-szerkesztői tevékenységét *A Honnál*: Pók Attila, „A hatvanas évek sajtója: A Hon (1863–1867)”, in *A magyar sajtó története II/1, 1848–1867*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, 639–649 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); Pók Attila, „Jókai hírlapjai és a Balközép”, in *A magyar sajtó története II/2, 1867–1892*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, 92–105 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

102 Az 1860-as évtized politikai helyzetére és a Balközép Párt működésére vonatkozóan lásd: M. KON-DOR Viktória, *Az 1875-ös pártfúzió*, Értekezések a történettudományok köréből, új sorozat, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), elsősorban 5–58; M. KON-DOR Viktória, „Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években”, *Történelmi Szemle* 1, 1–2. sz. (1958): 125–135; PÖLÖSKEI, *A Szabadelvű Párt... A kiegyezés előkészítésének, megkötésének és a dualista konszolidáció idejének esemény- és politikatörténeti összefoglalását* lásd: CSORBA László, „VIII. Az önkényuralom kora (1849–1867)”, „X. A dualizmus rendszerének kiépülése és konszolidált időszaka (1867–1890)”, in *Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, 279–326, 360–384 (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).

103 JÓKAI Mór, *Szerelem bolondjai* (1869), szerk. HARSÁNYI Zoltán, Jókai Mór összes művei: Regények 17 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

ri különös figyelemmel kísérte végig a párt két szárnyának vitáit, sajtópolémiaiakat,¹⁰⁴ részletesen elemezte Jókai és Tisza viszonyát, valamint a köztük feszülő komoly ellentéteket 1868-ban és 1869-ben, és a Tisza- és a Jókai-csoport mind erősebb széthúzását. Látjuk Jókai ellenállását, és látjuk majd radikalizálódásának gyors erővesztését is, benne kitüntetetten Jókai „tömörülésének” és „tévelygéinek” lépéseit, majd Jókai folyamatos hátrálását a nemzeti autonómia gondolatától, és közeledését a kiegyezés elfogadása felé. Kozári tüzetesen, hónapról hónapra mutatta be Jókai politikai működését és politikai véleményének változását 1868 elejétől 1869 végéig, így *A kőszívű ember fiai* írása és megjelenésének ideje alatti időszakot, majd az 1869-es országgyűlési választások utáni beigazodását Tisza Kálmán mögé, helytalálását a Balközép Pártban, amely folyamatosan közeledett a hatalom elnyerése felé, 1875-ben pedig már korábbi elvei teljes feladását kínálta cserébe az ország vezetéséért.¹⁰⁵

A történeti összefoglalásokból egyértelműen kirajzolódik, hogy Jókai 1867 és 1869 között nem pusztán a Balközép Párt egyik tagja és a párt egyik politikai újságjának szerkesztője, de a két részre szakadó párt szélsőbal felé húzódó csoportjának vezetője és ideológusa. Működése pártszakadáshoz vezetett, de jelentős szerepe volt abban is, hogy végül a pártszakadás utáni visszarendeződés megtörténhessen. Jókai ugyanis már jó ideje azon munkálkodott, hogy a pártot visszaterelje a korábbi, radikálisabb, a nemzeti autonómiát erőteljesebben képviselő céljai felé, így az ekkor legaktívabb politikai korszakát élő Jókai párttagként, erőteljes fellépéssel, szervezkedéssel és nagy figyelmet keltő politikai újságírói munkával képviselte a nemzeti autonómia ügyét.¹⁰⁶

Jókaiék az író vezetésével a szélsőbal felé húzódva folyamatos sajtópolémiaikban támadták a Tisza-csoport működését és politikai céljaik felpuhítását, hiszen Jókai „attól tartott, hogy Tiszáék hajlandók lesznek a kiegyezést teljesen elfogadni, és esetleg nemcsak a delegációk elleni, de a nemzeti függetlenségért folyó harcot is beszüntetik”.¹⁰⁷ *A Hon* 1868. január 21-ei nyílt levelében például azt írta, hogy amennyiben az ellenzék győzne a választásokon, Tiszának az uralkodót azzal kellene felkeresnie, hogy

104 A cikkek hangvétele nemegyszer hasonlított a leggyilkosabb hitviták hangneméhez. Vesd össze ugyanabból az időből például a hithű Deák-párti Toldy István jezsuitaellenes röpiratainak hangjával. Erről AJKAY Alinka, „»Ki a jezsuitákkal!«: Háromszáz éves hazugságok”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter „Kalauz”-áról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 209–216 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

105 Az 1867–1869 közötti időszakról elsősorban: KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 138, 152–195.

106 Mikszáth évtizedekkel később Jókai politikai szerepét más fénytörésben mutatja be, de nyilvánvaló, hogy véleményére rávetül Jókai későbbi politikai működése, valamint jócskán elfogult értelmezése magyarázható azzal is, hogy csak 1879-től volt személyes kapcsolatban az íróval, ebben az időben csak az újsághírekből volt rálátása Jókai politikai tevékenységére: „Jókai csak addig volt jó redaktor és öntudatos politikus, míg az általános kívánságokat kellett hangoztatni s az erőszakot szebbnél-szebb frázisokkal pártolni, szóval ameddig semmi se történt, de most, hogy történni kezd valami, gyakorta elhibázza, kit segítsen és mit pártoljon. Az úgynevezett »úri huncutsághoz«, ahogy a nagy politikát hívja a magyar nép, még jámbor kezdőnek mutatkozik.” MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:62.

107 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 159, 166.

az ellenzék hivatott vezére, ha a trón előtt ily missióval állna, így fogna szólni: „Uram király, még van Magyarországon egy eszme, a miért az utolsó férfikar is tetterre mozdul; a melyért a szegény filléreit, a gazdag mindenét föláldozni képes; a melyben az ország minden népe, felekezete, pártja egyetért, a mely ezer év óta megvolt és örökké újra támad, mely kiállja a világtörténet minden megpróbáltatását, mely megtartja azokat, akik őt megtartják. – S ez eszme: Magyarország szabad, önálló állami létje. Ez eszmének örök symboluma a magyar korona, s azt Te viseled. Hogy ez eszmében győzni fogunk, hogy ez ígéretemet Magyarország népe beváltandja, az nekem hitem, és »e hitre« fölteszem a fejemet. – Hanem hogy én egyszerre, és mind kétfelé jóhiszeműleg, egy önálló Magyarországot »is« meg egy egységes osztrák birodalmat »is« tudjak helyreállítani, fentartani és lehetővé tenni, ehez nincs se hitem, se akaratom, s ezért egy név kevés, de nevemet sem kockáztathatom.”¹⁰⁸

1868 tavaszáig Tisza ügyes kötéltnccal, a kiegyezés tényét elfogadva, már mindinkább a hatalom felé kezdte kövezni az előtte és a pártja előtt álló utat – igaz, ekkor még sem az uralkodó nem szavazott neki bizalmat, sem a prognosztizálható választási eredmények nem mutatták a párt többségét. Az 1868-as tavaszi népmozgalmak és a kiegyezést támadó tüntetések hatására Jókai 1868 márciusában a tisztázás és az egymás, valamint a pártársak közti *kiegyenlítődsé* elérésére újra éles hangú „nyílt levéllel fordult Tisza Kálmánhoz. A több mint kéthasábos, hosszú levél lényege, hogy a balközép minden tagja akarja az újraegyesülést, azonban ha Tisza ezt a júniusi program alapján tervezi, akkor Jókai már most jelzi »a befejezett és orvosolhatatlan szakadást az ellenzéki balközépben«.”¹⁰⁹

Ezt azonban végül sikerült elkerülni, Tisza ugyanis elhatározta, hogy nem hagyja szétesni a pártját. Levélben kereste meg ő is Jókait, kérve, fontolja meg az érveit. Leginkább azonban a párt széthullásának félelme és a közelgő országgyűlési választások miatt 1868 áprilisában – többek közt Jókai frakciójának kényszerítésére – elfogadott új pártprogram, az úgynevezett bihari pontok, azaz a független Magyarország pártprogramjának megfogalmazása csendesítette le az ellentéteket, bár Jókaiék csoportja továbbra is tartott attól, hogy „Tiszáék nem akarnak-e elveiket feladva koalícióra lépni, esetleg fuzionálni a Deák-párttal, annak érdekében, hogy kormányra kerülhessenek.”¹¹⁰

A bizalmatlanság a párt két csoportosulása közt kölcsönös volt. Az 1868. április 1-jei pártgyűlésen Jókai és csoportja a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezette másik frakciót – legalábbis egy időre – rászorította az ország függetlenségi igényét megerősítő bihari pontok¹¹¹

108 JÓKAI Mór, „Az ellenzék kormányképessége: Válasz Tisza Kálmán és Nikolics Sándor barátainak”, *A Hon* 6, 16. sz. (1868. jan. 21.): [1].

109 JÓKAI Mór, „Nyílt levél Tisza Kálmánhoz”, *A Hon* 6, 68. sz. (1868. márc. 21.): [1]. Az idézet: KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 170.

110 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 174.

111 A „bihari pontok” teljes szövegét, mely a két frakció lapjában, *A Honban* és a *Hazánkban* egyszerre jelent meg 1868. április 2-án, idézi M. KONDOR, *Az 1875-ös pártfúzió*, 35–36. A pártprogramban szabad és független országot követeltek, azt kívánták, hogy alkotmányos eszközzel „mindazon törvények, melyek hazánk említett függetlenségével ellentétben állanak, megszüntetessenek; megszüntessék ennek folytán a delegáció intézménye és a közös minisztérium”. Követelték viszont, hogy „létesítsék [...] A magyar hadsereg, Pénz és kereskedelmi ügyeink függetlensége, S hazánk törvényes függetlenségének diplomatiái elismertetése”. Uo., 35.

kiadására, mellyel a két szárny újra egyesült.¹¹² Tisza viszont attól félt, hogy Jókai csoportja a szélballal fuzionálhat, ami súlyos csapásként érte volna a pártot, és a remélt hatalomhoz jutást késleltette vagy akadályozta volna. A két csoport közti bizalom ingatag alapokon állt ekkoriban, tehát a konszenzus és a kiegyenlítődés keresése a kiegyezés létéről és elfogadható formájáról, az összehajlítható álláspontokról való gondolkodás és együttműködés megkezdése az 1868-as márciusi pártértekezleten – közeledve az 1869-es országgyűlési választások felé – mindkét csoport léteérékévé vált.

A politikai munka csábítása, azon túl, hogy időben is elvonta Jókait a szépirói tevékenységtől, gondolkodásában és pályájának stratégiájában is elsőbbséget élvezett ekkor. Ezt egyébként Gyulai Pál is éppen észrevételezte a *Jókai legújabb művei* című írásában: „Mióta Jókai mint szónok és hírlapíró élénkebb részt vesz a politikai küzdelmekben, kissé alább hagyni látszott szépirodalmi tevékenységével.”¹¹³ Jókai egyébként maga is úgy fogalmazott egy testvérének, Jókay Károlynak az 1869-es választási küzdelmek kapcsán írt levelében, hogy „nekem ez élet pályám”,¹¹⁴ miközben a választásokkal járó, várható tetemes költségek miatt megpróbálta lebeszélni őt, hogy képviselőként kövesse példáját. A három évvel későbbi kampány¹¹⁵ során pedig azt írta egy német nyelvű, Kertbeny Károlynak írt levelében: „Én most a Vezúv kráterében állok, vezetem az ellenzék választásait az egész országban, engem érnek az összes ütések, amelyeket pártomnak szántak [...]. Most nincs érzékem a költészethez, a csata forgatagában állok és darabokra tépnek”.¹¹⁶ Ezt az alapérzést sok évvel 1869 után, visszatekintve is, *A tenger-szemű hölgy* című regény (1900) *A gyónás* című fejezetében elevenítette fel:

Hát bizony végesvégül csak meg kell gyónnom, hogy volt énnekem egy szeretőm, aki miatt hűtelen voltam nemcsak a feleségemhez, de még a műzsámhoz is, aki körülhálózott a pókfonalaiival, s a szívem vérét kiszívta; aki lefoglalta magának a legjobb gondolataimat; akinek utánaszaladgáltam az ország egyik szélétől a másikig, s igavonó rab-szolgája voltam. Gyakran a fél vagyonomat elvesztegettem rá, s vakon rohantam a bajba érte. Tűrtem miatta szidalmat, átkozódást, gyalázatot. Kockáztattam érette az életemet, szabadságomat. [...] Verje meg a ragya! Úgy híják, hogy „Politika”.

Volt egy esztendő, amikor különösen az örülésig bele voltam bolondulva. Mindent megtettem a kedvéért, amit csak kívánt. Összeveszített egy igen jó barátommal, aki jobb kezem volt a hírlapomnál. Egy másik jó barátommal pisztolypárbajt vívatott velem,¹¹⁷

112 Az 1867. év végétől az 1868-as viharos tavaszi eseményekig; uo., 28–36 (*A balközép párttá alakulása* című fejezet); KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 128–140, 152–178; KOZÁRI Monika, „A Balközép Párt válsága 1867–1868-ban: *A Hon* és a *Hazánk* sajtóvitája, valamint Tisza Kálmánnak Ghyczy Kálmánhoz írt levelei alapján”, *Századok* 131 (1997): 723–760.

113 GYULAI, „Jókai legújabb művei”, 498.

114 Jókai Mór levele Jókay Károlynak, 1869. febr. 24., in JÓKAI Mór, *Levelezése: 1860–1875*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei: Levelezés 2, 206–207 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 206.

115 Ekkoriban az országgyűlési választásokat még háromévente tartották.

116 Jókai Mór levele Kertbeny Károlynak, 1872. jún. 2., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:414–416. A levél magyar fordítását a jegyzetek közlik (uo., 850–851), az idézet: uo., 850.

117 Jókai hivatkozásai: az első utalás Csernátorny Lajosra vonatkozik, aki Jókai lapja, *A Hon* munkatársaként képviselte a balközép ellenzék véleményét. Mikszáth azt írta róla: „A Honra csakhamar Cser-

aki sohasem vétett nekem, s én sem vétettem neki soha, mindig becsültük egymást. „Politika” így kívánta, s nekünk lövöldöznünk kellett egymásra. Aztán nekiingerelt egy harmadik jó barátomnak, aki igen derék ember volt és magyar miniszter, hogy buktassam meg a választásnál. És én azt a derék embert megbuktattam, akit tiszteltem, szerettem, becsültem. Így kívánta „Politika”.¹¹⁸

Jókai módszeres puhítását Tisza 1869 januárjában (azaz *A kőszívű ember fiai* folyóirat-közlésének kezdetekor), a közelgő választások felé közeledve indította el, még mindig gyanakodva, tartva a Jókai-frakciónak a szélbalhoz való közeledésétől vagy a velük való összefogástól. Tisza 1869. január 23-án Geszten kelt levelében emlékeztette Jókait, hogy

Nézetem ma is az, hogy ily fuzio nem is lehetséges, nekünk nincs okunk programmunkon változtatni, ki azt helyesnek tartja csatlakozzék hozzánk, szívesen látjuk, ki nem tartja annak maradjon saját hite mellett, de se mást se magunkat ne ámitsuk s különösen mi ne hagyjuk rászedni magunkat. [...] szükséges lenne most a választási mozgalmas időkben közölni őszintén egymással időről időre nézeteinket, hogy sem egyikünk, sem másikunk nem ismerve a másik nézeteit olyat ne tegyünk mi árthatna ügyünknek s az oly szükséges compact együtt tartásnak.¹¹⁹

1869 folyamán – *A kőszívű ember fiai* részekbeni írásával és közlésével párhuzamosan – Jókai győzködése még hónapokon át tartott, Tisza folyamatosan kereste, írásban és szóban agítálta, és igyekezett megnyerni őt a kiegyezés hívének, hiszen

fontos személy volt a Balközép Pártban, amint az nyilvánvaló Tisza törekvéséből is, hogy a maga politikájára ráhangolja. Könyvei és 48-as múltja miatt rendkívül népszerű ember volt az országban, akinek szavára sokan adtak. [...] Félő volt, hogy szélbalbos nézetei sok követőt vonzanak, és ez különösen a választások előtt veszélyes perspektívát vetített Tisza elé. A párt egységét ilyen sorsdöntő időkben nem lehetett veszélyeztetni

– fogalmazott Kozári.¹²⁰

nátony üti rá a maga erős egyénisége bélyegét, amit előre lehetett volna látni, mert Csernátony erős akaratú ember volt, tele férfias tulajdonokkal. Erősen tudott szeretni és gyűlölni. Cikkeiben egész lelke vibrált. Tintatartójában epe feketéllett, nem tinta. Tolla hegye gyilkos volt. Érdemes ezt az embert jól megnézni, kinek szeméből a monoklin át zöld lángok látszanak kicsapni, ha ellenfeleiről beszél. Érdekes látvány az ő életének folyamatja. Hogy forrt ki ifjúkori romlottság kétségtelen tünetei után a legnemesebb acéllá a jelleme olyan pályán, ahol a jellemek inkább megromlani szoktak.” MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:70–71. A második utalás a Csernátony–Pulszky-affért eleveníti meg, melynek a Jókai-val vívott párba lett a vége. A harmadik utalás Gorove Istvánra vonatkozik, akit Jókai legyőzött az 1869. tavaszi országgyűlési választásokon. A választásról szó lesz a későbbiekben.

118 JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy* (1890), szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei: Regények 55 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 282–283.

119 Tisza Kálmán levele Jókai Mórnak, 1869. jan. 23., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:192–193, 192, 193.

120 KOZÁRI, *Tisza Kálmán*, 184.

Tiszának a tavasz eleji országgyűlési választásokra és a múlt év végéről 1869. április 22-re áttolódott országgyűlés idejére Jókait már majdnem sikerült teljesen megfőznie. Meggyőzésére és politikai fegyverletételére végül több esemény is rásegített. Az első az 1869 márciusában lezajlott országgyűlési választás volt, amely Jókai mámorító győzelmét hozta, és – ahogy az előzőekben idézett regényrészletben vallott róla – megízleltette vele a *győztes politikai szereplő* hatalmának erejét. Választási sikere ugyanis nem pusztán személyes győzelem, nem egy képviselői hely elnyerése volt, hanem a párt erősödésének és befolyásnövekedésének szimbóluma lett, ami országos figyelmet kapott. Jókait ugyanis az egyik legnehezebb körzetben indították, minimális győzelmi eséllyel, Gorove István kereskedelmi miniszter ellenében.

A példátlan választási hangulatról és Jókai győzelméről Mikszáth számolt be igen érzékletesen:

Az 1869-iki országgyűlésre az ország legnagyobb kerületének, a Terézvárosnak (a mai Teréz- és Erzsébetváros) ellenzéke egy nagyon népszerű embert keresett, akit a gőgös Gorove István kereskedelmi miniszterrel szembe állítson. Senki sem volt erre alkalmasabb, mint Jókai, aki el is vállalta a jelöltséget s megindult az óriási kortes-háború, amelyhez fogható még nem volt se azelőtt, se azóta. [...] Egy hónapig fel volt kavarva az egész főváros. Népgyűlések, menetek, vonulások, verekedések egymást érték. A kereskedelem szinte szünetelt. Mindenki agitált, kapacitált s a fellobogózott utcák és házak tömkelegében nem volt egyébről szó, csak hogy ki hová szavaz. A lapok napról-napra hasábokat közöltek e mozgalomról. Úgyhogy lassan-lassan az egész választási kampány mérge erre a pontra gyűlt. [...] A kormány ádáz erővel vetette rá magát a most már sokat jelentő kerületre, kinyitván a pénzforrások zsilipjeit. [...] A kíváncsiság elfogta Bécsset is és a nagy lapoknak riporterei megérkeztek. Magát a királynét is óránként kellett értesíteni. [...] A választás a lövölde helyiségében volt, melynek környékét olyan sokaság borítja el, amilyen csak a Mátyás király választása idején ácsorgott a befagyott Duna jegén. [...] A Stáció utcai ház fenekestül fel volt fordítva, egész nap, egész éjjel jártak ki s be a galopinok, kortesek s mindenféle hírvivők. Lovas ember nyargalt be óránként, sőt félóránként az eredménnyel, mely méltán izgatottságban tartotta a családot. [...] Gorovének nyolc többsége volt tíz órakor. A csüggedés moraja hömpölygött végig a várakozásban kimerült álmos városon. De a Jókai párt nem lankadt. Jókai kortesei, [...] megfeszítették erejüket s még harminc és néhány embert hoztak össze. Az utolsó szavazókat már vállukon vitték végig a Király utcán a lövöldébe, a tömegek orkánszerű éljenzése mellett – s így lett megválasztva Jókai harminc többséggel. [...] A győzelem tehát megvolt és Jókai ezzel a győzelmével a politikai népszerűség tetőfokára hágott. A választást követőleg nem történhetett semmiféle városi vagy politikai esemény, amelynek élére Jókait meg ne hívták volna.¹²¹

121 Mikszáth leírása a választásról a Jókai-életrajzban: MIKSZÁTH, *Jókai...*, 2:75–77.

A győztes politikai szereplő sikerének részegítő érzéséről – ami egyben azt is magában hordozta, hogy mint országgyűlési képviselő a nemzet és a nép ügyeinek képviselője lett – maga Jókai is beszámolt:

[A politika] Micsoda parádéja volt, mikor a diadalszekéren vihetett magával! Elhitette velem, hogy most én vagyok a leghirhedettebb ember az országban! – Meg is fizettette a kegyeit! Micsoda „petit souper”-k! ötszáz emberre! Milyen korzó! Kétszáz hintóval. Hát még a toalettjei! Egyébbe sem akart öltözni, mint újon alapított hírlapokba, s bebútoroztatta magának velem a „Népkör”-t. – Cora Pearl nem ruinalta úgy az imádóit, mint az a vén kurtizán engem. Hanemhát akkor egészen bele voltam bolondulva. [...] A nagy diadalom után csak úgy záporlott hozzám a sok üdvözlő távirat, levél. Megbuktattam egy minisztert! Nagy triumfus az! Aki csak valaha ismerősöm volt valahonnan, mind meglátogatott e fényes siker után. Régi iskolatársaim ráemlékeztek, hogy valaha együtt bírkóztunk a kollégium udvarán. Az autogrammjaim iránt feltámadt az élénk kereslet. – És én minderre büszke voltam.¹²²

Az az euforikus győzelmi érzés, amelybe Jókai „egészen bele volt bolondulva”, joggal magyarázható azzal, hogy hosszan várt elégtételül szolgálhatott a két évtizeddel korábbi fényes márciusi forradalmi napok hőségének, de azzal is, hogy a *politikus* Jókai jó érzékkel ismerte fel, hogy az új rendszerváltáskor mindig politikai, társadalmi, gazdasági átrendeződés zajlik, és aki ebben vezető szerepet kíván szerezni, annak muszáj részt vállalnia benne és helyet csinálnia magának. Az ő hármass talapzatú karrierjében a politikai tér uralása – ebben az életszakaszában talán különösképpen – elengedhetetlennek számított, és ennek kiegyenlítő elérése láthatóan lemondással járt. Nem mellesleg Jókai, a népszerűséget elsődlegesnek tartó író és újságíró esetében a politikai előretartás az újságírói és az írói siker prolongálását és megsokszorozódását is segítette.

A korabeli újsághírek tömege erősíti meg, hogy Jókai megválasztása ténylegesen országos ügygé dagadt. Ábrányi Kornél,¹²³ Jókai másik kortársa utalt arra is, hogy a váratlan eredményre egy éppen a legjobbkor érkező mediális szenzáció is nagyban rásegített:

De a küzdelmet mégsem ez a körülmény döntötte el – vélte Ábrányi –, hanem egy sokkal hatalmasabb tényező, akinek szava éppen akkor hangzott el, amikor a kormányra

¹²² JÓKAI, *A tengerszemű...*, 283.

¹²³ Ábrányi úgy összegezte, hogy „hosszú pályafutása alatt Jókai sok mindent tett és beszélt, de az események csak egyetlenegyszer állították őt a politikai küzdelmek frontjába, amikor 1869-ben gigászi küzdelem után sikerült neki a baloldal számára meghódítani a Terézvárost. [...] Terézváros pedig egyik legélénkebb központja volt a főváros kereskedelmének. Itt volt az örökké élénk és mozgalmas Király utca, amelyről az volt az általános meggyőződés, hogy okvetlenül kormánypártinak kell lennie, mert hisz a kereskedelem már akkor is igen sok tekintetben kormánykegyekre volt utalva. [...] az érdeklődés nemsokára olyan méreteket öltött, mintha itt dőlné el nemcsak a kormány, de a Deák-párti uralom sorsa is. [...] És így került Jókai 1869-ben a politikai élet homlokterébe, mint egyik legnépszerűbb politikusa a baloldalnak, akinek népszerűsége egyszeriben messze túlhaladta a jobboldali politikusokét és egyrangú lett a Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán népszerűségével.” Dr. ÁBRÁNYI Kornél, „Jókai a Terézvárosban”, *Világ* 4, 248. sz. (1913. okt. 19.): 9.

nézve a legkellemetlenebb volt. Ez a hatalmas tényező pedig maga Erzsébet királyaszszony volt, akinek érdeklődése Jókai, az író iránt épp a választási küzdelem napjaiban került nyilvánosságra. Erzsébet királyné ugyanis egy udvari estélyen alkalmat vett magának arra, hogy megszólítsa Jókait és gratuláljon neki legújabb regényéhez, „A szerelem bolondjai”-hoz, mely épp akkor jelent meg folytatásokban a „Hon” tárcarovatában. Jókai ekkor engedélyt kért, hogy majd ha a regény önálló kötetben jelenik meg, egy példányt belőle átnyújthasson.¹²⁴

Ábrányi ugyan kicsit csúszkál az időpontok között, hiszen a regényt 1868-ban közzétette, Erzsébet királyné valamikor 1868 végén jelezte Jókainak az érdeklődését, majd 1869 áprilisában, tehát a március 9-én kezdődő és 13-án befejeződő választások után fogadta Jókait, de kétségtelen, hogy Erzsébet királyné kegyéről a lapok 1868 végétől már előre is emlegetve a találkozót, hónapokon át, visszatérően cikkeztek.¹²⁵

Jókai tehát az immár kötetben megjelent *Szerelem bolondjainak* egy kifejezetten a királyné számára készített példányát egy levélbeni meghívás után¹²⁶ 1869. április 11-én személyesen vitte el és nyújtotta át Erzsébetnek egy „legendássá merevedett”¹²⁷ magánkihallgatáson a budai várpalotában.¹²⁸

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Messze nem a teljesség igényével, például: „A királyné könyve”, *Fővárosi Lapok* 6, 48. sz. (1869. febr. 28.): 191; „A királyné könyve”, *Nefeletts* 11, 10. sz. (1869. márc. 7.): 118; „(A királyné könyve)”, *Vasárnapi Ujság* 16, 10. sz. (1869. márc. 7.): 132; és így tovább.

¹²⁶ „Gróf Andráshy Gyula miniszterelnök ur meghagyása folytán van szerencsém Tiszt. Uraságotat értesíteni, hogy Királynő ő Felsege f. hó 11-én azaz a legközelebbi Vasárnap déli 12. órakor lesz kegyes önt fogadni. E végből szíveskedjék 1/2 12. óra táján báró Nopcsa főudvarmester úr lakásán – a kir. várakban – megjelenni.” Vértessy Sándor (miniszterelnökségi osztálytanácsos és miniszterelnöki titkár) levele Jókai Mórnak, Buda, 1869. ápr. 9., in JÓKAI, *Levelezése*, 2:245.

¹²⁷ Idézi VÉR Eszter Virág, „...egy áldott emlékezetű királyné...»: Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához”, *Aetas* 30, 1. sz. (2015): 59–86. A jelenetet Mikszáth is sorsfordító erejűnek mutatta be *A komáromi fiú, ki a világot hódította meg* című ponyvakiadványban. Erről lásd: CSÁSZTVAY Tünde, „A halottak nem kérdeznak vissza”, in *Kegyélet és irodalom: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, 60–68 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997).

¹²⁸ A hír számos lapban megjelent. Például: „Újdonságok (Pest, ápril 9.)”, *A Hon* 7, 81. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 10.): 2; *A Hon*, 7, 83. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 13.): 1; *Magyarország és a Nagyvilág* 5, 16. sz. (1869. ápr. 18.): 3. Utóbbi helyen: „Jókai Mór vasárnap délben nyújtta át »A szerelem bolondjai« című regényét Királyné ő Felsegének, ki azt a belső termekben fogadta el. »Felseges királyné asszonyom –, mondá Jókai –, az a legmagasb érdekelttség, mellyel Felseged utóbbi regényem iránt hozzám kérdést intézni kegyeskedett, buzdított a legmagasb kegy kikérésére, miszerint művem, megjelenése után, Felsegednek hódolatteljesen átnyújthassam. Fogadja Felseged e könyvet, mint hálám emléket, hazánkra, nemzetünkre és irodalmunkra árasztott királyi jóvoltáért, mint tanujelét azon boldogabb korszak közérzületének, melyben a 'Patrona Hungariáé' nemcsak hazánk zászlóiról tekint le némán felénk, de közöttünk jár, velünk érez s szíveinkhez beszél. Az ég tartsa meg Felsegedet és királyi családját nekünk, a mint ezért minden hűt alattvalója bizony imádkozik.» – Ő Felsege e szavakra szívélyesen felel: »Igen köszönöm a szép regényt. Egy példányt a német fordításból már elküldtem belőle nővéremnek.» (Egy epizód t. i., mely tavaly lapunkban is volt közölve, a nápolyi királynéről szól.) »Ugy hiszem –, tevő hozzá Ő Felsege –, jól van fordítva.» Aztán megnézve a regényt, kedvesen lepte meg az, hogy épp úgy van bekötve, mint könyvtárának többi könyvei. »Azonnal hozzá fogok elolvasásához» –, mondá. Aztán, midőn Mária Valeria kis főhercegnőt éppen akkor vitték a királyné lakszobáin keresztül, kér-

Minden túlzás nélkül kimondható, hogy Jókai bűvölete elsöprő és meghatározó volt. Látogatása és a királyné kegye – a kortársi visszaemlékezések és Jókai további megnyilatkozásai szerint – Erzsébet királynét ekkortól saját világában egészen szokatlan mitikus magasságba emelte, köznap értelemben véve alig magyarázható, kultikus ikonná szublimálta.¹²⁹ Az 1868-as királynéi kitüntető figyelem, majd az 1869. tavaszi magánlátogatás láthatóan megágyazott vagy leginkább újabb lendületet adott annak, hogy Jókai politikai radikalizmusa mérséklődjék. A sokáig vezető hírként, majd mitizált aktusként tállalt jelenet¹³⁰ vélhetően a politikai küzdelmekben is döntő szerepet játszhatott, Jókai erős érzelmi azonosulása kisöpörte maradék politikai averzióját is az uralkodó párral szemben, majd rásegített arra, hogy megbocsátóbban tekintsen a kiegyezés politikai hasznának belátására és tudomásulvételére.

Jókainak a dinasztiahoz és benne Ferenc Józsefhez való viszonya külön értekezés tárgya lehetne, hiszen a hullámozó és akár egy időben egymásnak ellentmondó elemeket felmutató köteléket csak igen árnyaltan lenne lehetséges bemutatni.¹³¹ Lojalitástörténete a magyar királyi cím és teljes fennhatóság elutasítástól haladt az uralkodópár elfogadásáig, a királyné idealizálása pedig nagyban előremozdította, hogy Jókai véleménye – gyorsan és főleg nagy intenzitással – átváltson ihletett rajongásba, sőt, Erzsébet és vele az uralkodó családja ténylegesen jelképpé és magyarrrá növekedjék.

dezé: »Látta ön már kisleányomat?« Jókai örömmel nyilvánítja, hogy a kis hgnó mily viritó egységnek örvend. »A budai lég nagyon jót tesz gyermekeimnek!« viszonzá a királyné, ki még néhány kérdést intézte Jókaihoz, jelenlegi irodalmi munkássága felől.” Lásd erről még: VÉR, „...egy áldott...», 71–72.

129 Jókai idealizált Erzsébet-képét VÉR Eszter Virág vizsgálta alaposan. Bemutatta, hogy Jókai nem sokkal korábban még tüntetően nem vett részt az 1867. júniusi királykoronázási ceremónián, másnap pedig *A Honban* (J[ÓKAI] M[ÓR], „A koronázás után”, *A Hon* 5, 134. sz. [1867. jún. 12.]: 1.) rendkívül éles kritikát fogalmazott meg: „...mi a cifra szertartásoknak nem vagyunk barátjai; democrat elveinknek nem kell az arany himzetes bárson s improductiv kiadásoktól borzad a nemzetgazdasági rendszerünk, kivált azon körülményt ismerve, hogy főuraink e bámulatgerjesztő fényűzéssel nem a hazai, de a bécsi iparosokat gazdagíták, nagyon kevés dicséretes kivétellel.” VÉR, „...egy áldott...», 62.

130 A királynénál tett látogatásról a leghitelesebben Jókai lapja és Jókai újságjának melléklapja írt: *A Hon* 7, 83. sz., reggeli kiadás (1869. ápr. 13.): 1; „Jókai Mór a királynénál”, *Igazmondó* 3, 16. sz. (1869. ápr. 18.): 123–124.

131 „Jókai a trónfosztás, a függetlenség kimondását követően” radikális véleménynyilvánítással „1849. május 17-én pl. »átkozott emlékü dinasztikaként« említette a Habsburg-házat” – írta Hermann Róbert. HERMANN, „Jókai a szabadságharcban...” Aztán később, ahogy már volt róla szó, nem vett részt Ferenc József koronázásán, de még később Jókai nem utasította el a dinasztikus hatalmat, viszont csak a törvényesség betartásával és az ország autonómiájának elfogadásával gondolta elfogadhatónak. Egyetlen példaként lásd Jókai 1867. év végi véleményét: „Mi az impossibilitás politikáját nem követhetjük sem jobb, sem balfelé eltérő irányban, s ily impossibilitásra vezet az ellenzéknek a közözügyi delegációkban leendő ráerőszakolt részvéte, melyet mi ellenezünk, melyet elutasítandónak tartottunk, s melynek következményeiért felelősséget vállalni nem akarunk. Mi maradunk, akik voltunk: Magyarország tökéletes állami önállóságának az uralkodó dynastia érdekein alapuló helyreállításának hívei, s minden ez alapelvünkkel ellenkező mozzanatnak határozott ellenfelei. E nyilatkozatot tennünk kényszerít bennünket az elveinkhez és meggyőződéseinkhez való ragaszkodás...” *A Hon* 5, 298. sz. (1867. dec. 29.): 2. A kérdéshez lásd még: KOZÁRI MONIKA, „A Deák-párt és a Szabadelvű Párt vezető politikusaik viszonya a Habsburg-udvarral”, *Levéltári Közlemények* 87 (2016): 25–37.

Mindez pedig *A köszívű ember fiain* is nyomot hagyott. Eredményezhette azt, hogy a regényben az uralkodó mint a szabadságharcbeli ellenség vezetője egyáltalán meg sem említődik, és így a regény – ahogy például Takáts József észrevételezte – „kísérlet a dinasztiahú függetlenségi politika utópiájának megjelenítésére”, hiszen „A szerző a dinasztíát, Ferenc Józsefet kimentette 1848–1849 történelméből”.¹³²

De ezt jócskán felülülve, a regény cselekményének kifeszített vázát Jókai végül két tartóoszlopra állította. Az oszlopokat két erős, magyar érzelmű nő, sőt *anya* tartja. Nem tudok kitérni itt Jókainak a kor sztereotip nőképétől meredeken elhajló női szerepértelmezésére, inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a regénykezdetkor és a mű első részében az erős és a cselekményt folyamatosan mozgásba lendítő, majd azt újra és újra dinamizáló anya, a magyar szabadságharcért küzdelemre hívó Baradlayné áll, míg a másik tartóoszlop, Erzsébet királyné a regényzáráskor az újra megjelenő Baradlayné mögött, de csak ráérthetően sejlik fel azzal, hogy gyermeke, „az új sarjadék” képe merítődik ki, akire ezután Magyarország jövője lesz bízva. Ha pedig ez igaz, akkor az első rész cselekményének mozgatója és irányának meghatározója, a jelképesen az ország sorsát is befolyásolni képes Baradlayné ellentétpárja a regény második részében a birodalom két felének kibékítője, Erzsébet lesz, a regény végén pedig gyermekére származik át az ország sorsát befolyásoló szerep. Ezzel azonban Baradlayné és világa, azaz a szabadságharc ideája, mítosza óhatatlanul a múltba és az emlékezeti síkba csúszik vissza, míg a jelen és a jövő racionalitása már az uralkodópár utódjának, azaz a kiegyezés szimbolikus alakjának kezébe kerül át. Jókai a regény első részével szemben, azon messze túllépve, annak mintegy ellentmondva, a második részben és főleg a regény rövid végszavának kimerevített és idealizált állóképében „az emberiség tavaszkorát” és „a jobb idők reményét” elhozó, a szabadságharc hőseit leváltó új generációt (amelytől mindezt várná) – és vele Magyarország jövőképét is – a báránnyával játszó „mosolygó arcú kisgyerekekkel” jeleníti meg, és az utalást félreérthetetlenül a budai várkerttel beazonosítva Erzsébet és Ferenc József „új sarjadékához” köti (még ha nem is pontosan lehet identifikálni, melyik királyi sarjra gondol itt).¹³³

A regény zárómondataival Jókai tehát végérvényesen a *regény megírásának jelenébe*, dimenziójába helyezi át a húsz évvel korábbi szabadságharc-gondolat értelmezését: Baradlayné ideája így az odahagyandó múlté, miközben az osztrák császárné és magyar királyné gyermeke a jelen és a belátható jövő fényes vezércsillagává magasodik. A regény végszavai a szabadságharcot végleg az emlékezeti térbe tolják át, tehát a szerző a jelenben meghaladhatónak vagy elengedhetőnek, sőt szélsőséges esetben feladhatónak tünteti azt fel, sőt, a „szegény magyar nemzet” „jobb idők reményét” egy Habsburg utódtól várja. A regény utolsó lapjain – aminek értelmezése sokaknak okozott fejtörést eddig is – valójában a függetlenségi eszme *helyett* és azt leváltva a nemzeti au-

132 TAKÁTS, „A köszívű...”, 227, 228.

133 Erzsébet fia, Rudolf a valóságban, azaz 1869-ben tizenegy éves, mivel 1858. augusztus 21-én született. Hogy a katonás nevelésű Rudolfot ennyi idős korban éppen báránnyával játszó, „mosolygó arcú kisgyerek”-ként lehet-e érvényesen jellemezni, erősen kérdéses. Gizella ekkor már 13 éves, Mária Valéria pedig csecsemő ekkor.

tonómia – regényben meg nem jelenő – eltiprójának, a múlt önkényuralkodójának felesége és annak a jövőt jelentő, a regény utolsó mondataiban megidézett gyermeke¹³⁴ értelmezhető úgy is, hogy Erzsébet megtisztító erejével megtörténhet a birodalom két fele közt az *enyhülés* és a *kiegyezés* elfogadása, gyermeke idillikus képe pedig azt ígéri, hogy el fogja hozni és legitimálja ezt a nyugvópontra kerülő politikai helyzetet.

Ez egészen odáig feszíthető, hogy számomra kérdésként merül fel, vajon Bényey Péter éles szemű megállapítása innentől nem értelmezhető-e kifordítva is, azaz nem pusztán 1848/1849-re, hanem 1867-re vonatkoztatva is:

A 48–49-es szabadságharc eseményeinek heroizáló-mitizáló elbeszélése révén *A kőszívű ember fiai* tulajdonképpen mítoszi funkciót (is) betölt: a megváltozott történeti szituációban létalapját, világrendi, társadalmi legitimációját veszített nemzetfogalom, közösségi struktúra helyére egy új hagyomány identitásképző alapjait, egy új nemzeti egységfogalmat igyekszik állítani, ezzel a szabadságharc és történeti előzményei révén kontúrjaiban kibontakozódó új társadalmi rend, nemzetfogalom transzcendens távlatait és legitimációját próbálja megteremteni. [...] Jókai a kommunikatív emlékezet korlátozott érvényességű lehetséges történelemképeivel szemben az egész nemzeti közösség legitimációjára igényt tartó, és a múltat a nemzet jövőjének érdekében közvetítő konstrukció felállítására tett kísérletet. Az 1848–49-es szabadságharc, mint új korszakot megnyitó nemzeti sorsforduló „szimbolikus alakzattá” formálásában lehetőséget látott egy hagyományteremtő „megalapozó történet” (Assmann) megírására, amely hosszú távon képes lehetett az adott korszituációban kérdésessé vált nemzeti identitás biztos alapokra helyezésére, a jövőt legitimáló új nemzeti teleológia kontúrjainak felvázolására.¹³⁵

Bényei itt az „új társadalmi rend, nemzetfogalom transzcendens távlatait és legitimációját”, „az új nemzeti egységfogalmat” alapvetően 1848/1849-hez köti,¹³⁶ míg én éppen úgy értelmezem, hogy Jókai szerint ezt az 1848/1849-es egységfogalmat kell elengedni, a múltba visszautalni, kvázi lemondani róla, és az új helyzettel kell egyensúlyt teremteni, valamint az uralkodóval kötött kiegyezés 1867-et a jövő legitimációjaként elfogadni.

Ebben az esetben viszont a szabadságharc eposza éppen hogy a kiegyezés eposza lesz. Végső soron ez a nézőpont megengedi azt az értelmezést is, hogy *A kőszívű ember fiai* a korábban többször pártszakadást is majdnem előidéző Jókai párton belüli, valamint Tisza Kálmánnal, a pártvezetővel való megenyhülésének regényeként is olvassuk.

134 Takáts József egy remek tanulmányában a regény utolsó mondataiban Rudolf trónörökösrel azonosítja a budai várkertben játszó gyereket, aki „a zöld fűvön, az arany verőfényen fehér báránnyal játszik mosolygó arcú kisgyermek – s kék és fehér mezővirágokból koszorút fon a fehér báránnyal nyakába...

...Jó az Isten! – Zöld fűvet ád a harcaztatta földnek, fehér báránnyal a zöld fűnek, ártatlan, szelíd anygalkát játszóként a báránnyal – feledés íráját a mély sebnek – jobb idők reményét a szegény magyar nemzetnek.” JÓKAI/SZEKERES, 2:307. TAKÁTS JÓZSEF, „A kőszívű...”, 227.

135 BÉNYEI, „Kísérlet...”, 74.

136 Bényei a regény műfajproblematikájáról, történelmi regény és történetírás dilemmájáról gondolkodva ugyanakkor azt írja: „az epikai imagináció teremtette világ »multbelisége« (a történet ideje) és a jelen (elbeszélés ideje) határai teljesen összemosódnak”. Uo., 69.

Annak a két politikusnak a kiegyezéseként, akik a kiemelt fontosságú stratégiai centrumhelyzetben – akárcsak Ödön és Richárd – testvérpárbajt vívtak, miközben mindkettejük becsülete és tekintélye megmaradt. A Tisza–Jókai-viszony összefeszülései, vívái, pengeváltásai, majd a viszony kiegyenlítődésének története felfogható valamiféle testvérharcnak és párbajnak, ahol mindkét fél más-más eszközökkel és módon, éles vívák tüzeiben csap össze egymással, és végül egymással kiegyezve, elfogadva a korábban pártprogramba foglalt elfogadhatatlant, azaz a kiegyezést, a politikai győzelem reményében közös célként kezd érte harcolni. Testvérpárbajukat így a magyar függetlenség feladását is elfogadó nagypolitikai kiegyezés elfogadásaként (is) olvashatjuk. A regény ebben az értelmezésben a Jókai által korábban elutasított *kiegyezés* elfogadásának gestusa felé vezet, és politikailag a megegyezés körüli hektikus történelmi viharokban és választásokban lezajló történések regényesítése (is).

Az 1868–1869-ben, a húszéves évfordulóra elkészült *A kőszívű ember fiainak* ünnepelt nemzeti szabadságharca, „a szabadságharc epopeája” így nemhogy egybesimult, hanem felülíródott Jókai politikai céljának, a nemzeti autonómiának a feladásával, a revánsról való lemondással, tehát saját belső pártpolitikai és az azon felülemelkedő nagypolitikai kiegyezésével, kiegyezéseivel. Mindez pedig egy másik epopeiát teremt, ami a regény utolsó mondataiban hiperbolizálódik: a zöld fűvön játszó, mosolygó arcú kisgyermek képe mögött már formálódott a politikai kiegyezés támogatása és a politikai hatalom elnyerésének epopeiája.

Veritas duplex.

Emlék és emlékezet

Arany János *Dalgyűjteménye* (1874)

CSÖRSZ Rumen István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XVIII. századi osztály, tudományos főmunkatárs, osztályvezető
ORCID: 0000-0003-1648-0371

Memory and remembrance. ARANY János's *Song Collection* (1874)

Abstract | The most important document of ARANY János's musical knowledge is the manuscript score he compiled at the request of his friend, musicologist and composer BARTALUS István, between approximately 1871 and 1874. Its main purpose was to record melodies from his childhood and youth for the Universal Collection of Hungarian Folk Songs, which was based on BARTALUS's collecting trips and earlier manuscripts copied by him. The seven-volume series included only selected and reworked material from ARANY. At the same time, the manuscript parallels the concept of the Hungarian Folk Poetry Collection, which was also produced with the participation of the ARANY family. From this perspective, the *Song Collection* is the background material for a scientific and artistic series of publications. However, its compiler did not only follow academic considerations, but above all sought to exploit his own memory as deeply as possible, since he collected the songs himself, and the recorded songs are deeply connected to his own poetic oeuvre in terms of form and poetics. While the manuscript is a subjective musical and textual document on the one hand, on the other hand it preserves the memories of several communities: Nagyszalonta, Debrecen, and part of Nagykőrös, and more broadly, the imprint of Hungarian public culture in the Partium region. His repertoire ranges from family memories to Hungarian poems published in the 1830s and quickly set to music (VÖRÖSMARTY, KÖLCSEY, BAJZA), and in this respect, too, it goes beyond a collection of personal memories.

The scientific processing of this unique source is linked to the Academy. The manuscript is preserved in the MTA KIK Manuscript Library, and its first critical edition was published in 1952, edited by KODÁLY Zoltán and GYULAI Ágost.

Keywords | ARANY János, *Song Collection*, manuscript, musicology, BARTALUS István

* Készült az *Arany János kritikai kiadás* című pályázat keretében, azonosító: NKFI 149452, témavezető: Korompay H. János.

A Magyar Tudományos Akadémia kétszáz éves múltjában egyfelől az egyes szakterületek kiemelkedő eredményei tükröződnek. Másfelől lépten-nyomon találkozunk az interdiszciplináris együttműködés hagyományával is. A 19. században általánosnak mondható a közös gondolkodás, a testvér szakágak jelenléte egymás terveiben, kiadványaiban. A folklorisztika hazai története különösen sok ilyen példát rejt, hiszen önálló diszciplínaként csak ekkor alakult ki, fokozatosan távolodva az egyéb humán tudományoktól. Korai művelői között irodalmárok és történészek egyaránt akadtak. Hasonlóképp a zenetudomány is több lépésben különült el a zenei előadó-művésztől, s a 19. században szorosan összefonódott a színpadi zeneélet és a tudományos diskurzus. Mátray (Róthkrepf) Gábor, majd Bartalus István, illetve az egyházzeneész Bogisich Mihály, később Seprődi János munkássága szintén több pilléren állt, amiképp Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében is kiegészítette, ösztönözte egymást a zeneszerző és a zenetudós szempontja.

A 19. századi szimbiotikus helyzet emlékét őrzi egy kiemelkedően fontos zenetörténeti forrás: Arany János *Dalgyűjteménye*.¹ Ez a kottás kézirat Arany János autográf tisztázata, amelyet a címlap szerint 1874-ben zárt le. Mai tudásunk szerint Bartalus István zeneszerző, zongoraművész felkérésére vagy ösztönzésére készült; fő céljaként nyersanyagot szolgáltatott a *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény* kötetéhez, amelyben Bartalus saját feldolgozásait közölte az általa gyűjtött és más forrásokból átvett dal-
lamokhoz. Ilyen értelemben Arany kottafüzete nem önálló forrás, csak egy különleges segédlet, ám mélyebb vizsgálattal új, szerteágazó utakra fordulhatunk mind zenei, mind szöveges tekintetben. A *Dalgyűjtemény* egyúttal az Arany életében szerepet játszó kisebb közösségeknek is emléket állít. Tanulmányomban a *Dalgyűjteményről* mint az egyéni és közösségi emlékezet dokumentumáról, illetve a közösségeket megidéző kulturális alakzatról gyűjtöttem össze néhány gondolatot.

1. A Dalgyűjtemény mint dokumentum

A füzet csaknem 150 dalt tartalmaz (szám szerint 148-at), Korompay H. János szóbeli megjegyzése szerint talán a *Zsoltárok könyvét* parafrázálva. Három fő részből áll. Az I., legnagyobb fejezet a *Népdalok és rokon* (103 tétel), a II. a *Társas dalok, többnyire idegen dallamra* (38 tétel). Ez utóbbi sem mind csak szorosan vett műköltészet, mivel korábbi közköltészet is szerepel benne, sőt olyasmi, aminek vannak népi változatai, például a *Vígán élem világom* kezdetű mulatódal. Ezért több szálon összekapcsolódik az első két rész. A III. egység, a *Kántáló dallamok és gyermek réják* mindössze 8 dallam; ezekről a tanulmány 4. részében lesz szó bővebben.

1 A korábbi szakirodalomban Arany János *Népdalgyűjteménye* címmel szerepel, azonban ez az elnevezés sem tőle származik. A 2000-es évek óta az átfogóbb jelentésű *Dalgyűjtemény* kifejezést használjuk.

Ha megvizsgáljuk a *Dalgyűjtemény* csaknem 150 dalát,² karakteresen eltérő képet kapunk Aranyról, mint amivel a közhelyek alapján rendelkezünk. Ám még attól a portréjától is eltávolít, amilyennek magát sejteti műkritikusként és elmélyült alkotóként. A magányos alkatú, csak saját szempontok szerint, jóformán titokban működő személyiség, a nagy autonóm, rejtőzködő költő teljesen másik arcát ismerhetjük meg – hiszen nem költőként, tudósként vagy kritikusként mutatkozik meg. Csupán egy dalkedvelő, a régiségekre híven emlékező, múltjában lapozgató emberként, aki viszont már egyik közösséggel sincs szoros kapcsolatban, amelyek ifjúkorában körülvették.

A történeti popularitáskutatás gyakran szembenéz az egyéniség szerepével, az egyedi megoldásokkal. Különösen, ha egy önálló alkotóról, például íróról, költőről, zeneszerzőről van szó. Ha valakinek a műveiben egyes populáris emlékek tükröződnek – például egy 19. századi magyar költőnél a népies műdalok, az énekelt reformkori versek, egy 20. századi írónál a kuplék és a slágerek, egy 21. századinál akár egyebek is –, vajon ezek a nyersanyagok integráns részei-e az életműnek? S hogyha csak ezeket rakjuk egymás mellé, mennyiben árulnak el valamit Aranyról, József Attiláról vagy bárki másról? Indikátorként szolgál-e az általuk ismert populáris dallam- vagy szöveganyag az életműre vonatkozóan, vagy ezek valójában nem róluk szólnak? De akkor miről? S nem öncélú-e ezzel foglalkozni?

Én az utolsó kérdésre mindig nemleges választ adok, hiszen évről évre gyarapszik az érdeklődés a magyar irodalomtörténet-írásban, amely kifejezetten ezt a témakört figyeli. Egy szöveg sorsa, története a szerzőtől függetlenül is elbeszélhető a befogadók, a szövegek továbbhasználói nézőpontjából, a *szöveggazdák* felől.³ S bár a szöveggazda lehet egyúttal szerző is a saját kéziratában, Arany gyűjteményére ez nem jellemző (kifejezetten mellőzi a saját alkotásokat). Még szöveggazdának is alig nevezhetjük őt, több okból; ezek egyike a már említett tudományköziség. A válaszokat emiatt sem csupán az irodalomtörténetnek kell megkeresnie, hanem közösen a zenetörténészekkel és a folkloristákkal.

Bő hetven éve közkézen forog Kodály Zoltán és Gyulai Ágost 1952-ben – valójában 1953-ban – megjelent, rendkívül alapos kiadása, sőt annak hasonmása is (2011).⁴ Mégis fontosnak tartottuk az Arany János-kutatócsoportban, hogy az új kritikai kiadás keretében (Arany János munkái) önálló kötetet szenteljünk a *Dalgyűjtemény*nek és a kapcsolódó, szórványos Arany-kottáknak, hiszen ezeket eredeti formájukban még sohasem publikálták. Bár Kodály és Gyulai rengeteg kiváló jegyzettel és dús filológiai

2 A kritikai kiadás megjelenéséig a hálózati kiadás használatát javasoljuk. 2017-ben, az Arany-emlék-év keretében készült el az *Arany-verstár* (Bátori Anna szerkesztésében), amelynek egyik almenüje a *Dalgyűjtemény* teljes anyagát tartalmazza fotómásolatban, kiegészítve a modern kottával és hangzó mellékletekkel. E részt jelen sorok írója szerkeszti és gondozza. Bővebben lásd: <http://arany.btk.mta.hu/versesketek/regi-nepdalok> (hozzáférés: 2026.02.01).

3 Lásd például: Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Irodalomtörténeti füzetek 165 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), 21–27.

4 KODÁLY Zoltán és GYULAI Ágost, szerk., *Arany János népdalgyűjteménye* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952). A továbbiakban: KODÁLY–GYULAI 1952. Hasonmás kiadása: Budapest: Kodály Archivum–Argumentum Kiadó, 2011. Ez utóbbiban Kodálynak a megjelent kötethez készített széljegyzetei reprodukciószerűen szerepelnek, a hasonmás fejezetet pedig új, pontosabb fényképekkel látták el.

ai háttérrel kiadták a teljes fotómásolatot, de nem írták át a dallamokat egységes záróhanggal, így kötetük csak részben tekinthető kritikai kiadásnak, inkább a hasonmás és a forráskiadás ötvözte bő jegyzetapparátussal. Az általunk készített kiadás első ízben adja majd közre modern kotta-átírással és szövegátírással a teljes gyűjteményt, valamint Arany egyéb, zenei vonatkozású dokumentumait. A 19. századi magyar dallamgyűjtemények egyikéből sem készült még ilyen részletességű kiadás.

Jókora kihívás, hogy ez a kötet valójában Arany-szöveget *nem* vagy csak elenyésző mértékben tartalmaz. Az ELTE HTK Zenetudományi és Irodalomtudományi Kutatóintézet együttműködésében készülő kiadáson lassan húsz éve dolgozunk együtt. Sajnos egyik szerzőtársunk nem érthette meg ezt az utolsó fázist: Paksa Katalin (1944–2021), a kitűnő népzene-kutató, a 19. századi magyar népdalkutatás monográfusa.⁵ Szerencsére jegyzetei többségét elkészítette, s ezeket felhasználhattuk. További szerzőtársak: Rudasné Bajcsay Márta (aki már nem aktív, de a korábbi években sok jegyzettel és műhelytanulmánnyal gazdagította a kutatóközösséget), Domokos Mária és Szalay Olga, akik kiváló szakemberei az etnomuzikológiának és a zenetörténet-írásnak, Domokos Mária és Paksa Katalin a 18. századi magyar dallamkincs népzenei vonatkozásainak kataszterét is elkészítették,⁶ s mindhárman dolgoztak *A magyar népzene tára* kötetein,⁷ ketten pedig Kodály nagyszalontai gyűjtésének kiadásában.⁸ Jómagam egyetlen irodalmár vagyok mellettük, s e szakterület szempontjait igyekszem képviselni. Nyilvánvalóan komplex rendszer ez, ahol zenetudomány, irodalomtudomány és folklorisztika diskurzust kezdeményez egymással. Talán úgy, ahogy a 19. században még természetes volt az együttműködés. A legőszintébben mondhatom, hogy hétről hétre sokat tanulunk egymástól.

2. Népdalok és egyetemes gyűjtemények

Mennyiben tekinthetjük egyáltalán folklorisztikai forrásnak Arany *Dalgyűjteményét*? A témakört Küllös Imolának az *Ethno-Lore* évkönyvben közölt írása foglalja össze.⁹

5 PAKSA Katalin, *Magyar népzene-kutatás a 19. században – Hungarian Folk Music Research in the Nineteenth Century*, Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 9 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988).

6 DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, „Vígassággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány – “The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-Century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), doi: [10.1556/9789634540458](https://doi.org/10.1556/9789634540458).

7 DOMOKOS Mária, szerk., *Népdaltípusok 4*, A magyar népzene tára 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 1995); PAKSA Katalin, szerk., *Népdaltípusok 5*, A magyar népzene tára 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997); DOMOKOS Mária, szerk., *Népdaltípusok 6*, A magyar népzene tára 11 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011); PAKSA Katalin és OLSVAI Imre, szerk., *Népdaltípusok 7*, A magyar népzene tára 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011).

8 SZALAY Olga és RUDASNÉ BAJCSAY Márta, szerk., *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, Magyar népköltési gyűjtemény: Új folyam 15 (Budapest: Balassi Kiadó–Magyar Néprajzi Társaság, 2001).

9 KÜLLÖS Imola, „Arany János kottás *Dalgyűjteménye* és Fábíán Pista »nótái«”, *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 305–336.

Folklorisztikai szempontból ő elemezte legpontosabban Arany kéziratát, s amit leírt, mindennapi segédeszközünk. A *Dalgyűjtemény* nem tartozik a folklórgyűjtések sorába, még a kissé kialakulatlan 19. századi módszertan felől nézve sem. A költő ugyanis, bármennyire jártas volt a népköltészetben, illetve a tágan értelmezett közköltészetben, nem kapcsolódott be személyesen az önálló országos gyűjtőfolyamatokba. Elfoglaltságok vagy talán gátlások miatt nem küldött anyagot Erdélyi Jánosnak. Meglehet, saját tudását nem is tartotta különösen értékesnek. (Mezővárosi értelmiségiként nem feltétlenül a népi kultúra legrejtettebb, feltárára váró rétegeit ismerte, amint ezt a *Dalgyűjtemény* is tükrözi.) Az 1872-ben végre újraindult *Magyar népköltési gyűjtemény* 1. kötetét fia, Arany László, valamint közeli barátja, Gyulai Pál gondozta,¹⁰ ám még nekik sem adott át semmit a saját népköltészeti emlékeiből. Igaz, hogy ekkoriban már dolgoznia kellett a *Dalgyűjtemény*en, ám ennek részleteiről nem tudunk semmit: sem levelezésében, sem másutt nem említi. Másodlagos adatokhoz kell tehát folyamodnunk.

Arany korábbi verstani, poétikai és nyelvészeti tanulmányainak példaanyaga jelzi, hogy (legalább részben) a kedvenceihez nyúlt, amikor a *Dalgyűjtemény* anyagát összeállította.¹¹ Ugyanakkor a válogatáskor főként zenei szűrőt alkalmazott, emiatt mint szövegfolklorisztikai gyűjtőkorpusz kevésbé releváns. Arany nem a *Magyar népköltési gyűjtemény*t készült gyarapítani, hanem a *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*t, talán csak vázlatosan, kiegészítve Bartalus meglévő anyagát.

Az igazsághoz tartozik, hogy egyáltalán nem ismerjük írásos dokumentumát annak, hogy Bartalus felkérte volna Aranyt dalkincse megörökítésére. Tekintve, hogy mindketten Pesten laktak, s gyakran személyesen találkoztak, nem volt szükség efféle megerősítésre. Meglehet, hogy csak kísérletképp fogott bele a költő a kottázásba, először nem annyira körülhatárolt céllal, mint amit a tisztázat tükröz. Nem tudjuk, mit hagyott ki a már leírt kottavázlatokból, de azt sem, hogy látta-e Bartalus gyűjtőkéziratát, vagyis sejthette-e, mivel gazdálkodik muzsikus barátja. Alighanem azokat a kottákat sem látta, amelyeket tőle és fiától, Arany Lászlótól jegyzett le Bartalus, feltehetően éneklés után.¹² Vajon nem vált be a módszer, avagy nem voltak megfelelőek a körülmények, s ezért biztatta inkább a saját kottázásra?

A két barát együttműködésére szinte semmi utalásunk nincs. A kézirat címlapján Bartalus írásával csak ennyi olvasható:

10 ARANY László és GYULAI Pál, szerk., *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Magyar népköltési gyűjtemény: Uj folyam 1 (Pest: Athenaeum, 1872).

11 Gyulai Ágost ezekből önálló szemelvénygyűjteményt készített: KODÁLY–GYULAI 1952, 175–177. A témáról újabban például: Csörsz Rumen István, „Arany János tanulmányainak közköltési és népdalidézetei a *Dalgyűjtemény* (1874) tükrében”, *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 35 (2018): 275–304. Az új kiadás jegyzetanyagába minden adatot beépítettünk, ami a *Dalgyűjtemény* anyagával érintkezik.

12 Ezek a dallamok a kritikai kiadás függelékében kapnak helyet önálló sorozatként, felfedve a párhuzamokat a *Dalgyűjtemény* törzsanyagával.

Régi Népdalok
melyeket Népdalgyűjteményem számára
Arany János gyermekkori emlékeiből
sajátkezűleg írt le hangjegyekkel.
1874.

Bartalus István

Arany nem készített címlapot, s mint személy sem képviselteti magát, s a gyűjtemény nem őrzi még a monogramját sem. Kivonul saját emlékei mögül, mintha a csiga hátrahagyná a csigaházat, s engedi, hogy mindezt másvalaki hasznosítsa. Bartalus pedig hamarosan kiválogatja a neki tetsző dalokat (vagy dallamváltozatokat), sokszor átritimizálja, néha másik szöveget tesz alá, tehát jócskán átalakítja. Tisztelte Aranyt, szerettek is egymást, Arany Othellónak becézte Bartalust, mert zömök és szakállas alak volt, mint Shakespeare hőse – egyszer még a gitárral is hátba vágta valami vitájuk során.¹³ Barátságuk mégsem tükröződik a *Dalgyűjteményben*, még a későbbi felhasználásakor sem. De ne vitassuk el, hogy egy bizalmi viszony szülte a kéziratot: Bartalus nélkül Arany aligha írta volna így össze a hangzó emlékeit. Jellemző, hogy Szénfy Gusztávval váltott 1859. januári levelén¹⁴ kívül egyáltalán semmilyen más kottát nem ismerünk Arany kézírásával, csakis azokat, amelyek Bartalushoz köthetők: a *Dalgyűjteményt*, valamint a *Bartalus-kéziratba* másolt egyéb céduláit a saját dallamokkal, pótlásokkal (ezek autográfjai megsemmisültek a II. világháborúban a Voinovich-villa lebombázásakor).

A *Dalgyűjtemény* 1874-es keltezése valószínűleg a lezárás dátumát jelöli. A munkálatok talán már 1871 körül elkezdődtek. Úgy tudjuk, 1870 decemberében, Arany névnapján köszöntések került szoba a pesti barátok között, hogy valaha gitáron játszott. Ezt követően (ismeretlen időpontban) kapta hangszerét tőlük, Salamon Ferenc ötlete nyomán.¹⁵ Valószínűleg a dallamok első lejegyzésekor már használta a hangszert, ami segített a kottázásban, hiszen egy bundozott hangszeren könnyű ellenőrizni a hangokat, megoldani a zeneelméleti problémákat. Bartalus megemlíti, hogy Arany nagyon jól játszott szóló dallamokat gitáron, de a kísérethez csak egyszerű akkordokat használt. Sose állítja, hogy rosszul játszott volna. A *Dalgyűjteményben* szereplő dallamok zömét, főként a II. rész javát joggal tekinthetjük Arany gitáros repertoárjához tartozónak (hozzátéve, hogy ezzel nyilván fedésbe került sok más dal, amelyet jól tudott haj-

13 Bartalus sajtóbeli emlékezései nyomán: Csörsz Rumen István, „Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11*, szerk. Csörsz Rumen István, 513–578 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023), 526.

14 A tisztázata ennek sem maradt fenn, csak Arany kottavázslatai, amelyeket a válaszlévlében tervezett elküldeni. Bővebben: ARANY János, *Levelezése 1857–1861*, szerk. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László és TÓTH Magdolna, Arany János összes művei 17: *Levelezés 3* (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 1059. sz., 266.

15 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, szerk. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), 589–590. Különös, hogy Arany levelezésében vagy más dokumentumokban mennyire nincs nyoma e fontos ajándéknak.

dan énekelni, vagy csak passzívan ismerte; a III. rész anyaga tartozik ide leginkább). A hangnemek zöme mind a gitárhoz, mind az énekléshez kényelmes lehetett. Kíséretet viszont nem vetett papírra e tisztázatlanban, csak a dallamokat.¹⁶

Sok kérdést vet fel a kották pontossága. A hangközök és a dallamvezetés gyakorlatilag hibátlan, a ritmizálásban viszont akadnak szokatlan megoldások. Ezzel együtt Arany kiválóan kottázott a maga korlátai között. (Bartalus, a hivatásos zeneszerző például sok helyütt choriambizálni szeretne volna a ritmust.) Azzal mindenképpen számolnunk kell, hogy egyes bonyolultabb dalok rögzítéséről Arany talán lemondott kellő szaktudás híján, nagy bánatunkra.¹⁷ A saját szerzemények közé keveredett szövegtelen dallamok némelyike jelzi, hogy volt alkalma rögzíteni kötetlen ritmusú dalokat is. Ezek többségét, mivel nem párosította szöveggel, éppúgy ifjúkori dallamemléknek tartjuk, mint a *Dalgyűjtemény* anyagát.¹⁸

A zenetudományi szempontokon túl közelítsünk a forráshoz ezúttal inkább irodalomtörténeti vagy történeti irodalomszociológiai kérdésekkel. Adott egy költő, aki friss nyugdíjas akadémiai tisztviselőként barátai, főképpen Bartalus, a zenetudós és zeneszerző biztatására arra vállalkozik, hogy felidézze gyermek- és ifjúkora dallamemlékeit. Noha mi koros embernek látjuk Aranyt ekkoriban, valójában nem olyan idős, mint amennyinek látszik, csak beteges és köztudottan kissé koravén. Az emlékezete viszont kitűnően működik, mindent fel tud idézni. Alighanem virtusnak tekintette ezt a feladatot, ahogy az emlékeiben bujkáló versek felidézését is. Erről Arany László tanúskodik a *Hátrahagyott versek* bevezetőjében, amint arra S. Varga Pál felhívta a figyelmet:

„[...] Próbára tette emlékező tehetségét, azzal mulatva magát, hogy egy-egy véletlenül eszébe ötlő verssorból – Horatius, Virgil, Ovidius, Tasso, Byron, vagy a régi magyar költők: Gyöngyösi, Rádai Pál, Amadé, Faludi, Csokonai, stb. valamely költeményének egy-egy darabkájából – a félig elfelejtett részeket addig görgesse és csiszolja emlékezetében, míg végre az egészet kikerekítheti. [...] Egy-egy horatiusi vagy anacreoni töredéket, így emlékezet után, le is fordíthatott”. (*HV* 1888, *Bevezetés*, XXVIII–XXIX.; hasonló memóriagyakorlatot tíz évvel korábban is végzett, lásd levelét Tompa Mihálynak, 1867. máj. 30., *AJÖM* XIX., 93. és *Horatiusból / Ulla si juris... [...]*)¹⁹

16 Kivételt képez a *Rákóczi-nótához* (I. 96. sz.) felvázolt néhány gitárakkord; állítólag Bartalus István *Magyar Orpheus* (1869) című dalalbumába is beírt néhányat, a példány azonban a Voinovich-villa bombázásakor megsemmisült.

17 A tisztázott nyersanyagaként szolgáló cédulák, vázlatok ebben is segítségünkre volnának, esetleg talánunk kihagyott vagy átírt dallamokat. Ezekről azonban a Voinovich-villa lebombázása óta nem került elő semmilyen korábbi másolat, fénykép vagy összeírás.

18 A kritikai kiadás készülő jegyzeteiben Domokos Mária szerteágazó variánskapcsolatokat tárt fel e dallamokhoz is a 19. század közepi forrásokkal, elsősorban Mátray Gábor füzeteivel.

19 Idézi S. Varga Pál: *ARANY János, Kisebbségi költemények 3 (1860–1882)*, szerk. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 963. A továbbiakban: *AJM* Kk3.

Hasonlónak tekintette a zenei múltbúvárlatot. Bartalus ugyanis – úgy sejtjük – ezt kérte tőle, hiszen egykorú gyűjtésre már bőven volt módja. A jeles muzsikusból többfelé utazott az országban, gyűjtött a Székelyföldön, Borsod, Gömör, Heves és Zemplén vármegyében, persze nem Bartók vagy Vikár Béla szintjén. Összeszedett több száz népdalt, változatos gyűjtéshelyzetben (részben korábbi kéziratokból, illetve értelmiségi barátaitól), egykorú nyersanyagként a *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény* tekintélyes sorozata számára. Ez azonban nem olyan tudományos kiadvány volt, mint amilyen *A magyar népzene tára* lesz majd a 20. században, sok jegyzettel és gazdag háttéranyaggal. Bartalus nemzeti örökségnek tekintette a népdalt, tehát a gyűjteményt is nemzeti céllal adta közre. Ám valójában teljesen szubjektív ez a válogatás, hiszen szórványos a merítés mind földrajzi, mind stílustörténeti szempontból. A Bartalus-kötetek zenetörténeti hitele változó, noha anyagukban igen értékes dallam- és szövegváltozatok bújnak meg, különösen a kétkötetes gyűjtőkéziratban.²⁰

Bartalus a dalokat zongorakísérettel közölte, mivel gyakorló zenészeknek szánta a gyűjteményt. Ez a beavatkozás már a válogatásra hatással lehetett, hiszen a népdalok többsége alapvetően idegenül cseng ebben a hangzásvilágban. Arany kapcsán is fölmerül, hogy olyan emberek dalai, akik soha nem énekeltek zongorakísérettel, mennyiben lesznek értékesebbek dús, romantikus akkordfűzéssel, futamokkal? Ám a korabeli szalonok zenészeit ki kellett szolgálni, és divatot kellett teremteni. Ez már önmagában társasági szempont, de csak a tanulmány végén fogunk ide visszakanyarodni, hiszen maga az Arany-dalgyűjtemény egy zenés időutazás lenyomata. Kérdés, alkalmas volt-e arra, hogy régi, mezővárosi vagy falusi közösségek zenei emlékeit „átsegítse” a jelenkori szalonokba akár önállóan, akár Bartalus átszerkesztésében? Jellemző, hogy Bartalus alig a harmadát használta fel az Arany által átadott dallamoknak.

3. Közösségi és egyéni emlékezet

Az egyik fő kérdés a *Dalgyűjtemény* vizsgálatakor: egy közösség vagy egy egyén tudása tükröződik-e a kéziratban? Bár ugyanerre kérdezett rá Rudasné Bajcsay Márta a 2017-es akadémiai Arany-emlékülésen,²¹ de jól látta, hogy nincs egyértelmű válasz. A helyzet összetett, bár talán más hasonló esetekre is alkalmazható.

Mindenki ismeri – ha nem is tudatosítja – a *szubjektív régiség* és az *objektív régiség* fogalmát. Olvashatunk akár 600 éves műveket, valójában máshogy érezzük azokat régieknek, mint amire például gyerekkorunkból emlékszünk. Függetlenül attól, hogy hány év telt el a gyerekkorunk vagy ifjúságunk óta, az onnan megőrzött szövegeknek vagy dallamoknak megvan a saját életünkhöz tartozó szubjektív régisége. Furcsa, de ilyen értelemben az Arany által megörökített dallamok és szövegek *egykorúakká váltak*: egy-

20 Ma az ELTE HTK Zenetudományi Intézetének könyvtárában, k. j. n.

21 RUDASNÉ BAJCSAY Márta, „Egyéni emlékezet és közösségi tudás: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874)”, in „...és palota épül a pusztá beszéből”: Akadémiai ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról, szerk. GÁBORI Kovács József és MAJOR Ágnes, 159–162 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

formán régiekké, mert egy konkrét személy, Arany János szubjektív régiségként idézi fel őket. Holott tudjuk, hogy némelyiket épp akkor írták vagy közölték a folyóiratokban, amikor ő 6-7 évesen Nagyszalontán lakott, avagy 16-17 évesen Debrecenben, másokat viszont már ötven-hatvan éve énekeltek. Többnyire jól adatolható az egyes dalok időköre (*post quem*), ám a szubjektív régiségük a mérvadó: Arany világán *belül* lesz régi vagy új. Hiszen az ifjú ugyanaznap, ugyanabban a társaságban tanulhatott egy frissen kiadott és egy akkor már évtizedek óta közkézen forgó dalt. Debrecen sokrétű kollégiumi hagyományát figyelve például erre könnyen nyílt alkalom.

Ezek a paradox vonások teszik még érdekesebbé a forrást, hiszen nagyon nagy az időmélisége. Egészen a 17. századig nyúlik vissza, s olyan éneket érint – a *Krisztus urunknak áldott születésén* kezdetű karácsonyi dicséretet –, melyről tudjuk, hogy Pécsi Király Imre írta az 1620–1630-as években,²² de valójában Arany gyermekkori időrétegéhez tartozik (ezért is kerül a III. fejezetbe), ezáltal ugyanolyan, mintha 1823-ban írták volna. Úgy tűnik, Arany egyértelműen a szubjektív régiség szempontjából írja össze a dallamokat, mintegy kikapcsolva az objektív régiségre vonatkozó tudását. Holott tudjuk, mennyire mélyen ismerte a régi magyar irodalmat is – a tudatával.

Párhuzamként kínálkoznak egy költőelőd, Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) megjegyzései az *Ötödfélszáz énekek* (1813) egyes darabjairól, amelyeket *százestendősnek* nevez.²³ Ez a megjegyzés nem a pontos kormeghatározást jelöli, hiszen némelyikük legfeljebb 60-70 éve lehetett használatban, mások viszont régebbiek lehettek a 18. század elejénél. A jelző a szubjektív régiséget fejezi ki, ahogy több népi gyűjtésben is ekként említik az énekesek az olyan dalokat vagy táncokat, amelyeket gyermekkorukban az idősektől hallottak. Száz esztendő: előidő a saját életünkhöz képest. Az egykorú *Temesvári énekeskönyv* (1817)²⁴ összeírója egészen hasonló módon nevezi „öreg Dall Kádár nótája” címmel az egyik átfirkált verset: „Nem szeretek soha többé, nem szeretek senkit már...” A *Kádár nótája* titulus éppígy a régiség védjegye, a ponyváról ismerhető Kádár István-históriára utal (amelyet Arany is feljegyzett töredékesen). Az *Öreg Dall* megjelölésű versek egy részét ugyanígy kitörölte a kéziratból, hogy világosan jelezze: „lejárt az idejük”.

Ha ehhez hozzáadjuk Arany törekvését múltbeli alkotások imitációjára (*Toldi, Buda halála*, a történeti balladák egy része stb.), voltaképp a *Tamburás öreg úr* (1877) repertoárjához érkezünk. Ez a vers nemcsak Arany kései alkotói önreflexiója, hanem – amint azt már Kodály megsejtette – a *Dalgyűjtemény* és a saját zenei kompozíciók éppúgy tükröződnek benne. Az elavult s csak önmagunk szórakoztatására, múlton merengésre alkalmas dalok összekötik a magányos, idős alkotót a képzelt hőssel.²⁵

22 Kritikai kiadás: PÉCSI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *Versei*, szerk. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 15. sz.

23 CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 230.

24 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 1090, 75b.

25 Erről bővebben: KUCSERKA Zsófia, „*Tamburás öreg úr*: 1877”, in „Egyszóval: a költészet...”: *Arany-vers-elemzések*, szerk. VADERNA Gábor, 81–87 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018); CSÖRSZ Rumen István, „Az öreg úrnak van egy tamburája...”, *Credo: Evangélikus Folyóirat* 19, 3. sz. (2023): 64–73. A vers

Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményére visszatérve: Arany ismerhette akár az eredeti forrást, amelyet az Akadémia őrzött, de Bartalus *Magyar Orpheus* című, 1869-ben kiadott kottás antológiáját mindenképp, mert ebből saját példánya is volt. Véleményem szerint a *Dalgyűjtemény* egyik ihletője épp ez a különleges irodalmi-zenei antológia volt, s a múltbúvár költőtárs, Horváth sorsában sok párhuzamra lelhetett Arany.

Ha a kéziratos énekeskönyvek típusai felől vizsgáljuk Arany kottás kéziratát, mégis *szekundér* gyűjteménynek nevezzük. Tipológiánk kétségkívül sarkít, de egyértelmű, hogy nem primer forrás. Nem azt tükrözi, miként alakul az összeíró ízlése, amikor feljegyezi kedvenc dalszövegeit, hogy utána föl tudja idézni (kottával vagy anélkül). Ilyen volna egy saját kéziratos daloskönyv az 1830-as évekből, amelybe szövegeket másolatott az ifjú Arany. (Fájhat a szívünk, de egyelőre nem ismerünk ilyet.) A *Dalgyűjtemény*nek éppen az a lényege, hogy Arany egy tudós és művész kolléga *kiadási tervéhez* csatlakozva szedte össze az emlékeit csaknem negyven év távolából – ismét egy hasonló vonás az *Ötödfélszáz énekek*hez. Talán egy elveszett kéziratot pótol, ezáltal a primer szempontot is érvényesítve, hiszen maga Arany János kutat a múltjában.

Nyilván felkavaró lehetett számára némelyik dal felidézése különböző okokból, ám ő nem fűz semmilyen jegyzetet hozzájuk. Holott még a szépirodalmi műveit is gazdagon jegyzeteli, főleg történész kútfők nyomán. A *Dalgyűjtemény*ben jóformán nincs ilyen, még azt sem árulja el Arany, kitől tanulta az adott dalt. Távolabbról nézve: az *emlékezetért vetélkedő közösségek* nyomai tükröződnek benne. Ez is része a szubjektivitásnak, ám azáltal, hogy nem tudjuk, melyik dalt honnan ismeri, valójában még előttünk is zajlik a vetélkedő. Filológiai eszközökkel is csak találgathatunk a különböző források nyomán: mi az, amiről biztosan tudjuk, hogy Debrecenben is énekelték, vagy csak erről a környékről ismert, vagy egyáltalán egyikről sem. Ám Arany jegyzetei híján ez a tudásunk mindig behatárolt.

Sose feledjük az alapkérdést: egyáltalán mi tükröződik ebben a gyűjteményben? Hiszen bár Arany ennek a hagyománynak a *megélője*, majd *megörökítője*, de nem feltétlenül az ő szemüvegén keresztül kell néznünk, merthogy ezt ő maga se várta el. A viszony innen nézve érintőleges, távolságtartó. Mintha e sorait idézné: „a tömegben / Én is lantot pengeték”.²⁶ A szubjektív régiség miatt mégis kulcsfontosságú, hogy épp ő vetette papírra a kis dallamokat.

4. Zenetörténeti tanulságok

Említettük már a *Dalgyűjtemény* három fő fejezetét, amelyek stíluscsoportok szerint tartalmaznak eltérő korú dallamokat és szövegeket. Ez tudományos szempontot vegyít

kapcsán Arany zenetudását, főként annak forrásait részletesen elemzi: TARI Lujza, „Gitár és »tambura«: A »hangzó művészet« Arany János életművében”, in „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai, szerk. CIEGER András, 67–88 (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017).

26 *Honnan és hová?* (1877. júl. 14.), kritikai kiadás: AJM Kk3, 219.

a szubjektív múltba. Nagy távlatból nézve, az I. fejezet a magyar köznép vegyes dal-kincséből válogat, felidézve az 1820–1840-es évek repertoárját, a II. rész a literátus elit dalaiból (voltaképp: irodalmi alapszövegeiből) ad ízelítőt, a III. rész pedig a múltból töredékesen érkező dallamokat, szokásdalokat és a gyerekek körjátékait idézi. Vagyis az I. és a III. fejezet ugyanannak a mezővárosi-falusi közösségnek két rétegét képviseli: a gyerekeket és a kortalan, de már közösséget alkotó felnőtteket. Ezzel szemben a II. rész az értelmiség tudatosan formált kánonjából hoz dokumentumokat, noha az emlékezet függönyén át.

Ezúttal csak a III., *Kántáló dallamok és gyermek réják* fejezetre vetünk egy pillantást a tudomány és a szubjektív emlék mérlegén. Ez a rész sajnos félbemaradt, talán azért, mert Bartalust az ilyesmi kevésbé érdekelte – az utókornak annál fontosabb volna. A kis fejezetben korai gyerekfolklór-dallamfeljegyzéseket találunk, ami önmagában ritka még ekkoriban. E dallamok nagyban megnövelik a gyűjtemény hitelét; nemcsak a *Szerkenj fel, kegyes nép* (III. 2. sz.), amelyből ez az első kottás változat,²⁷ hanem például a gyerekjátékdalok, amelyek szerencsére bekerültek Kiss Áron kötetébe is,²⁸ majd később *A magyar népzene tára* I., *Gyermekjátékok* című kötetébe.²⁹ Népzene-történeti legitímációjukhoz nem fér kétség. Gólyaüdvözlő is van köztük (*Gólya, gólya, gilice*, III. 6. sz.), holott mire ezt Arany papírra vetette, e gyerekdaltípusból már több is megjelent a korábbi irodalmi lapokban – némelyiket már ifjúságában láthatta a *Hasznos Multságok*-ban –, viszont szakszerű népi gyűjtésből nemigen. Valódi újdonság, dallammal pedig az első feljegyzés.

Hasonló időeltolódás figyelhető meg Kádár István históriájának kiszakadt vesszá-
kában (*Felemelé Kádár szemeit az égre*, III. 4. sz.). Hiába ismerjük régről, sok ponyvaki-
adásból ezt a 17. századi történeti éneket:³⁰ mire eljut oda, hogy valaki lekottázza – egy
emlékeiben kutató magyar író és költő –, addigra ez koldusénekké, kétsorossá válto-
zott. Töredékes dallam és töredékes szöveg.

Ugyanez a helyzet az *Új esztendő, vígságszerző* kezdetű köszöntővel (III. 1. sz.).³¹
A szöveget az 1730-as évek óta számos alkalommal megörökítették, ám az első kottás
feljegyzés belőle Aranyé. A népzenei gyűjtések tanúsága szerint viszonylag egységes
dallama volt, tehát lehetett egy ősforma, amely együtt tartotta.³² Ugyanakkor Arany
variánsa kiegyenlített ritmusú, nem aszimmetrikus – amilyen a népi változatok zöme
–, tehát vagy csupán helyi változat, vagy ez volt a régi ritmizálás, és amazok az átdol-

27 KERÉNYI György, szerk., *Jeles napok*, A magyar népzene tára 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 877–884. sz. A továbbiakban: MNT II.

28 Például Kiss Áron, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* (Pest: Hornyánszky Viktor, 1891), 7 (8. sz.).

29 KERÉNYI György, szerk., *Gyermekjátékok*, A magyar népzene tára 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 112. sz., 112. jegyzet, a)–c).

30 Eredeti kezdősora: Szörnyű nagy romlásra készült Pannónia. A 17. századi szöveg a következő két év-
században ponyvakiadások és a szájhagyomány segítségével is terjedt. Bővebben: VARGA Imre, szerk.,
A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660, Régi magyar költők tára: XVII. század 9 (Budapest:
Akadémiai Kiadó, 1977), 161. sz.

31 A szövegcsalád kritikai kiadásán Küllös Imolával közösen dolgozunk a Régi magyar költők tára XVIII.
századi sorozatának *Közköltészet 4/A–B* kötetében (*Ünnepi köszöntőversek*).

32 MNT II, 1–14. sz.

gozások, mondhatni *proporciók*, ahogy ma ismerjük. Ezt párhuzamos feljegyzések híján nem tudjuk egyértelműen tisztázni.

Egyébként az I. és részben a II. fejezet repertoárja is hasonló helyzetet tükröz az egyes darabok történetéről és variálódásáról. Barna Péter balladája (*Jó ló volt a fakó*, I. 13. sz.) például szintén első ízben jutott dallamrögzítéshez Aranyánál. A variánsláncnak ismét inkább a végén történt ez, hiszen a 19. században már apránként kihalt a szöveg, a 20. századot csak lerövidült formában érte meg. Már Arany ifjúkorában is hanyatló szöveg volt, viszont ponyvakiadásai útján sok helyre eljuthatott. Bartalus ezt külön is leírta egy másik versszakkal Aranyra hivatkozva, bizonyára a költő éneklése nyomán.

5. Textológiai tanulságok

A kéziratosságban évszázadokon át összekapcsolódott a nyilvánosság és a személyes kulturális tér. Egy versgyűjteményt a tulajdonos maga állított össze, tartalma akként épült fel, hogy ő személyesen mit érzett lemásolásra méltónak. Az 1874-es repertoár vizsgálatakor is könnyebb dolgunk lenne, ha ismernénk Arany valamely diákkori kéziratos énekeskönyvét. Vannak gyanús források a szűkebb földrajzi és időkörből is, olyan gyűjtemények az 1834–1836 körüli évekből, amelyek tartalma összefügg a *Dalgűjteménnyel*, de biztos kapcsolatnak még egyik sem mondható. Nem tudjuk, hogy Aranyának Nagyszalontán vagy Debrecenben milyen versfüzetei voltak. Félő, hogy 1870 után neki magának se voltak ezek kéznél. Ha rendelkezett is valaha ilyenekkel, sehol sem említi azokat. Ráadásul egy-két kivételtől eltekintve tartózkodik a szövegek hosszabb idézésétől. Az esetek zömében egyetlen versszakra korlátozza a szöveget (néha az is töredékes), hiszen a kottára, a *zenei* örökség közvetítésére összpontosít.

A népdaloknál a legtöbb helyen, ahol Arany egyáltalán utal rá, hogy több versszaka van, ennyit jelöl: *Erdélyinél lásd a folytatást*. Erdélyi János *Népdalok és mondák* című, meghatározó antológiájából (1846–1848) Arany különösen a II. kötetet preferálta, ezt már Kodály megfigyelte. Olvasóit az ottani szövegvariánshoz irányítja, bár azokat a dalokat ő már tíz évvel akár az Erdélyi-kötetek megjelenése előtt ismerhette. Ez tehát egy kissé tudományosító gesztus, voltaképpen semlegesítés, eltávolítás a személyes emlékektől (hiszen Erdélyi antológiája legalább tíz évvel későbbi tükröt tart a hagyománynak, mint Arany diákévei). Egy eredeti primer énekeskönyv aligha volna ennyire vegytiszta, s nem kötné össze feltétlenül a saját énekrepertoárból leírt dalrészletet a nemzeti szintű kiadvánnyal. Egyébként Bartalus is alkalmazta a módszert, s a hétkötekes kottasorozatban számos, Erdélyitől (többnyire jelöletlenül) átvett szöveget találunk. Szöveget alkotó művész esetében ez azonban elég szokatlan.

Csupán áttételesen ismerjük tehát, hogy Arany mivel gazdálkodott, amikor benne élt az említett hagyományfolyamatokban. Az 1874-es kézirat: *visszaemlékező* gyűjtemény. Nem Nagyszalontán, s még csak nem is Nagykőrösön írta le a dallamokat, hanem pesti akadémiusként, már nyugdíjas időszakában, egy zenetudós-zongorista biztatására. Tehát sokszorosan más hagyománycélokat szolgál, fokozatosan eltávolodva az eredetiből.

Arany nem vizsgálja az emlékek erőzójától, a szövegek elhalványulásától sem. A Gyöngyösi István Kemény-eposzából kiszakadt strófát (*Keménynek csendesen ballag paripája*, I. 81. sz.) többszörös félreértéssel rögzíti, holott bármelyik kiadásban helyes szöveget talált volna, ha ellenőrzi. Mégsem korrigál, pedig levehetné a polcra a hiteles vagy a jobb szövegváltozatokat. Az emlékezete vezeti. A másik strófa, amely viszont Pálóczi Horváth Ádámé (*Jöszte velem, jöszte, vitéz a csatára*), lassan teljesen értelmetlenné vált. Vegyük észre: a két, eltérő eredetű versszak így összenőve szerepel a debreceni és dunántúli református kollégiumi gyűjteményekben a 19. század első harmadában, tehát Arany azt tudja és azt közvetíti róla, amit *más is tudott*. Mellőzi olvasottságát és tanári-kritikusi magatartását, viszont pontosan dokumentálja az 1830-as évekbeli hagyományt. Talán ebben is a memóriapróba jeleit látjuk? Hiszen a még könnyebben ellenőrizhető Csokonai-, Kölcsey- vagy Vörösmarty-verseket is szabadon idézi a kották alatt, apró eltérésekkel.³³

6. Közösségek nyomai

Tekintsük át röviden, milyen közösségi tudással, emlékekkel gazdálkodhatott Arany.³⁴ Elsődlegesen a nagyszalontai és Bihar megyei folklórral, annak azzal a rétegével, amelyet a városban élő alsó értelmiség is elsajátíthatott. A családi emlékezetben a dalokon kívül a mesék is állandó szereplők voltak, s mind Arany, mind a két gyereke, Julianna és László bekapcsolódott a mesegyűjtésbe már tizenévesen.³⁵

A szalontai iskola a debreceni kollégium vonzásában formálódott, de a kisváros irodalmi ízlése eltért, régiesebb volt Debrecenhez képest, ahol a diákok saját antológiát adtak ki. Ezért a két diákközösség kultúrája közt is különbségeket feltételezhetünk. Mindkét helyen működött kántus, azaz diákkórus, amelyben Arany rendszeresen énekelhetett, gyarapíthatta dallamkincsét és zenei tudását. Az, hogy gitártanulmányait Debrecenben kezdte, csak másodlagos adatokkal bizonyítható, de igen valószínű.³⁶ Hasznát vehette a színészek közösségében is, akik saját dalkészlete ugyancsak nyomot hagytak emlékeiben, ezáltal a *Dalgyűjteményben*. Szalontára visszatérve a Rozvány családnál ismét módjában állt gitározni; a családi emlékek szerint a gyermek Rozvány Erzsébetet nemcsak németül tanította, hanem együtt is énekeltek.

33 Egy kivételes szöveghely a II. rész 27. darabja, Vörösmarty *A szánakodóhoz* című versének kottás feljegyzése. Itt a kotta alá először apró tévesztéssel írta a szöveget Arany, majd korrigálta, sőt megadta forrását is: „I. köt. 7. lap”, ami Vörösmarty tizikötetes életműkiadására utal (1845). Gyulai Ágost jegyzete: KODÁLY–GYULAI 1952, 160.

34 Bővebben: CSÖRSZ Rumen István, „Arany János és a nagyszalontai közköltészet (1800–1840)”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 13, szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti, 2025), megjelenés előtt.

35 Bővebben: DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit, szerk., *Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratos mesegyűjteményének, valamint Arany László „Eredeti népmesék” című művének szinoptikus kritikai kiadása* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018).

36 Bővebben lásd: TARI, „Gitár és »tambura«...”

Nagykőrösön nem tudunk ilyesmiről, bár Ágai Adolf egyik visszaemlékezése nyomán nem zárható ki, hogy a költő alkalomszerűen hangszerhez jutott.³⁷ A tanártársak rendszeres éneklései, illetve a diákok részvétele ilyesmiben legalább olyan erős hatás lehetett, mint a környékbeli folklórból érkező, korábban nem ismert dalok vagy rigmusok (melyek az itt született verseken hagyhattak nyomot). Ezekre azonban nem tér ki a *Dalgyűjtemény*, s mai tudásunk szerint valóban inkább az 1820–1840 közti időszak dalkincsét őrzi. Azt viszont Arany mind Nagykőrösön, mind később Pesten életben tarthatta.

Félrevezető tehát, ha a *Dalgyűjtemény* anyagát vagy Arany bármilyen más közköltési, népköltési idézeteit valamilyen *egyszeri impresszió* lenyomatának véljük. E szövegahagyományok éltetője épp az ismétlődés, a megerősítések láncolata. Ez azt jelenti, hogy Arany olyasmit rögzített 1874-ben, de egyúttal olyasmit imitált vagy idézett már ifjú korában, amely számára is „beágyazott”, ismétlődésekkel megerősödött, meggyökeresedett. Ezért van az, hogy ugyanazon populáris szövegnek más és más korszakában más és más részleteit idézi; belső versszakok, a kezdősor kiforgatása stb. mind előfordulnak. A lényeg: a rendszerszerű, megerősített élmény, a hagyomány.

Ebből következik, hogy az írott szövegek, az olvasmányok élménye is megerősítésekkel teli, s a legkevésbé sem egyszeri hatásokat tükröz. Vagyis: az *Aurora* vagy más reformkori lapok tartalmának előszüremkedése a kései Arany-balladákban, vers témákban vagy szókinszben³⁸ nem csupán az évtizedekkel korábbi szövegtalálkozás kései visszfénye. Annyiban persze valóban az, amennyiben a költő maga észlelte ezek régiségét a saját alkotáslélektani történetében, beleértve a debreceni fenntartásait velük kapcsolatban. Ez azonban csak egyetlen kiemelt pont a szövegekkel való párbeszédében, amelyet sokkal több későbbi belelapozás, felidézés követhetett. Ha nem is volt belőlük saját példánya Szalontán, de mivel akkoriban az irodalmi lapok java kéziratot másolatokban is terjedt például a kollégiumokban, nem kizárt, hogy neki vagy a környezetében lakó értelmiségieknek volt ilyenje. Nagykőrösön és Pesten pedig jó eséllyel magukhoz az eredeti folyóiratpéldányokhoz, illetve kötetekhez is hozzáférhetett. A tananyag összeállításakor, a versidom- és más tanulmányok szövegpéldáinak válogatásakor feltétlenül újból kézbe kellett vennie ezeket az ősolvasmányait is.

7. Aranytól Aranyig

A szempontunkból legtanulságosabb folyamat a fentiek miatt túlmutat Aranyon. Az ő daltudása, amely a régi vidéki éneklő közösségek (kollégium, színészek, tanárok stb.) repertoárját közvetítené, valójában nem volt eléggé fajsúlyos Bartalus számára. Népi-nek nem volt elég népi, a műzenei dallamvilágnak az egyszerűbb rétegét képviselte, mondhatni elavultnak tűnt az 1870-es, majd még inkább az 1880-as és 1890-es évek magyar zeneéletében. Az anyag tiszteletteljes mellőzésében és átdolgozásában mind-

37 Ágai sajtóközleménye nyomán idézi Csörsz, „Arany János énekköltészeti...”, 536.

38 Bővebben: Csörsz Rumen István „A mesterkedő mester: Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben”, *Irodalomtörténet* 48 (98), 4. sz. (2017): 432–449.

ez kulcsszerepet játszhatott. A divatok, az új népiesség igénye, illetve más szempontok egyaránt kijebb tessékelték a *Dalgyűjteményt* a nemzeti hagyományból, a generációs különbségek ebben is kiütköztek.

Arany tehát a *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény* segédlete helyett voltaképp a saját szellemi alapkörnyezetéről készített pótolhatatlan, zenei szempontú leltárt. Olyan dalokból, amelyek leírt és le nem írt szakaszainak rímei, szófordulatai, ritmusai hol felismerhetően, hol már nagyon elmosódva beépültek az Arany-életműbe. Ezzel kétszeresen is a továbbörökítőjük lett: mint belőlük merítő költő és mint az ifjúkori emlékeit rögzítő muzsik.

Am továbbra is kérdés: miért Arany életműkiadásában adjuk ki a *Dalgyűjteményt*? Egyre inkább látszik, hogy a felsorolt korlátok minden más hasonló gyűjteményre jellemzők. A zenei, illetve az irodalmi, sőt folklorisztikai vonatkozások sem szoríthatók egyetlen diszciplína keretei közé. Hiszen egy énekelt Vörösmarty-vers nem a szöveg-folklorisztikához tartozik, de a szövegek közösségi használatához annál inkább – vagyis számot tarthat az irodalomtörténet figyelmére. Ehhez képest a *Dalgyűjtemény* minden szempontból korlátozott, de mégis különleges, hiszen Arany *saját világához* ad kulcsokat, ahogyan egy hagyományban részt vevő, vidéki gyökerű értelmiségi – amilyen a szorgosan kottázó erdélyi lelkész, Almási Sámuel volt –, egy gitárt és éneklést kedvelő személy *zenés vázlata* a letűnőben lévő világról, a közösségben való részvételéről, s ráadásul versei ihlető közegéről is, amely a közösségi emlékezet és az írói univerzum elegye, közös nevezője.³⁹

Arany ezt a hagyományláncot sokkal inkább erősíteni szeretne volna, nem pedig megszakítani. Azaz a közösségi emlékezetet is tovább építette a *Dalgyűjtemény* segítségével, ugyanakkor nem tűnik túlzottan motiváló szándékú „nótafának”. Ne olyannak képzeljük Aranyt, aki *minden* hagyományt formálni vágyik maga körül. Szilágyi Márton több írásában hangsúlyozta, hogy Arany óvakodott a domináns szerepektől. Ő nem az az ember volt, aki akár egy dalosfüzettel dominálni, irányítani akart. Szerénysége viszont integratívva tette, s az így létrejött kottás forrás a lehető legteljesebben megőrzi a hajdani közösségek kulturális lenyomatát. Aranynak ebben a minőségben ugyanúgy hálások lehetünk, még akkor is, ha nem az ő dallamváltozatai a legprecízebbek, legrégibbek, vagy a szöveg elnagyolt. Olyan rétegekbe enged betekintést a saját múltjában, ami a *Dalgyűjtemény* nélkül nem volna látható, érzékelhető. Amiképp az újraélése és újbóli éneklése is állandó programjává vált a beteg, visszavonulni vágyó költőnek, ahogy egy interjú nevezi: a pesti Ossziánnak.

Ez indokolja, hogy a *Dalgyűjteménynek* helye van az életműkiadásban.

39 Csörsz Rumen István, „...melyben a dal megfogant»: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in GÁBORI KOVÁCS és MAJOR, „...és palota épül...”, 163–212.

A szövegváltozatok tétje

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezése textológiai szempontból

KISS Margit

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-8412-4654

The consequences of multiplying textual variations. KAZINCZY Ferenc's *Orthologist and Neologist in our own and other nations* from a textological perspective

Abstract | KAZINCZY Ferenc's treatise, *Orthologist and Neologist in our own and other nations* has become one of the most emblematic texts in the history of the Hungarian language renewal. For a long time, literary scholarship relied on the version published in the *Tudományos Gyűjtemény* in November 1819, and thus, in a peculiar way, the only published version of the treatise determined the narrative for decades. However, the exploration of KAZINCZY's manuscript legacy has revealed roughly thirty draft fragments of the treatise. A special method is required for the critical edition of this group of manuscripts. Using a system of text fields reveals the various degrees of interweaving between these text sources on a much smaller scale than the text itself, in a far more transparent and complex manner. All this sheds light on the various thematic alterations and intertextual connections, and makes it possible to reconstruct further versions of the treatise that would otherwise remain unnoticed. Moreover, examining the textual variants not only rewrites the origins of the *Orthologist and Neologist in our own and other nations*, but also revises several long-held, fundamental theses about the history of Hungarian language renewal. This alters our entrenched understanding of the linguistic and literary processes of the period.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, orthologist, neologist, textology, textual variation

* A tanulmány részben átdolgozott, magyar nyelvű változata Kiss Margit *The consequences of multiplying textual variations – a changing literary narrative* című, a *Variants* folyóiratban megjelenés alatt lévő cikkének.

A mikor egy szerzői hagyaték alapos feltárása, a kéziratos szövegek megismerése és viszonyaiknak, rendszerüknek a feltérképezése eltérő pályán halad magának a műnek a kanonizálódási folyamatától, akkor a textológus-filológus számára nem feltétlenül idegen az a felismerés, melyet Robert J. Meyer-Lee fogalmazott meg a *Canterbury Tales* kéziratának vizsgálata során:

bármennyire is igyekeztem hangsúlyozni a Mesék befejezetlen voltát, kéziratos rendezetlenségét, valamint a kánonba emelését kísérő, sokrétű és gyakran problematikus indítékokat, a mű valamiképpen mégis mindig Művé lényegült (a nagy kezdőbetűvel írt szón ezúttal azt értem, hogy egy feltételezeten egységes esztétikai objektummá, elvonatkoztatva annak bármely materiális megnyilvánulásától).¹

A szerzői hagyatékok feldolgozása során a kritikai szövegkiadás készítésével nemcsak textológiai-filológiai szempontból adekvát közzététel készül, hanem egyben lehetőség is nyílik az értelmezői folyamatok irányának meghatározására. Tanulmányomban arra a kritikai kiadás készítése során központivá váló kérdésre fókuszálok, hogy a szöveg különböző szintjein megjelenő változatok miként teszik lehetővé egy adott mű megismerését. Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című munkája komplex módon láttatja ezt a jelenséget. Az értekezés része a Kazinczy Ferenc nyelvészeti és irodalmi értekezéseit tartalmazó, jelenleg szerkesztés alatt álló kötetnek.

A kritikai kiadás szerkesztőjének szerepe az utóbbi időszakban számos szempontból átalakult: a feltételezett vagy idealizált konstrukciók helyett mára a kritikai igényű szerkesztés során a materializmusban rejlő realitás és a ténylegesen fennmaradt szövegekből kirajzolódó rend keresése vált az elsődleges céllá.² Cerquiglini évtizedekkel ezelőtt megjelent *Éloge de la variante* (1989) című művében³ a figyelmet a szövegek variációjára helyezte. Olyan elméleti irányzatoknak teremtette meg az alapját, mint például az *új filológia*, s a genetikus kritikára is nagy hatása volt.⁴ A modern nyomtatott kiad-

- 1 „[...] no matter how much I emphasised the unfinished state of the Tales, its manuscript messiness, and the variety of objectionable motives behind its canonisation, somehow the work always ended up a Work (by the capitalisation of which I mean, here [...] a putatively unified aesthetic object abstracted from any of its material witnesses)”, Robert J. MEYER-LEE, *The Problem of Literary Value* (Manchester: Manchester University Press, 2023), 19–20, doi:10.7765/9781526167958.00007. (Ford. K. M.)
- 2 Peter SHILLINGSBURG, „How Literary Works Exist: Implied, Represented, and Interpreted”, in *Text and Genre in Reconstruction: Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*, szerk. Willard McCARTY, 165–182 (Cambridge: Open Book Publishers, 2010), 167, doi:10.2307/j.ctt5vjtd9.11.
- 3 Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete: A filológia kritikai története”, ford. KESZEG Anna, in *Meta-filológia 1.: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József és TAMÁS Ábel, Filológia 2, 219–297 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).
- 4 Elena PIERAZZO, „Modelling Digital Scholarly Editing: From Plato to Heraclitus”, in *Digital Scholarly Editing: Theories and Practices*, szerk. Matthew James DRISCOLL és Elena PIERAZZO, Digital Humanities Series 4, 41–59 (Cambridge: Open Book Publishers, 2016), 44–45, doi:10.11647/OBP.0095; Matthew James DRISCOLL, „The Words on the Page: Thoughts on Philology, Old and New”, in *Creating the Medieval Saga:*

ványok társadalmi kontextusát vizsgálva McKenzie és McGann egymástól függetlenül arra mutatott rá, hogy az olvasók számára attól függően hordoz eltérő jelentéseket a szöveg, hogy hol, mikor és miként jelenik meg: a szöveg jelentése voltaképpen maga is a fizikai megjelenés instabil formáján keresztül jön létre, amelyet annak különböző változatai közvetítenek.⁵ Míg a szövegelmélettel foglalkozók az *új filológia* teremtette paradigmát összességében kedvezően ítélték meg, akadtak, akik ennek elméleti alapvetéseit erősen kritizálták.⁶ Mégis az elmúlt évtizedekben a kézirat kutatás jelentős eredményei felszínre hoztak egy olyan szemléletet, mely vizsgálati módszerében egy mű kézirat változatait a variánsok univerzumában kezeli. Ezt a szemléletet időről időre bizonyos szerzői művek kikövetelik maguknak, s e módszer bűvópatak-szerűen érvényt szerez magának. Ma már nem lepődünk meg azon, hogy több *Roland-ének* vagy *Lear király* létezik, de azon sem, hogy „valójában nincs olyan, hogy *Canterbury mesék* mint egységes Mű; ehelyett csupán mintegy nyolcvanegynéhány kézirat, mely úgy néz ki, mintha egy egységet alkotna”.⁷ Ez az értelmezői megközelítésmód a természetéből adódóan a szóbeli szöveg hagyomány kutatásának módszertani eszköztárában is megjelent.⁸

A kéziratok szöveganyagok kutatói kiemelten kezelik a variációk elemzését, a változatok vizsgálatát. A Kazinczy Ferenc munkáira irányuló textológiai tevékenység ugyancsak megköveteli a változatok kulcspozícióba helyezését, a sajtó alá rendezői munka alapvető módon épül a kéziratok sokféleségének a vizsgálatára. A folyamatos újraírással szövegeinek lényege maga a változékonyság, amely egyúttal az értelmező vizsgálatok alapját is meghatározza. Ennek következtében a szövegek variabilitása a mű jelentésségének egyik alapeleme. A szövegvariancia és a töredékesség egyben lehetőség is az írás, az alkotás és a szövegformálás folyamatainak a vizsgálatára. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés textológiai-filológiai szempontú megközelítésének az a célja, hogy különböző szempontok alapján meghatározza a szövegforrások egymáshoz való viszonyait, megalkossa azt a kontextuális keretet, amely révén a nagyobb egész konstituálódik, s egyúttal olyan befogadói olvasatot javasol, amely a változatok figyelembevételével valósítható meg.⁹

Versions, Variability and Editorial Interpretations of Old Norse Saga Literature, szerk. Judy QUINN és Emily LETHBRIDGE, 85–102 (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010). Lásd még a *Speculum* „The New Philology” számát: *Speculum* 65, 1. sz. (1990).

5 Donald Francis MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Jerome J. MCGANN, *The Textual Condition* (Princeton: Princeton University Press, 1991).

6 Lásd például Klaus Johan MYRVOLL, „The Ideo-Political Background of ‘New Philology’”, *Studia Neophilologica* 95, 2. sz. (2023): 205–211, doi:10.1080/00393274.2023.2228845.

7 „[...] that there really is no *Canterbury Tales*, conceived of as a Work, but instead only eighty-some manuscripts dressed up to look like one”, MEYER-LEE, *The Problem...*, 27. (Ford. K. M.)

8 David ATKINSON, *The Anglo-Scottish Ballad and Its Imaginary Contexts* (Cambridge: Open Book Publishers, 2014), doi:10.11647/OBP.0041.

9 Kiss Margit, „Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* alakulástörténete”, *Irodalomismeret* 34, 1. sz. (2023): 4–24, 5.

Kazinczy Ferencet (1759–1831) az irodalomtörténet a nyelvújítás vezéralakjaként, korának országos szintű fő irodalomszervezőjeként, a Magyar Tudós Társaság (MTA) tagjaként tartja nyilván. Munkásságának korszakos jelentősége sosem volt kétséges, de tevékenységének, jelentőségének megítélése, ikonszerű pozíciója az irodalmi kánonban nem kevéssé az önimázsépítésnek, a korabeli irodalmi nyilvánosság sajátos alakulásának s a 19. században gyökerező irodalmi narratíva átöröklésének volt köszönhető. Sokáig az életmű jelentős részét alkotó kéziratok hagyatéka csupán kéziratári kutatással volt elérhető. Ebből az is sejthető, hogy e bő anyag nem tükrözi vissza azt a statikus, megrajzolt karaktert, amelyet Kazinczyról a válogatott, korábban kiadott szövegeken alapuló szakirodalom hosszú ideig formált. A 2000-es évek elején induló genetikus szemléletű kritikai kiadás-sorozat készítése révén az életműből fennmaradt teljes kéziratok anyag feltárása azonban lehetővé tette, és egyben kikényszerítette egy egészen más, az egyoldalúság helyett már több szölamú, több szempontot figyelembe vevő, Kazinczy alakját árnyaló, merőben más fókuszú irodalmi narratívának a megrajzolását.¹⁰ Szerzői hagyatéka nemcsak azért ölt óriási méreteket, mert többféle műfajban művek sokaságát alkotta meg, hanem azért is, mert a folyamatos átdolgozások révén hatalmasra duzzadt az írásműveinek a száma. Munkáit folyamatosan csiszolta, javította, sokszor újraírta, ennek következtében számtalan változat maradt fenn. Szövegeinek kritikai kiadásához emiatt speciális módszer alkalmazása szükséges.

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezése nem csupán a magyar nyelvújítás nyelvi csatározásoktól heves korszakának egyik összegző írása, hanem Kazinczy saját nyelvértelmezésének áttekintő bemutatása is egyben.¹¹ Abból az időszakból, melynek egyik központi kérdése a nyelv státusza körül bontakozott ki, s amelyben a magyar nyelv sztenderdisztizációjára irányuló törekvések felerősödtek.¹² Ennek hátterében az a felismerés állt, hogy a nemzeti gazdaság, a nemzeti nyelv, valamint a kultúra minősége egymással szorosan összefügg. A nyelv fejlesztése ily módon nemcsak a belső, korábbi állapotához képest, hanem a korabeli európai modernizációs eseményekhez igazodva is indokoltá vált.¹³ A századelő szellemi áramlatai nyomán a nemzeti nyelv, a kultúra, a hagyományok tisztelete a figyelem középpontjába került, ennek megnyilvánulásai pedig a különböző nyelvművelésre, nyelvfejlesztésre irányuló törekvések, mozgalmak voltak. A magyar nyelv kiművelése érdekében létrejövő csoportosulások a nyugati minták követésében látták a helyes utat, de az egymással versengő nyelvfejlesztési, nyelvújítási koncepcióknak az elméleti háttére mellett nemritkán a célja, irányultsága sem konvergált. Különböző irányzatokra tagolódott a nyelvvel foglalkozók tábora a nyelvitanírók, valamint a nyelvölcseleti, nyelvészeti szem-

10 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 9–15.

11 TOLCSVAI NAGY Gábor, „A különbözőség egysége”, *Magyar Nyelv* 105 (2009): 263–270, 263.

12 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 21, 23.

13 TOLCSVAI NAGY, „A különbözőség...”, 264–266.

pontokat előtérbe helyezők közötti markáns széttagozódással. Míg a nyelvtanírók egyre jobban az elméleti keretrendszer és szabályok létrehozásában, továbbá az ennek megfelelő helyes formák alkalmazásában határozták meg a nyelvleírás központi elemét, addig a nyelvölcsélet képviselői ehelyett a nyelvhasználati változatoknak és a megfelelésnek szántak döntő szerepet.¹⁴ Az erősen polarizálódott, de a nyelvfejlésért tenni vágyó felek mind egyetértettek a magyar nyelvnek a nemzet megújulásában betöltendő szerepével, de hogy milyen elvi alapvetéssel, milyen irányú feladatok hárultak volna a nyelv kiművelésére, azt nagyon eltérő elméleti keretrendszerben képzelték el.¹⁵

Az értekezés kézirat hagyatéka

Kazinczy *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című műve nyomtatásban első alkalommal a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 11. számában jelent meg 1819. augusztus 15-i keltezéssel. Az értekezéssel azonban sem terjedelmi, sem tartalmi szempontból nem volt elégedett, így rögtön újraírta. A későbbi, 1819. november 4-i keltezésű átdolgozott értekezés azonban sokáig kéziratban maradt. Ennek a változatnak az első kiadása majd csak Czifra Mariann 2013-as monográfiájának függelékében¹⁶ jelent meg. A kézirat hagyatéka fokozatos feltárással azonban kiderült, hogy Kazinczy ezeken kívül még további szövegeken is dolgozott: összesen több mint 30 kéziratban maradt falgalmazvány maradt fenn.

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* kézirat anyagainak jelentős része ma az MTA KIK K631 jelzet alatt található egybekötött kötet, mely a „Kazinczy Nyelvészeti tanulmányai” címet kapta.¹⁷ Az egybekötött anyag azonban kötet formájában csak összerendezettséget mutat, de nem az eredeti vagy a később konstruált, kikövetkeztetett rendet. A kéziratok eredeti sorrendjéről nincs tudomásunk, és a jelenlegi formájában egybekötött 164 lapnyi kötet kompozíciós szerkezete sem igazán körvonalazódik. Az anyaggal kapcsolatban a legkorábbi dokumentált állapot Toldy Ferenc 1855-ben készült lajstromából ismerhető meg, aki feljegyzést készített a kézirat hagyatéka akkori darabjairól, állapotáról.¹⁸ Abban az időben a kéziratok nem voltak még kötötté vagy rögzített módon rendezve, de már akkor is tartalmaztak töredékes szövegeket. E hagyatéka később a Magyar Tudományos Akadémiára került, ahol 1875 és 1891 között Jakab Elek rendezte e kéziratokat. Az általa készített leírás szerint ő maga I–XX-ig számozta a szövegegységeket hol meghagyva Kazinczy címeit, hol tematikus címet adva

14 Uo., 265.

15 KULIN Ferenc, „Kazinczy és a magyar beszéd”, *Magyar Nyelvőr* 144 (2020): 196–216, 197, doi:10.38143/Nyr.2020.2.196.

16 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmaiban*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 205–272.

17 Néhány kézirat ma már más jelzet alatt van: MTA KIK M.Nyelvtud.4r.43, 37–68; MTA KIK M.Nyelvtud.4r.42/II, 109r–112r; MTA KIK K633/VI, 4r, valamint ide tartozik a *Tudományos Gyűjteményben* (a továbbiakban röviden TudGyűjt.) megjelent nyomtatott szöveg (1819, 11. sz., 1–27).

18 MTA KIK M. Ir. RUI. 4r. 15.

nekik. Arról nincsenek ismereteink, hogy Jakab Elek maga rendezte-e egységbe ezeket a töredékeket, ami során feltételezett egy egységet, s azt igyekezett rekonstruálni; vagy már eleve – amikor hozzá került – valamilyen rendezettségben volt az anyag, amelyet még inkább összefüggőbbé szándékozott tenni. A kötet jelenlegi, egybekötött formájában azonban nem tükrözi a Jakab Elek által (re)konstruált kötetszerkezetet sorrendiségében sem, és hiányzik belőle a Jakab által megszámozott 3-4 szöveg is. Jakab Eleket követően Heinlein István ugyancsak dolgozott ezzel az anyaggal, immár elődjétől eltérő elvek mentén. Feltételezhető, hogy a ma is elérhető egybekötött, könyv formátummal alakított, kötetbe rendezett kéziratgyűttes az ő rendszerezésének a lenyomata, de akár még egy későbbi, jelenleg ismeretlen kéziratári szakember is készíthette azt. A kötetben több típusú oldalszámozás is végigvonul: egyfelől találkozunk Kazinczy autográf lapszámozásával, Jakab Elek beillesztett számozásával és több, különböző színnel jelzett ceruzás lapszámozással – összevetve ezek sem koherensek. Ha korábban létezett is eredeti kötetrend, az mára a többszöri átrendezések következtében egyáltalán nem rekonstruálható, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy a ma elérhető egybekötött kézirat anyag egybeszerkesztettsége sem az eredeti állapotot tükrözi.¹⁹ Az is egyértelmű a kézirat, töredékes anyagot vizsgálva, hogy nem maradt fenn minden kézirat: még lappanghatnak valahol, vagy már korábban megsemmisülhettek. A szövegkorpuszt alkotó, jelenlegi tudásunk szerinti 36 szövegforrásban találunk teljes értekezést, de nagyjából mégis inkább rövidebb terjedelmű töredékes fogalmazványokat, amelyek egyes részek ki- és újradolgozásai.

A kritikai szövegkiadás építőkövei

A szövegváltozatok összetettségének, egymáshoz való viszonyainak, hálózatuknak a bemutatása kulcsfontosságú a kritikai jellegű szövegközlésekben, ennek megvalósítása azonban közel sem triviális feladat úgy, hogy az az olvasó számára is könnyen befogadható legyen. Természeténél fogva a variánsok bemutatásának nehezebb közege a papírkidadás, bár azért léteznek olyan nyomtatott kiadások is, melyek speciális szerkesztési módjuknak köszönhetően áttekinthető, felhasználóbarát módon tudják bemutatni a szövegváltozatokat.²⁰ Jellegükénél fogva a szövegek variánsait központi elemmé tevő kiadások kézenfekvő közegévé vált a digitális megjelenési forma. Számos, nemzetközi szinten is elismert digitális platform készült a változatok pluralitásának felismerésére támaszkodva: többek között a Samuel Beckett Digital Manuscript Project;²¹ a Rossetti Archive;²² a Walt Whitman Archive²³ stb. A digitális környezetben történő megjelenítés

19 CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, 177–184.

20 Coleridge James C. C. Mays szerkesztésében megjelent poétikai munkáiról lásd PIERAZZO, „Modelling Digital...”, 45–46; és John LAVAGNINO, „Access”, *Literary and Linguistic Computing* 24, 1. sz. (2009): 63–76, 74, doi:10.1093/llc/fqn038.

21 <https://www.beckettarchive.org/>

22 <https://rossettiarchive.iath.virginia.edu/index.html>

23 <https://whitmanarchive.org/>

nem jelent azonban kézenfekvő megoldást a változatok láttatásának minden nehézségére és problémájára, még akkor sem, ha magukban foglalják az egyes műveket alkotó összes változatot különféle vizualizációs lehetőségekkel és az összehasonlítást lehetővé tevő eszközökkel. Ezeket a platformokat gyakran éri az a kritika, hogy túl sok változatot tartalmaznak, amelyek között nehéz eligazodni – ez pedig inkább összezavarhatja az olvasót, mintsem hogy elősegítené a szövegvariációkban rejlő összetettség megértésének a lehetőségét. E tekintetben a teljességre való törekvés sokszor inkább a szerkesztők ambícióját tükrözi, semmint az olvasók igényeit.

Először is: úgy tűnik, hogy viszonylag kevés olvasó – sőt, gyakran csak maguk a szerkesztők – kívánja valóban látni az összes képet, átirást és kollációt. A hagyományos nyomtatott kiadások szűrőként működtek: kiszűrték mindezt az információt, hogy az olvasónak ne kelljen szembesülnie vele. Ha pedig az olvasók nem igénylik mindezt, akkor ezeknek az elemeknek a teljes körű megjelenítése nem jelent valódi előnyt. Másodszor: csakúgy, mint más nyomtatott könyvtípusok esetében, a tudományos (kritikai) nyomtatott kiadások is rendkívül kifinomult eszközöket dolgoztak ki az információ tömör és kifejező közlésére.²⁴

A Kazinczy kritikai kiadás a nyomtatott formátum mellett elektronikus változatban is készül. Az életmű egészének a közzététele²⁵ a terjedelem és a variánsoknak a nagy száma miatt mindkét hordozó esetében komplex feladat. Ebben annak a fogalmi keretrendszernek a kialakítása nyújt segítséget, mely megadja a szövegek, szövegegységek textológiai státuszát és viszonyaikat a kritikai kiadás alapegységeit rögzítő fogalmak szerint.²⁶ Ebben a szövegegyüttesben – jelentős számuk miatt és az alkotófolyamatban

24 „Firstly: it appears that rather few readers (indeed, rather often, only the editors) actually want to see all the images, all the transcripts, all the collations. Traditional print editions acted as filters, straining out all this information so that readers did not have to see it: if readers do not want to see it, then including all this is no advantage at all. Secondly: as with other kinds of print book, scholarly editions in print form have developed highly sophisticated means of both compressing and expressing information.” Peter ROBINSON, „Electronic Editions for Everyone”, in MCCARTY, *Text and Genre...*, 145–163, 150. (Ford. K. M.)

25 Az elektronikus változat: KAZINCZY Ferenc, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila (HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport-Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2025), doi:10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/.

26 Ide tartozik a *szövegforrás*, amely a kiadás alapegységét képezi: egy konkrét dokumentumot, vagyis a vizsgált szövegkorpusz fizikailag létező alapegységét (legyen az nyomtatvány vagy kézirat) jelenti. Minden szövegforrásnak egy vagy több *szövegállapota* van, attól függően, hogy az alkotás folyamatának mely szakaszában keletkezett. A szövegállapot minden esetben a fizikailag létező szövegforrásra vonatkozik, mely több, különböző fázisban készülve vagy esetlegesen későbbi átdolgozások révén több szövegállapotot is megőrizhet, ahogyan több szövegforrás is rögzítheti ugyanazt a szövegállapotot. A szövegforrások összevetésekor azok, amelyek különböző szövegállapotokat képviselnek, *szövegváltozatokként* értelmezhetők: ezek a szöveg alakulástörténetének két vagy több fázisát jelenítik meg, attól függően, hogy hány szövegállapot különböztethető meg. A *szövegváltozat* tehát a szövegalakulás folyamata során, annak kontextusában nyer értelmet. A szövegváltozatok együttese jelenti a *szövegidentitást* – azt a virtuális egészet, amely a különböző szövegváltozatokban szövegszerűen megmutatkozik az

betöltött státuszuk révén – a szövegforrások kerülnek központi szerepbe, s a mű vagy a szöveg fogalma csak az egymással kapcsolatban álló változatok összességéként nyer értelmet. A változatok viszonyrendszerében való eligazodáshoz alapvetően szükséges az alkotóelemek és viszonyaik pontos fogalmi meghatározása és elhatárolása.²⁷ Ennek a fogalmi keretnek nemcsak a szövegek textológiai leírásában és közzétételében van szerepe, hanem egyben lehetőség nyílik ennek a terjedelmes, számos variánsal bíró anyagnak a mikro- és makroszinten történő összehasonlítására és elemzésére.

Változatok mikroszinten: a szövegmező

A szövegmezőmodell sajátos módszer a változatok rendszerében a nagyszámú, hosszabb terjedelmű és különböző kidolgozottságú szövegforrás vizsgálatára. Az ilyen típusú szövegforrásokban, így az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezésében is, olyan paneljellegű elrendezést mutató szövegegységek találhatók, amelyek megfeleltethetők egymásnak, s bár ezek egymáshoz képest elmozdulhatnak vagy átrendeződhetnek, mégis az alapvető strukturális és lexikai jellemzőiket, kidolgozottságukat megőrzik.²⁸ Relevanciájukat az adja, hogy ezek azok az egységek, melyekben leginkább megragadható Kazinczy szövegváltoztatásainak a lényege. A szövegmező általában egy kisebb tartalmi-gondolati egységnek a szövegbeli reprezentánsa, mely méretét tekintve legjellemzőbb módon a Kazinczy-féle bekezdés, de ettől eltérően tartalmazhat hosszabb vagy akár rövidebb szövegrészt is, mondat- vagy szószintű egységet. Változó mérete függ a szöveg tagolásától és a változtatás mértékétől. Kialakításukban a legfontosabb cél, hogy a különféle változatok összevethetők legyenek. A szövegmező terjedelme ugyan szerkesztői döntés, mégis Kazinczy sajátos átdolgozó, újrairó munkamódszerét tükrözi. A szövegmezők közti változtatások módját a klasszikus retorika szerinti fogalmakkal írhatjuk le, s az alábbi alpműveleteket különböztethetjük meg: bővítés (adjekció), csökkentés vagy elhagyás (detrakció), felcserélés vagy áthelyezés (transzmutáció), helyettesítés (immutáció).²⁹

A szövegmezők rendszerének a kialakításával az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés több tucatnyi szövegforrásának az alakulástörténete válik áttekinthetővé, és egyben a szövegszerű mozgások, változtatások tehetők rend-

egymástól való eltéréseikkel együtt is. A szöveg alakulási folyamatának a teljességét jelenti, amely a változatok összességében realizálódik, beleértve a fizikailag létező és a kikövetkeztethető, de a fizikai formájukban nem létezőket is. A szövegforrásnál kisebb egységek közül kulcsfontosságú a *szövegmező*. A szövegforrások szövegmezőkre bonthatók, melyek egymással szövegszerű és tartalmi kapcsolatban lévő szövegforrás-részeket kapcsolnak össze. A szövegmező a szövegek összevetésének, a szövegalkulás feltárásának eszköze. „Fogalmak”, in KAZINCZY, *Összes művei*, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php; DEBRECENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest–Debrecen: Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 19.

27 Lásd bővebben DEBRECENI, *Csokonai...*, 17.

28 KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, 789.

29 Uo., 790.

szerszerűen összemérhetővé. A szövegidentitáshoz tartozó szövegforrások egymásnak megfeleltethető szövegmezői hálózatot alkotnak. Ennek az áttekinthetőség miatt táblázatba rendezett formának az a célja, hogy a változatok rendszerében az értekezés szerkezeti felépítését, átalakulásait a szövegmezők elmozdulásai révén rögzítse (1. ábra). A szövegek hálózata sajátos térképet hoz létre: a szövegforrások a függőleges oszlopok mentén, míg a szövegmezők számozásai a vízszintes sorokban helyezkednek el. Ez az elrendezés áttekinthetést nyújt arról, miként viszonyulnak egymáshoz az egyes szövegforrások, azaz hogy mely részek térnek el egymástól, illetve hol találhatók az egyezések.

1. ábra. A szövegmezők rendszere (részlet)

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P
13			12.01		13	2.01										
14		13, 13.1	13., 13.1, 13.2	14, 14.1, 14.2	3, 3.1	3.02	3, 1.1									
15					4.											
16					5.		3.				16.			7.		
17					6.											
18		13.02	13.03	14.03												
19		13.03	13.04	14.04	7.	1.02										
20		14	14.	15	8.	2										
21		15	15.	16.	3											
22		16.	16.	17.	4	1.										
23				18												
24				B. 19												
25				20												
26				21												
27				22												
28				23												
29						5.	2, 2.1									
30						2.02	4.									
31		17.														
32		18.														
33		19.	40.													
34		20.														
35																
36								5.								
37								6.								
38																
39																
40			21, 21.1													
41			21.02								24.02.00					
42											24.03.00					
43																
44																
45																
46											19., 19.1					
47											19.02					
48		21.	48.								10., 11.					
49	21	22.	45.								2.					
50		23.														
51		24	43								5.					
52		25	47								9.					
53		26	44.1, 44.2, 44.3								6, 6.1, 6.2					
54		27														
55		28	49								12.					
56		29									13.					
57		30	25.2, 25.3, 25.4								3.				2, 3	
58		31	28								20.				4.	
59		32, 32.1	35													
60		32.02.00	36													
61		33														
62		34														
63			26								18					1
64		35	29								21			5.		
65		36	30								22			6.		
66		37, 37.1	31								23			7.		
67		37.02.00														
68			32								24, 24.1			8., 9.	4, 5	
69											24.02.00					
70			33								26			3.		
71			34													
72			37													
73			38													
74			39													
75			41								4	15		4		
76			42								7, 7.1					
77			46													
78		38, 38.1	50, 50.1								43, 43.1		6			
79		38.02.00	50.02.00								43.02.00					
80		39	51								44.					
81			52								45.					
82			53								46.					
83			54								47.					

Az alábbiakban néhány sajátos esetet mutatok be a szövegmezők áttekintésére. Ilyen például amikor a párhuzamos szövegmezők egymás azonosítására szolgálnak. Előfordul, hogy a töredékben maradt szövegrészletben lévő hiányos források pontosításában ad támpontot a párhuzamos szövegmező. A helyettesítés tipikus példája az, amikor hivatkozás nélkül áll az idézet, ám azt a párhuzamos helyeken megtalálható adatok azonosítják. Olyan esetek is előfordulnak, amikor a szerző nem ad elegendő információt a forrás azonosításához, csupán utal rá, míg a párhuzamos szövegmezőben az adott forrás részletesebben kidolgozott és egyértelműen meghatározható. A „Quintilián szerint szükségtelen szó nincsen is”³⁰ esetében a hivatkozást nem adja meg Kazinczy, míg a párhuzamos szövegmezőben az „Omnia verba (etiam pessima) suo loco optima. Quintil”³¹ révén a pontosan megadott Quintilianus-idézettel könnyen azonosítható Quintilianus *Institutio Oratoria* című hivatkozott művének tizedik könyve (Liber X).

A fordítások másutt összetett módon is segítik az azonosítást. Az „Opiz követte, »ki a’ Régiség’ és Külföld’ Múzájától tisztább zengést tanúla-el«”³² szövegmező részben a magyarul idézett szövegrészlet a párhuzamos szövegmező német nyelvű részének a fordítása: „der den Musen des Alterthums und der Fremde reineren Gesang ablernen”.³³ Ennek az idézetnek az azonosításában a magyar nyelvű részlet helyett eredetileg álló német, később törölt mondatrészletnek van szerepe: „Ihm, dem Stammvater des neueren Sprachbaues, folgten nach Zwischenräumen der Vernachlässigung die fortbildenden Väter: zuerst der männliche”,³⁴ mely ezt követően a főszövegben németül folytatódik. A szóban forgó mondat a *Deutsche Sprache* szócikk szó szerinti átvétele a *Conversations Lexicon oder encyclopädisches Handwörterbuch für gebildete Stände* című lexikonból. (Stuttgart, 1816, 3:144.) Ez a felfedezés azzal a további előnnyel is járt, hogy további, a hivatkozási forrást fel nem tüntető magyar nyelvű szöveghelyeken is sikerült azonosítani a német eredetit, melyre a német nyelv alakulását áttekintő részben Kazinczy jelöletlenül, szövegszerűen is támaszkodik.³⁵

Nemritkán a szerző, műcím, idézett szöveghely párhuzamos szövegmezőkben egészíti ki egymást. A „Rájnis, ki Baróti Szabót megdorgálá, hogy ezt fervidis rotis evi[...]ta rota így fordítá”³⁶ szövegrészlete csekély információt nyújt az azonosításhoz. Támpontot nyújt a párhuzamos szövegmező, melyben Kazinczy viszont csak a mű címét és a lapszámot adja meg: „lássad Mentő-Irását l. 38.”³⁷ E két szövegmezőből együttesen azonban már azonosítható a hivatkozott forrás, mely Rájnis József *A’ Magyar Virgiliushoz tartozó Sisakos Paizos Kardos Mentő-Írás* című Vergilius-fordításához (*Magyar Virgilius*, Első Darab, Pozsony, 1789) illesztett írása, amelyben Baróti Szabó Dávidot, illetve rajta keresztül a *Magyar Museum*ban megjelent fordítási elveket bírálja. S innen lehet azono-

30 MTA KIK K631, 73v.

31 MTA KIK K631, 38v.

32 MTA KIK K631, 100v.

33 MTA KIK K631, 108r.

34 MTA KIK K631, 108r.

35 Lásd az előtanulmányok köréből MTA KIK K631, 105r–110v.

36 MTA KIK K631, 103v.

37 MTA KIK K631, 17.

sítani, hogy a szóban forgó latin idézet Quintus Horatius Flaccus *Carmina I. 1. Maece-nashoz* című költeményének egy részlete: „metaque fervidis evitata rotis”.³⁸

Gyakori szerzői eljárás, főként a tulajdonnevek esetében, hogy a konkrét megnevezés helyett ráutaló jelleggel körülírást, köznévi szerkezetet alkalmaz Kazinczy. Emiatt az adott tulajdonnevet sok esetben más, párhuzamos szövegmező alapján sikerül beazonosítani: például egy helyütt az „Eggy lelkes ifjú Írónk”³⁹ kifejezést találjuk csupán, míg a párhuzamos szövegmezőben „Ungvár-Némethi Tóth”⁴⁰ neve olvasható.

A szövegmezők párhuzamos helyeinek a vizsgálatakor különböző típusú tartalmi és koncepcionális kidolgozásmódokkal is találkozunk. Egyik jellegzetes formula az, amikor a gondolati keret vagy az érvelés vonalvezetése változatlan marad, ugyanakkor a megfogalmazásban variációk, pontosítások, magyarázatok, illetve bizonyos részek kiemelései figyelhetők meg. Bár a kulcsszavak és az érvelés logikai menete változatlan marad, kisebb eltérések találhatók, valamint az egyes szakaszok részletesebb kifejtése a jellemző. A 2. ábrán található példaszöveg ezt az említett típust szemlélteti az egymást követő variáns szöveghelyek bemutatásával.

2. ábra. A szövegmezők kidolgozásbeli különbségei

TudGyűjt., 1819, 11:1–27. [21.]	Pázmány, Balassa, Csokonai hamar munkát, lovakat, követet mondtak Baróti ezt: Illyen jössz Kassára. A' szó kedvesen emlékeztet a' talis venis és a' citus labor deák szólásokra.
MTA KIK K631, 34r–55v. [48.]	Pázmány hamar munkát, Balassa hamar lovakat, Csokonai hamar követet mondtak; vagy azért mert a' participiumot kiszöktetni szépnek állították, vagy mivel a' citus labor forga előttök, 's talán a' Görög mód is, melly az adjectivumot az adverbiummal felcserélni szerette. Barótinál pedig ezt találjuk: első jött, és ezt: Illyen jössz Kassára, az az, illyen vagy te, a' ki Kassára megérkezel, és: ő jött legelsőben.
MTA KIK K631, 75r–84v. [10.]	Pázmány hamar munkát, Balassa hamar lovakat, Csokonai hamar követet mondtak, vagy az okus és citus forogván előttök, vagy azért változtatván adjectivummá az adverbiumot, mint a' Görögök, hogy elhagyassák azt az alkalmatlan participiumot: hamar készült munka, hamar futó lovak, hamar megjelent követ.

Bizonyos esetekben a párhuzamos szövegmezőkben egyre részletesebb és kidolgozottabb példakifejtéssel találkozni. Ez azt jelenti, hogy míg a kulcsszavak és az érvelés logikája változatlan marad, a gondolatmenet további részletekkel gazdagodik és bővül. A szövegmező további, a témához szorosan kapcsolódó tartalmi elemekkel egészül ki, amely a gondolatmenet kibővítését, megerősítését vagy alátámasztását szolgálja. A 3. ábrán látható esetben ez konkrétan azt jelenti, hogy a szerző egyre inkább tematizálni kezdi az ellenfeleit, azaz az ortológusokat.

38 Bede Anna fordításában: „tűzkerekű kocsin kört futván”.

39 MTA KIK K631, 45v.

40 MTA KIK K631, 75v.

3. ábra. A szövegmezők részletezőbb kifejtése

TudGyűjt., 1819, 11:1–27. [22.]	Berzsenyi az ököllel, marokkal, karral dolgozó gyalog vitézt öklelő hajdúnak mondotta, nem csak szépen 's Poetához illőleg, hanem tudósan is; mert öklelni katonai szó Tinódinál. Az öklelni a' köz embernek annyi mint türkölni, a' hajdú mint poroszló.
MTA KIK K631, 34r–55v. [45.]	Berzsenyi az ököllel, marokkal, karral dolgozó gyalog vitézt <i>öklelő hajdúnak</i> mondá, még pedig oly szépségű stróphában, mely miatt neki a' vétket is meg kellene bocsátanunk. A' Mondolat ezt az egy cikkeyt tartotta méltónak Lexiconában igen vastagon megcsapkodni; minden más cikkeyeit csak magyarázza. A' köz embernek az <i>öklelő</i> annyi mint a' türökkel (szarvval) bántó, 's a' <i>hajdú</i> mint a' poroszló. B. nem csak szépen 's Poetához illőleg, hanem tudósan is szólott, egyszersmind arra emlékeztetvén tudós Olvasójit, hogy az <i>öklelni</i> régibb Magyarainknál katonai szó volt. Lássad Tinódit, sok helyeken.
MTA KIK K631, 75r–84v. [2.]	A' V. F. Úr által sok helyeken javallással említett Mondolat a' maga 52 lapot eltöltött Lexidionának minden cikkeyei közzül az egy <i>öklelő hajdút</i> csapkodá-meg igen vastagon, míg a' többiekét, jól, rosszul, csak magyarázza. A' szó Berzsenyinek oly szépségű stróphájában fordul-elő, mely miatt mi ugyan a' vétket sem látnánk. Maga V. F. Úr is kárhoztatja az <i>öklelőt</i> , az az ököllel, marokkal, karral bántót, ezt mondván I. 316. <i>Öklel</i> , cornu petit, e radice muta (így magyaráz minden elakadásban a' sanyarú Philologus); nam ex <i>ököl</i> , pugnus, oriri non potest. Sőt eredhet, mint a' marokból <i>markol</i> , 's a' könyökből <i>könyököl</i> . Berzsenyi nem csak Poetához illőleg 's igen szépen, de azonfelül tudósan is szólott; 's egyszersmind arra emlékeztete bennünket, hogy az <i>öklelni</i> tábori szó volt eleinknél; melyre lássd Tinódit, sok helyeken.

Ugyanennek a formulának egy tipikus esete, amikor egy-egy gondolatot egyre bővebben, részletesebben fejt ki Kazinczy, s ennek során az általános, absztrakt fogalmak, jelenségek fokozatosan konkrétabb, pontosabb kifejtettségűvé válnak, és egyre konkrétabb jelentéstartalommal bírnak. Ezekben az esetekben a változtatások egy része az egyre határozottabb jelentésképzés irányába mutat. Az itt látható példában (4. ábra) az látszik, hogy az első szövegmezőben lévő szövegrészlet az ortológusok grammatikájára⁴¹ történő hivatkozás mint az ortológus táborra utaló csoportmegjelölés jelenik meg, mindez a későbbi szövegmezőkben fokozatosan konkrét személyek megnevezésével és további attribútumokkal bővül.

41 A *Hadi Történetek* című folyóirat szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel 1789-ben pályázatot írt ki egy magyar nyelvtan írására. Öt pályamunka érkezett be, melyek közül a debreceni bírálók Földi János (1755–1801) *Magyar Nyelvkönyv* című munkáját jutalmazták első díjjal. A győztes grammatikából a többi pályázó munkájának a felhasználásával a debreceniek egy új grammatikát készítettek.

4. ábra. Az általános megfogalmazástól a konkrét kifejtettségig

MTA KIK K631, 85. fol. [3.]	A' Debr. Gr. tanításai szerint (lásd I. XVIII és XX.)
MTA KIK K631, 134. fol. [4.]	SZIKSZAY. Ez a' tudós, munkás, de nem szépen író férjfi a' Debr. Gramm. Előbeszédében L. XVIII és XX
MTA KIK K631, 86r–91v. [4.]	Debreczeni Predikátor néhai Tiszt. Szikszai György Úr az Analógia', Etymologia', Euphonia' tekintete felől mélyen hallgat: Esztergom Megyebeli Pap 's Phil. Dr Tisztel. Verseghi Ferencz Úr pedig a [...] (lásd a' Debr. Gramm. Előbeszédét lap XVIII. és XX.) [...] (Anal. Gramm. K. I. l. 9. és Tiszta Magy. I. II.)

A szövegmezők közti legmarkánsabb eltérések ott figyelhetők meg, ahol tartalmi különbségek is megjelennek. Az alábbi példában (5. ábra) a szövegmezők zárómondatai eltérnek. Ez azt jelenti, hogy e második változatban Kazinczy a szinkretizmus fogalmát vezeti be konklúzió gyanánt, mely a korábbi változatban még nem szerepel. E változtatás koncepcionális jellegű, túllép a neológia régi keretein. A korábbi, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelentett változathoz még kimaradó új irányzat megnevezése, a szinkretizmus, az elkülönülő táborok fölé emelkedve kiemeli a magyar nyelv kifejlődése számára előnyös tulajdonságokat. A szinkretizmus értelmében a szépírónak szabad az esztétika, a magyar nyelv szabályszerűségeinek és a klasszikus ízlésnek megfelelően alkotnia, és ha a szükség követeli, a nyelvet formálnia.

5. ábra. Tartalmi különbségek a szövegmezők között

TudGyűjt., 1819, 11:1–27. [44.2]	De minthogy ingó alapon építeni semmit nem lehet, 's szükség hogy a' Neológiának az a' legújabb Iskolája, melyet Füredi Vida Úr gyakorol a' maga vádjaival, elmondja a' maga titkát: ímhol vagy az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mondatik, a' mennyire tudunk lehet, legelőször. – JÓL ÉS SZÉPEN AZ ÍR, A' KI TÜZES ORTHOLOGUS, ÉS TÜZES NEOLOGUS EGGYSZER'SMIND, 'S EGGYESSÉGBEN ÉS ELLENKEZÉSBEN VAN ÖNMAGÁVAL. Hamisan lépni a' tánczban csak annak szabad, a' ki tánczolni igen jól tud, és a' kit a' Grácia látatlanul lebeg körül.
MTA KIK K631, 34r–55v. [58.]	De minthogy ingó alapon semmi nem állhat, szükség, hogy a' Neológiának az az Iskolája, melyet Füredi Vida Úr gyakorol vádjaival, elmondja a' maga titkát. Imhol vagy az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mondatik, a' mennyire tudunk lehet, először: „Jól és szépen az író, a' ki tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyezersmind, 's eggyességben 's ellenkezésben vagy az önmagával.” A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus.

Bizonyos esetekben megváltozik a definíciós környezet, mellyel az érvelés súlypontjait változtatja meg Kazinczy. Ennek egyik példája az a szövegmező (6. ábra), amely a nyelvszokás kérdését taglalja a későbbi keletkezésű szövegek egy nagyobb csoportján

belül. A szövegmezők vizsgálata tehát nemcsak Kazinczy kompozíciós és alkotói eljárásainak modellezését teszi lehetővé, hanem nyomon követhetjük koncepcinális változtatásait is. Ezek a panelszerűen egybefüggő és elmozduló szövegegységek különösen hosszabb szövegek esetén bizonyulnak alkalmasnak az elemzésre.

6. ábra. A definíciós környezet megváltozása

MTA KIK K631, 56r–63v. [19.]	Nyelvünk' Státora a' nem megtévedhetetlen, de hasonlíthatatlan Révai, a' Nyelv' ügyeinek elítélésekre két tribúnált állíta-fel; az egyikben maga a' SZOKÁS tartja ítéleteit, a' másikkban az ANALOGIA, ETYMOLOGIA, EUPHONIA együtt, de gyakran egymással ellenkező. Ez vala értelme minden régi és új nemzet' minden Grammaticusának, ez nevezetesen Adelungnak is a' Németek között.
MTA KIK K631, 86r–91v. [3.]	Nyelvünk' Státora, a' nem megtévedhetetlen, de utól nem ért nagyságú Révai, a' Grammaticai kérdések' eldöntését két Itélő-szék alá vetette, egy részről a' SZOKÁST (Empíria), más részről az ANALOGIÁT, ETIMOLOGIÁT, EUPHONI-ÁT (Criticismus) nevezvén-ki Bíráknak, mint minden más régi és új nemzetek' minden nagy Grammaticusai, nevezetesen Adelung a' Németeknél. Ezt cselekedte Quintilián is, a' Szokást mondván ugyan a' beszéd' legcsalhatatlanabb mesterének; de minthogy a' szó ott a' Könyvek' Nyelvéről vala, a' Szokás alatt nem azt értvén, a' mit a' Nép, hanem a' mit a' Tudósok néznek annak.
MTA KIK K631, 85. fol. [6.]	A' Magyar Nyelv nagy Státora, a' mély tudományú Révai, Nyelvünk' bírójává a' Szokást, az Analogiát, az Etymológiát 's az Euphoniát tette, mint Adelung a' Németeknél és mint minden Nemzetek' minden nagy Íróji 's minden Grammaticusai.
MTA KIK K631, 119r–120v. [2.]	Nyelvünk Státora a' nagy Révai, kinél mélyebben azt még egy Magyar sem ismerte, – ő tiszta beszédű Megyében született, az országnak sok tájékain lakott, az 1382 dolgozott Magyar Bibliát 's sok más régi maradványinkat betűről betűre lemásolta, a' Boldvai Halott-Beszédecskét Herculesi munkával felfejtette, a' maga nyelvét a' Római Classicusok férjfiás studiuma 's poetai nagy szerencsés-jű dolgozásai által megnevesítette, 's bennünket nem hibátlan, de még is olly tekintetű Gramm[aticá]val ajándékoza meg, mellyhez hasonlót még ma sem bírunk – a' Magy. beszéd ügyében a' Szokást, az Analogiát, az Etymolt., az Eupht teszi bírókká, még pedig úgy, hogy a' három utolsó az elsőnek nem coordinálva hanem subordinálva legyen, 's ugyan-azt tesz minden Nyelvnek minden jobb Grammaticusai is, nevezetesen Adelung a' Németek közt. De ő a' Szokás alatt nem a' most uralkodó Szokást értette, hanem ezt is, 's leginkább ezt, 's a' múltat is és a' következőt, egészen mint Horátz és Quintilián és Varró és Cicero tanítják. 'S valaki lelket kapott, és valaki tanult, Révainak e' tanítását igazolni fogja.
MTA KIK K631, 123. fol. [1.]	Révai, kinél mélyebben Nyelvünket még eddig senki nem ismerte – ő tiszta nyelvű Magyarok közt született, a' hazának sok tájékain lakott, és így az idiotismusokat össze hasonlíthatta, sok régi Maradványainkat 's nevezetesen az 1382dikban írt Bibliát is betűről bet[ű]re lemásolta, a' Boldvai Halotti Beszéd Magyarságát Herculesi munkával felfejtette, 's izlését a' Római Classicusok' férjfiás studiuma által kimívelte, magyarságát nagy szerencsés-jű poetai dolgozása által megnevesítette, 's bennünket olly Grammval ajándékoza-meg, melly nem hibátlan ugyan,

A 7. ábra egy részletet mutat az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegidentitást alkotó összes szövegforrás szövegmezőinek a viszonyáról. Azt szemlélteti, hogy az egyes szövegforrások mely szövegmezői állíthatók párhuzamba egymással, és mi a szövegforrások alakulása egymáshoz képest. Azt látjuk, hogy az A és B jelű két teljes és egy töredékes változat (C – részletesen lásd lentebb) mellett a D, E, F, G töredékes, különálló részletek látszólag a teljes változatok adott részeinek az újraírásai. A kézirategyüttes e négy szövegforrása⁴² lehetőséget ad az egybeolvasásra.⁴³ E szakaszok értelmezhetők egy összefüggő nagyobb egységként is, mely ugyancsak változatnak tekinthető. Ha alaposabban megvizsgáljuk e négy töredék szövegmezőit, akkor világossá válik, hogy ezeknek a töredékeknek az egyes szövegmezői részint átfedésben vannak, részint folytatólagosan követik egymást. Magukból a kéziratokból az látszik, hogy a sötétebb színnel jelölt szövegmezők, melyek átfedésben vannak, a párhuzamos szövegmezőket alkotják, a szerzői utógondozás révén áthúzott, egyberagasztott oldalak szövegei. A megmaradt, világosabb színnel jelölt szövegmezők egybeolvasásával azonban már nincsenek ismétlések, hanem egybefüggő szövegnek hat, mely ilyenformán a szerzői konstrukció révén egy újabb szövegváltozatot konstituál. Idejének meghatározása a töredékessége miatt több kérdést is felvet, a szövegváltozatok viszonyrendszerére alapján azonban *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* (B) és (C) körüli időszakra (lásd lentebb) tehetjük azzal, hogy eltérő szövegállapotok állapíthatók meg a lejegyzés és a későbbi egységbe rendezés között, melynek több látható jele is fellelhető a kéziratban. Az így létrejövő, töredékekből összeálló újabb változat aligha lenne rekonstruálható a szövegmezőmodell nélkül.

Változatok makroszinten: a szövegváltozat

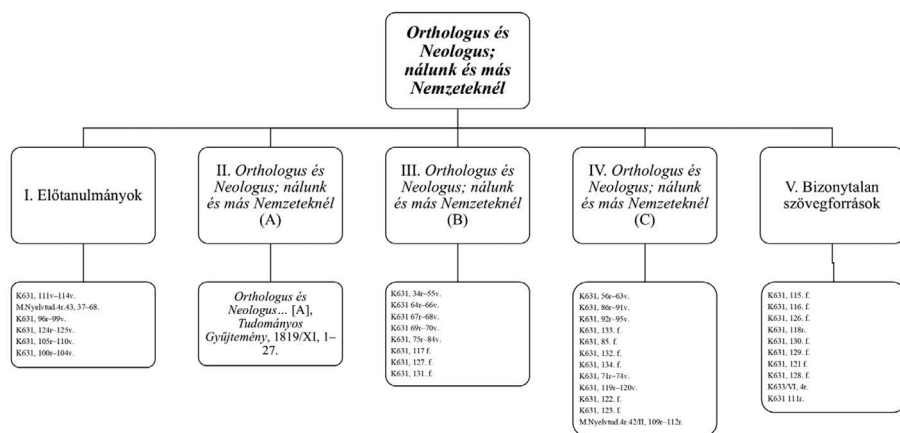
Mivel a szövegforrások eredeti rendje – ha létezett is egyáltalán – nem rekonstruálható, ennél fogva a készülő kritikai kiadás számára jelenleg kialakított kötetrend egy olyan konstrukció, melynek célja a szövegforrások keletkezési idején alapuló alakulástörténetnek a bemutatása. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegforrásainak a keletkezési sorban elfoglalt helye az átdolgozás folyamatának nyomon követésével határozható meg. Mindössze a két teljes értekezés adja meg a pontos keletkezési időpontot (1819. augusztus 15., 1819. november 4.), míg a szövegforrások legnagyobb része datálás nélküli töredék. Néhány szövegforrás esetében ugyan a szövegben található olyan dátumszerű utalás, amelyre a keletkezési időszak meghatározása alapozható, a legtöbb esetben azonban a szövegforráscsoport textológiai, filológiai és nyelvi jegyei alapján lehet a hozzávetőleges dátumot megadni, ami rendkívül komplex feladat, s leginkább az egymást követő változatok viszonyából levonható következtetések alapján határozható meg.

⁴² MTA KIK K631, 64r–66v, 67r–68v, 69r–70v, 71r–74v.

⁴³ A 71r–74v szövegforrás e változathoz való tartozása bizonytalan (de nem elvetendő) – mivel tartalmi szempontból mellette és ellene is szólhatnak érvek.

Mivel a változatok nem egyformán különböznek az alakulástörténet egyes fázisaiban, szükségszerű a keletkezési időszakot több fázisra bontani a szövegformálódás szakaszainak a meghatározásához. A fő tájékozódási pontokat az első teljes, publikált értekezés (A: 1819. augusztus 15., kézirat nem maradt fenn, csak nyomtatott változat), annak átdolgozott, teljes változata (B: 1819. november 4., kézirat, megjelent 2012-ben), valamint egy ez utáni, befejezetlen változat (C: 1819. december 10. után, kézirat, kiadatlan) jelenti. Ezek egyben a keletkezés fő szakaszait is kijelölik, amelyekhez számos, az egyes részeket kidolgozó és átdolgozó töredékes kéziratok szövegforrás kapcsolódik. Ezen túlmenően a szövegformálódás folyamatához öt előtanulmány (1819. február) is hozzátartozik, amelyek még nem tekinthetők az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* közeli változatainak, hanem kapcsolódó szövegforrásokként határozhatók meg.⁴⁴

8. ábra. A szövegalkulás fázisai

Kazinczy Ferenc értekezése nyelv- és irodalomtörténeti szempontból a magyar nyelvújítás történetében kiemelt jelentőségű szöveg, melynek kulcspozícióját és mérföldkő szerepét a szakma sokáig a kéziratok teljes ismerete nélkül, kizárólag az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezésre alapozta. A jól berögzült narratíva a 19. századi irodalomtörténet-írásra nyúlik vissza, s a huszadik század folyamán a kézikönyvekben, tanulmányokban, oktatási anyagokban végig jelen van: ez a tanulmány zárta le a nyelvújítási vitákat, ennek a tanulmánynak a hatására a századelő literátorai (ortológusok és neológusok) befejezték

44 Kiss, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 23.

a csatát, és ennek a tanulmánynak köszönhetően az újítók (neológusok) győztesen kerültek ki a küzdelemből.⁴⁵

Am ha megvizsgáljuk a több mint harminc szövegforrást, egészen más történet rajzolódik ki: a szövegegyüttes egy kontinuumban realizálódik, mely a korábitól eltérő narratívát tár elénk. Kazinczy a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelentetett értekezést megelőzően már előtanulmányokat is készített, továbbá valamennyi fennmaradt szövegforrás a nyomtatott változat után keletkezett – jöllehet az irodalomtudomány ezeket a tényeket eddig figyelmen kívül hagyta. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* szövegforrásai a keletkezés jóval hosszabb időszakát jelölik ki, mely 1818 tavaszától 1819 vége utáni időszakig terjed, de a levelezésben még az 1820-as években is van nyoma. A keletkezés időszaka sem egyforma intenzitású. A fennmaradt szövegforrásokból kiolvashatók a szöveg arculatváltásai: olyan szövegformálódási folyamatról van szó, amelyben a célok, a fő tematikus hangsúlyok és csomópontok is módosultak – vagyis nem pusztán a szöveg tökéletesítésére irányuló stilisztikai munkálkodásról beszélhetünk.⁴⁶ A szövegváltozatok egymásutánisága nem valamiféle kiteljesedés, tökéletesítés vagy egy végső változat létrehozatala felé halad, hanem a változatok egymásutánisága egy-egy stáció. Ebben a szövegforrások egymáshoz való viszonya egyenrangú, egymás melletti szövegekről van szó. A szövegalkulás folyamatában változik például, hogy Kazinczy milyen céllal, kinek írja az értekezést.⁴⁷ Megváltoztatja a mottót: eleinte Horatiustól, majd Sallustiusztól veszi az idézetet.⁴⁸ A második teljes változat (B) átírt és bővebb változatában koncepcionális változtatást is tesz, melyben már jóval bővebben fejti ki és némileg módosítja is az ortológiát: a korábbiaktól eltérően sokkal inkább tematizálja az ortológusokat, akik egyre több attribútummal vannak ellátva. E novemberi változatban Kazinczy saját pályaképének a megrajzolására is nagyobb hangsúlyt fektet. A kéziratos szövegforrások azok, amelyek ebből az időszakból pontosítanak olyan szöveghelyeket, amelyek a nyomtatott változatban homályosak maradtak, vagy nem eléggé konkrétak. A harmadik, töredékesen fennmaradt változatra (C) azonban már nem a további részletezettség jellemző, hanem az értekezés merőben új tematikai irányt vesz, amely egyértelműen az ortológusoknak, Verseghy Ferencnek és a *Debreceni grammatika* szerzőinek a nyelvészeti koncepciója, grammatikai rendszere ellen irányul. Míg a korábbi változatokban kihagyta az őket s konkrétan Verseghyt célzó sorokat, a későbbiekben azonban teljesen egyértelművé teszi kettejük ellentétét, és nyílttá teszi a szembenállást. Ez a harmadik, az 1819. december 10. utáni időszakra tehető töredékes változat az előző két teljes dolgozathoz képest már egy más fókusszal és tematikai súllyal bíró értekezés kidolgozásának a kezdete.

45 CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, 35.

46 KISS, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 22.

47 Válaszolni kíván először N-nek, majd Füredi Vidának, Verseghynek, az egész ortológus tábornak. Az írásmű tervezett formái: rövid közlemény, értekezés, könyv.

48 Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS – az eredeti idézet Horatiustól: „quid velit et possit rerum concordia discors”, HORATIUS, *Epistulae* I. 12. 19. Új mottóját Sallustiusztól választja, melynek eredetije: „Sed civitas incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat.” SALLUSTIUS, *Catilinae Coniuratio* VII.

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés tematikai átpozicionálásának és irányváltásának a jeleit figyelhetjük meg a szövegváltozatokban.⁴⁹ A készülő fogalmazványok új célokkal, új tartalmi elemekkel töltődnek meg, melyekben Kazinczy az éppen aktuális, valós vagy vélt tudománypolitikai helyzethez igazodva igazítja a mondanivalóját. Ha az összes szövegforrást figyelembe vesszük, akkor nem látjuk nyomát a szakirodalom szerinti elvi kibékülésnek. Az értekezés végeredményben nem tekinthető békítő- és zárószövegnek, minthogy Kazinczy sem zárta le vele a nyelvi vitákat. Fennmaradt kéziratai igazolják, hogy minduntalan újabb tanulmányok kidolgozásába kezdett. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezés valójában tehát nem került abba a státuszba, amelybe a későbbi irodalomtörténet-írás emelte és rögzítette. A szöveg nem hozott tematikus zárást sem a Kazinczy-életműben, sem a nyelvújítás történetében.

Összegzés

Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés esetében a szövegváltozatok számbavételének a tétje jelentős, és nem lehet a variánsok tényét figyelmen kívül hagyni. Nemcsak textológiai-filológiai szempontból, hanem a különféle értelmezői interpretációk során is számot kell vetni a szövegforrások textuális, szemantikai pluralitásával. Azzal, hogy a fogalmazványok átírásával és újabb változatok készítésével tehát több szempontból is újrakonstruálódik a szöveg. Egy-egy értelmezői kontextusban és időrendben, mint egy koordináta-rendszerben kell elhelyeznünk e változatokat. A jövőben nemcsak Kazinczy értekezésének nyelv- és irodalomtörténeti szempontú értelmezésének a revideálására lesz elengedhetetlenül szükség a majdani kritikai kiadásnak a segítségével, hanem annak a téves álláspontnak is, mely az egyetlen megjelent változatra alapozva jelölte ki a helyét, státuszát és hatását a nyelvújítás történetében.

49 Kiss, „Az *Orthologus és Neologus...*”, 20.

A magyar történetírás intézményrendszerének kiépülése és a Magyar Tudományos Akadémia a 19. században

UJVÁRY Gábor

VERITAS Történéskutató Intézet és Levéltár, főigazgató-helyettes, kutatócsoport-vezető
ORCID: 0009-0004-1283-4448

The institutionalization of Hungarian historiography and the Hungarian Academy of Sciences in the nineteenth century

Abstract | Scientific historiography in Hungary was founded on the large-scale collection of sources and publication of documents in the 18th century. Although development stalled in the first half of the 19th century, national institutions were established (the National Museum in 1802 and the Academy of Sciences in 1825), which greatly contributed to the modernization of historical science. This was aided by the reform of university education, which took effect in the second half of the century, the opening up of aristocratic, ecclesiastical, county and municipal archives, the start of research in foreign archives (primarily in Vienna and Rome), and the founding of the Hungarian Historical Society in 1867.

The Hungarian Academy of Sciences' oldest committee, the Committee on Historical Sciences, which has been operating since 1854, played a key role in the modernization of 19th-century Hungarian historiography. With its support, a series of source publications were published that are still useful today, with more than 300 volumes published by the end of the century. It was largely thanks to this that Hungarian historical science approached Western European standards in the second half of the 19th century and reached them in the last third of the century, and that a number of comprehensive works covering many aspects of Hungarian history were published in connection with the series of millennium celebrations in 1896.

Keywords | Hungarian Academy of Sciences, historiography, Hungarian history, national institutions, 19th century

„Gyakran halljuk, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története [...] – jelentette ki Hóman Bálint 1943. június 10-én a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén. – A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, amint hogy az államférfi sem folyamodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket múlt politikai eszközök alkalmazásához.”¹ Hóman erről szóló elnöki megnyitóbeszédében többször figyelmeztetett, mennyire veszélyes, ha az éppen aktuális politikai irányzatok elvárásait kívánjuk érvényesíteni a történettudományban. Intelme teljesen megalapozott volt, érvényes napjainkban is.

Annál is inkább, mivel a historikusok feladata – még a legkiválóbbaké és a legelfogulatlanabbaké is – csak a rekonstrukció lehet. A múlt újraalkotása és bemutatása jó esetben komoly, mélyreható kutatások alapján történik. Gyakran vagyunk azonban tanúi, hogy az egykor történetek értékelése felszínes, az önálló levél- vagy kéziratári búvárkodást nélkülöző munka nyomán, a vélt vagy valós politikai elvárásokat tükrözve, a jelen szempontjait a múltra visszavetítve születik. Miközben tudjuk, hogy olykor a saját emlékezetünkben is képtelenek vagyunk pontosan felidézni a néhány nappal korábbi eseményeket – amelyek résztvevői ahányan vannak, annyiféleképpen emlékeznek rájuk –, nehezen fogadjuk el, hogy a múlt feltárása rengeteg szempont alapján, a legkülönbözőbb módon valósulhat meg. Ennek fő oka, hogy csak töredékek maradtak ránk a minket megelőző időszakokból, tárgyakban, iratokban, hagyományokban és a szubjektív – ezért mindenképpen kritikával kezelendő – emlékezésekben.

A múlt megismerésének és ábrázolásának korlátait és nehézségeit – Európában és Magyarországon is – a 19. században ismerték fel először a historikusok a maga összetettségében. Akárcsak az irodalomtörténészeknél, az ő esetükben is ekkor vált valóban önálló tudománygá a – szépirodalomhoz addig még erősen kötődő – szakmájuk, jött létre annak modern, napjainkét előlegező szervezeti keretrendszere. Ez azonban a ma-tól alapvetően eltérő közegben ment végbe.

A 18. század viszonylagos nyugaltságát követően az 1820-as évektől ismét megjelent a magyar politikában az a kettéosztottság, amelyet „kuruc-labanc”, Szekfű Gyula későbbi kifejezése alapján „kismagyar-nagymagyar” ellentétnek szoktunk nevezni. Különösen 1848-at közvetlenül megelőzően, a forradalom és szabadságharc után, majd azt követően, a kiegyezés előkészítésekor – de a dualista korszakban mindvégig – élénk viták folytak az ország jövőjéről, részleges vagy teljes függetlenségének kérdéséről. A magyar anyanyelvű politikusok egyedül csak abban értettek egyet, hogy a magyarság Kárpát-medencén belüli szupremáciáját, „primus inter pares” szerepét mindenképpen meg kell tartani, még inkább erősíteni.

1848-ig a társadalmi tagozódás rendek szerinti volt, politikai jogokkal kizárólag a nemesek bírtak, ezért a nemzet története alatt többnyire csak a nemesség történetét értették. A felvilágosodást és a francia forradalmat követően kialakuló nemzetfogalmak közül a politikai vezetőréteg az országon belül élők összességét magában foglaló államnemzetét részesítette előnyben, az etnikai-nyelvi alapú kultúrnemzettel szemben.

1 HÓMAN Bálint, „Elnöki megnyitó beszéd”, *Századok* 77 (1943): 137–153, 152.

Mindez teljesen érthető volt, hiszen a lakosság több mint felének nem a magyar volt az anyanyelve. A magyar 1790 és 1844 közötti, hosszantartó folyamat eredményeként vált a közéletben használatos, hivatalos államnyelvvé; a nem magyar etnikumok csak a magánéletben és szűkebb közösségükön belül használhatták anyanyelvüket.

A nyelv szerepének és a nemzettudatnak az erősödése nemcsak a szépirodalom és a nyelvészet, hanem – ha azoknál kisebb mértékben is, de – a történettudomány szerepét is felértékelte. A magyarság Kárpát-medencén belüli vezető helyének biztosítása és megszilárdítása szempontjából a 19. században a történelem fokozatosan az egyik (ha nem „a”) legfontosabb nemzeti tudományággá, a társadalomtudományokon belül kiemelt jelentőségűvé vált. A középiskolákban előbb a protestáns felekezeteknél, majd a katolikusoknál is megjelentek a magyar nyelvű történelemtankönyvek, a protestáns intézményekben már 1820-tól kezdett terjedni a történelem magyar nyelvű oktatása. 1844-től az ország egyetlen tudományegyetemén, a pestin is magyar nyelven tanították a tárgyat (bár a történelmi segédtudományokat még mindig latinul adták elő).²

A magyar és különösen az egyetemes történelem kutatása azonban a 19. második feléig – az országot behálózó vasúthálózat megjelenéséig – komoly akadályokba ütközött. A közlekedési nehézségek mellett az egyházi és a főúri levéltárak zártsága vagy elérhetőségük korlátai, a bécsi központi archívumok – magyar szempontból alapvető fontosságú – iratainak csak a kiválasztottak számára engedélyezett hozzáférhetősége is gátolta a sok szempontú közelítést igénylő történészi munkát. Ugyanakkor a szakszerűséget tekintve mindenképpen pozitív változás volt, hogy a korábbi, több diszciplínát művelő polihisztort egyre inkább felváltotta a kizárólag egyetlen területtel, gyakran azon belül is csak részkérdésekkel foglalkozó tudós típusa.

Egyöntetű vélemény a történelemtudomány történetével foglalkozók körében, hogy a tudományos történetírást a 18. századi forrásgyűjtések alapozták meg, elsősorban az oklevél- és iratkiadások révén. A „jezsuita iskolából” (Hevenes Gábor, Kaprinai István, Timon Sámuel, Pray György) Pray volt az első, aki komoly kritikai vizsgálat alá vetette a forrásokat. Méltán tartják őt a korszak legnevesebb – elsőként igazán szakszerű – magyar történészének. Ebbe a körbe tartozott Katona István is, akinek 1779 és 1817 között 42 kötetben megjelent, rengeteg forrást közlő, a magyar királyság történetéről szóló munkája (*Historia critica regum Hungariae*) az addigi legterjedelmesebb összefoglaló volt a magyar históriáról. Bár Katona nem érte el a Pray képviselte színvonalat, jelentőségét bizonyítja, hogy a 19. század szintézisei is elsősorban az ő munkájára támaszkodtak.

A katolikus történetírók mellett kiemelendő a protestánsok (Bél Mátyás, Bod Péter, Cornides Dániel) tevékenysége is. Bél Mátyás – aki Széchenyinél száz esztendővel korábban fölvetette már egy magyarországi tudós társaság létrehozását – ötkötetes vállalkozása, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1749) tíz magyar várme-

2 GÓZSY Zoltán és DÉVÉNYI Anna, „Történelemtanítás 1790 után”, in GÓZSY Zoltán és DÉVÉNYI Anna, *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai* (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, 2011), https://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/trtnelemtants_1790_utn.html; SZÖGI László, szerk., *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003), 137–139.

gye történeti, politikai és földrajzi leírását tartalmazta. Műve nagyobb része kéziratban maradt, ezek kiadására a 20. század végén, a 21. elején került sor. Bod Péter *Magyar Athenas* címen 1766-ban jelentette meg 528 író és tudós életét bemutató lexikonját, Cornides Mihálynak, a tudományegyetem oklevél- és heraldikatanárának gazdag gyűjtése pedig Fejér György használta fel monumentális forráskiadásában.

A 19. század elején, elődjei munkáira támaszkodva írta magyar történelmi szintézisét Johann Christian Engel (*Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, 1797–1804, négy kötet), illetve Ignaz Aurelius Fessler (*Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, 1815–1825, tíz kötet) is. A magyar klasszika-filológia úttörőjének számító Budai Ézsaiás háromkötetes munkája (*Magyar Ország históriája*, 1805–1812) már magyarázta meg, s mivel a protestáns középiskolákban tankönyvként is használták, a hangsúly a Buda visszahódítása utáni utolsó másfél évszázadra helyeződött. A kortársai által nagyrabecsült költő, Virág Benedek irodalmi igényességgel vetett papírra egy olvasmányos, kétkötetes népszerűsítő munkát, Álmos vezértől Zsigmond uralkodásának végéig tekintve át a magyar múltat. Ez is bizonyította, hogy a szépirodalom és a történelem művelése ekkor még nem különült el teljesen egymástól (*Magyar Századok*, 1808 és 1816). Az említett összegzések azonban forráskutatás és -kritika nélküliek voltak, többnyire kizárólag a magyar nemzettel azonosított nemesség, főleg a nagy történelmi személyiségek tetteit örökítették meg – az alsóbb néprétegek nemzetbe vonásának, történetük megírásának igénye majd csak a reformkorban jelent meg.

A Virág Benedek és Kazinczy Ferenc tisztelői közé tartozó Horvát István – a múzeumi (mai Széchényi) könyvtár őre, a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára – volt a 19. század elejének legnagyobb hatású historikusa. Tanítványai – köztük Toldy Ferenc, Horváth Mihály, Eötvös József, Szalay László és Vasvári Pál – rajongtak érte, hazafias szellemiségű, nagy tudásról tanúskodó előadásait elragadtatva hallgatták. Horvát, miként Gunst Péter találóan megállapította, „sajátos vegyülékét alkotta a szaktudásnak és dilettantizmusnak”.³ Szakszerűen oktatta az oklevél-, a pecsét- és a címertant, őstörténeti munkásságában azonban a *Bibliától* az ókori Egyiptomon, Hellászon vagy Rómán át a szkítákig és a hunokig mindenütt a magyar nép dicső múltját vélte felfedezni.

Horvát barátja, Fejér György az egyetemi könyvtár vezetőjeként még a polihisztorok közé tartozott: filozófiai, földrajzi, mezőgazdasági dolgozatok és színművek szerzőjeként hívta fel magára a figyelmet, s Bél Mátyás 1735-ös tervezete és Bessenyei György munkája (*Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék*, 1790) után ő is szorgalmazta egy tudós társaság létrehozását (*Jutalomra érdemesített értekezés egy magyar tudós társaság legkönnyebb, s leghelyesebb felállításáról*, 1790). Szerkesztette a *Tudományos Gyűjteményt* (1817–1841), amely számos történeti jellegű tanulmányt közölt, az ő tollából is. Historikusként monumentális, 42 kötetes, napjainkig a legterjedelmesebb magyar forráskiadványnak számító *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (*Magyarország egyházi és világi okmánytára*, 1822–1844) révén vált ismertté, amelyet korábban említett 18. századi elődei részben kiadatlan oklevélgyűjtésére alapozott. Sokszor hibás

3 GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, jav. kiad., Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000), 175.

olvasattal, a hamis okleveleket is közölve, kevés jegyzettel, a forráskritikát mellőzve és mutatók nélkül közölte a forrásokat, mindezt azonban a saját költségére tette. Számos hibája ellenére is nagy szolgálatot tett a történettudománynak, hiszen az előző század jeles kutatóinak iratfeltárását szinte teljes egészében hasznosította. A forráskutatás történetét kiválóan összegző Hóman Bálintnak mégis igazat kell adnunk abban, hogy

Bél, Pray, Katona, Cornides, Engel és Fessler nevét a maguk idejében az európai tudományosság legtiszteltebb alakjai közt emlegették. Alig néhány évtizeddel később, Carlyle, Michelet, Thierry, Guizot, Macaulay, Rotteck kortársai, a magyar romantikusok, élükön a lelkes Horvát Istvánnal és a termékeny tollú Fejér Györggyel, hiú ábrándok után futkosva, az eredetkérdés problémáinak délibábos megoldására, fantasztikus mesék alkotására pazarolták tudásukat és energiájukat.⁴

Horvát és Fejér mellett kiemelendő Fényes Elek Magyarországot közigazgatási egységeként, azon belül vármegyéenként és településenként bemutató munkája (*Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, I–VI, 1836–1840), illetve annak módosított, rövidített – első kötetében a magyar földet, a lakosság rétegzettségét, Magyarország növény- és állatvilágát, iparát, kereskedelmét, „alkotmányát”, politikáját, tudományos életét, iskolaügyét, egyházkezelését és igazságszolgáltatását elemző – változata (*Magyarország leírása*, I–II, 1847). E nagy vállalkozás a historikusok számára is fontos volt, hiszen segítségével a múlt és a jelen adottságainak összehasonlítása vált egyszerűbbé számukra.

A történettudomány iránti érdeklődést erősítette, hogy a 19. század folyamán a kultúra keretei kitágultak: az analfabetizmus szintjének csökkenése, a közép- és felsőfokú képzésben résztvevők arányának gyors növekedése a korábbinál jóval szélesebb olvasóközönséget („kultúrafogyasztót”) alakított ki. A század utolsó harmadában a művelt középosztály is megizmosodott, különösen Budapesten és a nagyobb vidéki városokban. Míg a század elején a főleg latin, magyar és német nyelvű kulturális javak a lakosság legfeljebb 1-2 százalékához jutottak el, az 1800-as évek végén már nagyszámúval többen részesülhettek belőlük, és a kulturális intézményrendszer is erősen differenciálódott. Az érintettek eltérő igényeinek kielégítésére új szervezeti formák jöttek létre, a „szabadidő-kultúra” és a ponyvairodalom pedig már az alsóbb néprétegeket is megcélozta. Az 1868-as népiskolai törvény hatására az analfabetizmusmutató az 1869-es 68,73%-ról 1910-re 33,3%-ra, azaz felére zsugorodott (a magyar anyanyelvűek körében 1910-ben már valamivel 20% alatt volt). Ugyanebben az időszakban a felsőoktatásban tanulók száma az 1866-os 4955-ről 1913-ra 14 575-re emelkedett, majdnem háromszorozódott.⁵

4 HÓMAN Bálint, „A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon”, in HÓMAN Bálint, *A történelem útja: Válogatott tanulmányok*, szerk. BUZA János, Millenniumi magyar történelem: Historikusok, 298–347 (Budapest: Osiris Kiadó, 2002), 332.

5 DÁNYI Dezső, „Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon”, *Demográfia* 7 (1964): 310–313; LAKY Dezső, „Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabbskori fejlődéséhez”, in *A magyar tudománypo-*

Mindeközben a szempontunkból legfontosabb intézményben, a (buda)pesti egyetem bölcsészkarán a hallgatók száma állandóan változott. 1800 körül 120–150 között ingadozott, 1819/1820-ban 500 fölé került, az 1830-as években 400–450, az 1840-esekben 250–300 körüli volt. A következő évtizedben ez erősen csökkent, 5 és 40 közöttire. Az 1860/1861-es 10-ről fokozatosan nőtt: 1870/1871-ben 177-re, 1877/1878-ra 586-ra, majd ismét apadni kezdett. 1884/1885-ben már csak 264 hallgatót regisztráltak, ezután azonban évről évre nőtt a számuk: 1894/1895-re 427-re, 1900/1901-re 1021-re. A fakultás kezdetben csak két-, 1850-től hároméves képzést biztosított hallgatóinak, ezt 1880-ban emelték négy esztendőre.

A kar történelem tanszékét 1770-ben állították fel, első vezetője Katona István volt. 1866-tól már külön oktatták a magyar és az egyetemes történelmet, 1870-től pedig két részre osztották a magyar történelem tanszékét. 1898-tól ezekhez társult a művelődés-történeti tanszék. 1878 és 1880 között az egyetemes tanszék ó-, közép- és újkorira tagolódott. A 19. század nevesebb professzorai közül – Katonán kívül – a magyar történeti tanszékeken Salamon Ferenc és Marczali Henrik (1526-ig terjedő időszak), illetve Kerékgyártó Árpád (1526 utáni kor), az egyetemesen pedig Hampel József és Schvarcz Gyula (ókor), Marczali Henrik és Lánczy Gyula (középkor), illetve Ballagi Aladár (újkor) oktattak. Az oklevél- és címentant Schwartner Márton, Horvát Árpád és Fejérpataky László adta elő. Az egyetem könyvtára is – a 19. század második feléig az ország legjelentősebb bibliotékája – fontos bázisa lett a történeti kutatásoknak. Igazgatói között a 19. századi magyar történettudomány meghatározó személyiségeit – Schwartnert, Fejér Györgyöt, Toldy Ferencet, Horvát Árpádot és Szilágyi Sándort – találjuk.

Bár a történelmi szeminárium felállítását már 1852-ben szorgalmazta az univerzitás, annak létrehozására csak a tanárképzés 1870-ben történő bevezetése – ezzel együtt a bölcsészeti tanulmányok négy évre való kiterjesztése – után, 1886-ban került sor. A szemináriumot 1887-es megindításától Salamon Ferenc vezette, mellé Marczali és Fejérpataky társult vezető tanárként.

Az említett professzorok, illetve könyvtárvezetők közül – Fejér György és Lánczy Gyula kivételével – mindenki rendes vagy levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának (a továbbiakban: MTA), Katona és Schwartner azonban már annak alapítása előtt elhunyt. 1888-ban a pesti tudományegyetem bölcsészkarának nyilvános rendes és rendkívüli tanári gárdájából 15-en voltak a Magyar Tudományos Akadémiának rendes, 13-an pedig levelező tagjai. (Hozzá kell tennem: ekkoriban még a természettudományok is a bölcsészkarhoz tartoztak.)⁶ Mindez a két intézmény közötti szoros kapcsolatokat bizonyítja.

litika alapvetése, szerk., MAGYARY Zoltán, 23–41 (Budapest: Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 1927).

6 SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 4 (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935), 275–280, 356–357, 410, 487, 503–504, 508–511, 525–529, 543–544, 673–675, 689. A főszövegben Szentpétery adatait adom meg, ettől némileg eltérő hallgatói létszámadatokat közöl: SZÖGI, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem...*, 409. Lásd még: BORSODI Csaba, „A kiegyezéstől a fordulatig: A történelemoktatás szervezetének változásai a Budapesti Tudományegyetemen, 1867–1950 (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemtől az Eötvös Loránd Tudományegyetemig)” in *Historia critica: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem*

Ugyanez volt a helyzet az 1872-ben másodikként alapított magyar tudományegyetemen, a kolozsvárin is, amelyen már elkülönült egymástól a bölcsész- és a természet-tudományi kar. Itt a bölcsészhallgatók száma a kezdeti 21-ről csak lassan emelkedett az 1877-es 72-re, majd ekörül maradt. 1889-ben 86, 1895-ben pedig 130 első félévre beiratkozott regisztráltak; 1872-től 1895-ig a bölcsészek adták ki az összes hallgató 15,24%-át. Ugyancsak 1872 és 1895 között – minden félévet külön számítva – 5215 esetben jártak a diákok a magyar és az egyetemes történelem, illetve a történeti segédtudományok témaköréből meghirdetett 234 szakelőadás valamelyikére. (Ez persze ennél jóval kevesebb személyt jelentett, hiszen ugyanazok többnyire több féléven át iratkoztak be a különböző kurzusokra.) Az univerzitáson három, négy, majd öt történeti tanszék (magyar történelem; egyetemes történelem – ebből vált ki 1889-ben az ókori egyetemes; történelmi segédtudományok; 1896-tól magyar művelődéstörténelem) működött, egy-egy professzorral. A nevesebb tanárok: Finály Henrik, Ladányi Gedeon, Lánczy Gyula, Márki Sándor, Schilling Lajos, Szabó Károly, Szádeczky-Kardoss Lajos – Lánczyt és Schillinget kivéve – szintén az MTA tagjai voltak.⁷

A magyar történettudományban a 19. század első felében – de részben a másodikban is – a pesti egyetem volt az egyik kulcsszereplő. A modern polgári kultúra infrastruktúrájának kialakulásában, a történettudomány korszerűsítésében és szakosodásában azonban döntőnek bizonyult a Magyar Nemzeti Múzeum (és fokozatosan elkülönülő, gazdag tagintézményei) 1802-es, még inkább a Tudós Társaság (MTA) 1825-ös alapítása. Hozzájuk csatlakoztak a főúri és egyházi gyűjtemények – amelyek a könyveken túl számos jelentős múzeumi és levéltári anyagot őriztek –, a vármegyei és a városi levéltárak, illetve a történelmi és régészeti egyesületek, valamint 1867-től a Magyar Történelmi Társulat (a továbbiakban: MTT). Utóbbi az 1837-től, illetve 1848-tól működő Budapesti Királyi Orvosegyesület és a Magyarhoni Földtani Társulat után a harmadik volt az országos tudományos szakmai érdekképviseletek sorában (vele egy esztendőben létesítették a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet is).

E sorba tartozott 1875-től – az 1756-tól működő Archivum Regni jogutódjaként létrejött – Országos Levéltár, illetve 1871-től az adatgyűjtéseivel a későbbi korok történészeinek munkáját segítő Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (1897-től Központi Statisztikai Hivatal) is. Ezek munkatársai között is szép számmal voltak akadémikusok. A nemzeti kulturális rendszer kiszélesítése szempontjából az olyan intézmények is megemlíthetők, mint 1837-től a Pesti Magyar Színház, 1859-től az Erdélyi Múzeum-Egylet vagy 1884-től a Magyar Állami Operaház.

1848–1849 forradalma és szabadságharca, az annak leverése utáni útkeresés, illetve a kiegyezés előkészítése és megvalósulása a történelem iránti érdeklődés élenkülését

Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből, szerk. MANHERCZ Orsolya, 267–279 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014), 267–271.

⁷ *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József-Tudomány-egyetem története és statisztikája*, Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV–VI, Fasciculus II (Kolozsvár: Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1896), 96, 99–101, 119, 131–132; MARJANUCZ László, főszerk., *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története II. rész: A Kolozsvári Egyetem története az alapítástól a szegedi újrakezdésig 1872–1921* (Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 2022), 311–330.

eredményezte. Ahogyan a nagy történelmi traumák után természetes, az egyre izmosabb értelmiségi réteget, a politikusokat és a gazdasági szakembereket – foglalkozásuktól függetlenül – egyaránt izgatta a „miként jutottunk idáig” és a „hogyan tovább” kérdése. Különösen az 1850-es években és az 1860-asok elején fordult a kilátástalannak tekintett jelenről a – felemelő példákat felmutató, gyakran dicsőítő gondolt – múlt felé a figyelem.

Mindebben oroszlánrésze volt a Tudós Társaságnak, a későbbi MTA-nak, amelyet nemzetközi előzményekre (az 1634-ben szervezett Académie Française és az annak nyomán más államokban létesített hasonló intézmények példájára) és a korábbi hazai kezdeményezésekre (Bél Mátyás, Bessenyei György és Fejér György említett javaslataira) támaszkodva, Széchenyi István jól ismert – illetve Károlyi György, Andrássy György és Vay Ábrahám kevésbé számon tartott – 1825-ös felajánlása segítségével szervezték meg. „A hazai nyelv művelésére fölláltandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” szóló 1827. évi XI. törvénycikk rendelkezett arról, hogy „a hazai nyelvnek nem csak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére [...] minél előbb fölláltassék” az intézmény.⁸ A Tudós Társaság az alapszabályok kidolgozását és uralkodói jóváhagyását követően, 1830-ban kezdte meg a munkáját. 1845-től hivatalosan is Magyar Tudományos Akadémiaként tartották számon.

Első, 1830 és 1855 közötti elnöke Teleki József, a jeles történész volt, akinek *A Hunyadiak kora Magyarországon* című, 12 kötetesre tervezett, végül 9 kötetben megjelent művét máig haszonnal forgatják a korszakkal foglalkozó kutatók (1852–1863; a 6. kötet első részét Teleki 1855-ben bekövetkezett halála után, hátrahagyott kéziratai alapján Szabó Károly rendezte sajtó alá). Marczali Henrik szerint *A Hunyadiak kora*

Nagy terjedelmű kutatáson alapuló, komoly, lelkiismeretes munka. Kár, hogy kuriális színezetű nyelve miatt szinte élvezhetetlen, hogy a lényeges és lényegtelen tárgyak egyforma bő tárgyalása által elvész a perspektíva, és hogy a szerzőnek korai halála miatt a munka befejezetlen maradt.⁹

A részben jogos kritika nem kisebbíti Teleki érdemeit. Műve jelentőségét tanúsítja, hogy 1890-től – az MTA megbízásából – a neves történész-akadémikus, 1912 és 1932 között az Országos Levéltár (fő)igazgatója, Csánki Dezső négy kötettel, Fekete-Nagy Antal levéltáros pedig még egytel egészítette ki (*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 1890–1913 és 1941).

Az MTA munkájának megindításában, 1848–1849 utáni konszolidálásában mulhatatlan érdemeket szerző Teleki nevéhez fűződik a mindmáig egyik leggazdagabb magyar közgyűjtemény, az MTA Könyvtárának alapítása is: 1826-ban 30 000 kötetes

⁸ 1827. évi XI. törvénycikk a hazai nyelv művelésére fölláltandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>.

⁹ MARCZALI Henrik, „A magyar történetírás fejlődése a XIX. században”, in MARCZALI Henrik, *Világtörténelem – magyar történelem*, Történetírók tára, 429–451 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 446.

– akkori viszonylatban páratlan nagyságú – családi könyvtárát ajándékozta a Tudós Társaságnak.¹⁰ Az MTA következő történész elnöke – már a 20. században – az ezt a pozíciót a leghosszabb ideig betöltő Berzeviczy Albert volt (1905–1936), öt később Berend T. Iván (1985–1990), Kosáry Domokos (1990–1996) és Glatz Ferenc (1996–2002) követte. Az alelnök tisztségét Fraknói Vilmos (1889–1892), Pulszky Ferenc (1895–1897), a 20. században Csánki Dezső (1931–1933), Ligeti Lajos (1949–1970) és Pach Zsigmond Pál (1976–1985); a főtítkáráét pedig Fraknói Vilmos (1879–1889), majd Köpeczi Béla (1971–1975) látta el a történészek közül.¹¹

A Tudós Társaságnak 1830-ban 22, 1834-ben 111, majd az állandó, lassú növekedés – illetve az 1849 utáni visszaesést követő újbóli emelkedés – nyomán 1863-ban 204, 1899-ben 210 tagja volt. Hat osztálya közül 1858-ig a III. volt a Történetírási, ezután a IV. lett a Történelmi, 1864-től Történettudományi Osztály. 1870-től – amikor az 1869-ben módosított, hosszú ideig érvényes alapszabály értelmében az osztályok száma háromra csökkent – a II. osztály lett a Bölcsészeti, társadalmi és történeti tudományok osztálya, amelyet 1881-ben Bölcséleti, társadalmi és történelmi tudományok osztályra kereszteltek át: e néven működött 1946-ig. Az osztályelnöki, illetve osztálytitkári funkciót az 1869-es alapszabállyal hozták létre. Az elnöki tiszteet Horváth Mihály (1870–1878), Pauler Tivadar (1879–1880), Ipolyi Arnold 1881–1886), Pulszky Ferenc (1886–1895) és Pauler Gyula (1895–1903), a titkárit Rónay Jácint 1869–1872), Fraknói (Frankl) Vilmos (1873–1879), Pesty Frigyes (1879–1889) és Pauer Imre (1890–1914) töltötte be. Pauler Tivadar a korszak legkiválóbb büntetőjogászáként, vallás- és közoktatásügyi, illetve igazságügy-minisztereként is dolgozott (később szintén osztályelnök Gyula fia országos főlevéltárnok lett); a nemzetkarakterológiai munkájáról ismert Rónay Jácint elsősorban lélektani kérdésekkel foglalkozott – de ő volt a darwinizmus első magyarországi terjesztője is; Pauer pedig filozófusként és pszichológusként lett osztálytitkár. A többiek valamennyien neves történészek (vagy rokon szakterületek képviselői) voltak.¹²

Az MTA legrégebbi szakbizottsága, a Történettudományi Bizottság (a továbbiakban: TB) 1854-től működött állandó jelleggel. Elnöke e korszakban Eötvös József (1856–1871), Horváth Mihály (1871–1878), Csengery Antal (1878–1880), Ipolyi Arnold (1880–1886), Fraknói Vilmos (1886–1895), Szilágyi Sándor (1895–1899) és Thaly Kálmán (1899–1909) volt. Horváth, Ipolyi és Fraknói tehát az osztály és a bizottság vezetésében is helyet kapott. Az „előadói”, azaz titkári feladatot Toldy Ferenc (1854–1875; bár őt ma irodalomtörténészként tartjuk számon, e funkciója is bizonyítja, hogy ekkoriban még ez a tudomány szak és a szűkebb értelemben vett történettudomány szorosan kapcsoló-

10 A könyvtár alapításáról újabban: SZABÓ Ádám, „Teleki-gyűjtemény az Akadémián: Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója”, in *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. MOLNÁR Andrea, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 40 (115), 68–121 (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019), doi:10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3.

11 SZILÁGYI Adrienn, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai* (Budapest: MTA–HUNREN BTK, 2023).

12 SZALAI Sándor és SZÁNTÓ Lajos, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban 1825–1975*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 9–17, 30–31.

dott egymáshoz), Fraknói Vilmos (1875–1880), Pesty Frigyes (1880–1889) és Fejérpataky László (1889–1914) látták el; Fejérpataky kivételével – aki 1914 és 1923 között lett osztálytitkár – mindannyian szerepet kaptak az osztály és a TB irányításában is. Rajtuk kívül az 1899-ig megválasztott 19. századbéli tagok akkoriban jól ismert, mára részben elfeledett historikusok – egy-két esetben csak a történelem iránt érdeklődők – voltak: Acsády Ignác, Ballagi Aladár, Békefi Remig, Borovszky Samu, Csánki Dezső, Cson-tosi János, Czech János, Deák Farkas, Érdy János, Hajnik Imre, Horvát Árpád, Jerney János, Károlyi Árpád, Knauz Nándor, Komáromi András, Kovács Gyula, Majláth Béla, Marczali Henrik, Nagy Gyula, Nagy Imre, Nagy Iván, Nyáry Albert, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Podhradszky József, Radvánszky Béla, Repiczky János, Salamon Ferenc, Schönherr Gyula, Simonyi Ernő, Szalay László, Sziládi Áron, Tagányi Károly, Thallóczy Lajos, Vécsey Tamás, Wenzel Gusztáv.¹³

A TB munkájának meghatározását elsősorban két tényező befolyásolta: a magyar tudomány és szellemi élet egyik legfontosabb szervezőjévé vált akadémia – és annak különböző osztályai, így a történelmi is – már az intézmény indulásától különböző jutalomdíjakat és pályakérdéseket hirdetett, majd ehhez társultak a főúri, egyházi és egyéb mecénások alapította – szintén pályázatok révén elnyerhető – díjak, jutalmak.¹⁴ Horváth Mihály pályájának felívelése is részben ennek köszönhető. A Történet-írási Osztály 1835-ös felhívására („jutalomkérdésére”)¹⁵ adta be azt a munkáját, amelyet 1837-ben díjaztak. Ennek aztán két változata jelent meg,¹⁶ az elsőért 1841-ben neki ítél-ték az Akadémiai nagyjutalmat (1839-es levelező taggá választása után ebben az esztendőben lett az MTA rendes tagja is). Ezután még kétszer részesítették ebben az elismerésben: 1869-ben, a *Magyarország történelme* 4–6. kötetéért (Pest, 1862–1863), majd 1878-ban ugyanennek nyolc kötetben megjelent, bővített kiadásáért. Nála többször csak Arany János részesült hasonló elismerésben, négy alkalommal; hozzá hasonlóan háromszor kapta meg a nagyjutalmat Vörösmarty Mihály és már a 20. században a kiváló nyelvész, Melich János.¹⁷

Horváth Mihály 1849-ben – mindössze bő három hónapon át – vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt. (Utána Berzeviczy Albert [1903–1905], Hóman Bálint [1932–

13 FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854–1949)*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei* 52 (Budapest: MTA Könyvtára, 1966), 45–46.

14 A mecenatúráról újabban: KLEMENT Judit, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai* (Budapest: MTA–HUN-REN BTK, 2024).

15 „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt, mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről azok előmozdítására, melyek voltak nagyobb emelkedésüket hátráltató akadályok, végtére minő befolyásuk volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?”

16 HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedés története Magyarországon, a három utolsó század alatt* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1840); HORVÁTH Mihály, *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. század elejéig* (Buda: Egyetemi Nyomda, 1842).

17 FEKETE Gézáné, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei* 21 (96) (Budapest: MTA Könyvtára, 1988), 40, 46, 48, 83, 213, 218, 221.

1938 és 1939–1942], az irodalomtörténészként is ismert Keresztury Dezső [1945–1947], Köpeczi Béla [1982–1988], Glatz Ferenc [1989–1990] és Hiller István [2003–2005 és 2006–2010] töltötte be historikusként e tisztséget.) A szabadságharc leverését követő emigrációjában különböző európai városokban élő Horváth nagyhatású összefoglaló munkákat írt Magyarország közelmúltbeli történetéről (*Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823-tól 1848-ig*, I–II, 1864; *Magyarország függetlenségi harcának története*, 1865). Az egyik legtekintélyesebb magyar történészként külföldi tartózkodása idején is tartotta a kapcsolatot hazájával. A politikatörténet mellett a művelődés- és a népi-ségtörténet is erősen foglalkoztatta, és a kiegyezés után az akadémia osztályelnöksége mellett az MTT „első alelnöke” (1867–1877), majd elnöke (1877–1878) lett. Száműzetésében pedig Hatvani Mihály álnéven az akadémia forrásfeltáró munkájában is részt vett, brüsszeli okmánytárának négy kötetével (*Magyar történelmi okmánytár, a Brüsszeli országos levéltárból és a Burgundi könyvtárból*, 1857–1859).

Mindez átvezet minket a 19. század közepére, amikor az európai történetírás modernizálása – kis időbeli eltéréssel ugyan, de – Magyarországon is végbement. Kezdetben ez elsősorban a forráskiadások korszerűsítésében érvényesült. Pray György e szempontból mintaszerű, 1760-as években kezdődő – az Egyetemi Könyvtár fejlesztésében is kiemelkedő jelentőségű – történetírói tevékenységének nem igazán voltak követői. Magyarországon elsőként – az akkori Európával szinkronban – ő honosította meg az oklevelek tudatos gyűjtésének, azok kritikai értékelésének szempontjait. Munkássága azonban sajnos megszakadt.

A 19. század közepén azonban ismét megjelent a forráskritika, annak kapcsán a politikai események pusztá leírásán túllépő történetírás iránti igény. A vezető erdélyi politikusként, az *Erdélyi Történelmi Adatok* három kötetének (1855–1858) szerkesztője és kiadójaként, az Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik alapítójaként (1859), közmunka- és közlekedésügyi miniszterként (1867–1870) és az MTT első elnökeként (1867–1876) is ismert Mikó Imre – „Erdély Széchenyije” – már 1855-ben figyelmeztetett arra, hogy az 1848 előtti rendi világ a múlté. „Most azonban megváltoztak az idők, mások az országos és nemzetközi állapotok – jelentette ki. – Régi jogok és alkotmány a történet tárgya lett – helyükbe új polgári és politikai viszonyok léptek.” Ezek között – állította – „ha egyébbel nem is, azzal félreismerhetlenül tartozunk, hogy múltunk lehető hű képét, vagy legalább hozzá az adatokat össze állítsuk”. Kiemelte, hogy

A történetírás régen királyok trónkövetkezése- és hadviseléseinek, a tömegből kiemelkedett, vitézségben kitűnő emberek, úgynevezett hősök dicsőségének, az országok sorát megváltoztató eseményeknek krónikai szárazsággal vagy a mese fölciczomázott alakjában inkább, mint tények kútfejeként és indokainak alapos kijelölésével, gyönyörködte-tésre s nem tanításra számított elbeszélése volt.

Meg volt róla győződve, hogy ez is megváltozott, hiszen

a történet a multak tüköre, a nemzetek tetteinek és mulasztásainak jegyzőkönyve, [...] élet-számvetés, mely az egyes történeti adatokból: a lefolyt élet minden részleteiről, pol-

gári, katonai és vallásos, társadalmi és politikai eszközléseiről, ipara, művészete és tudományos fejlődéséről, helyesen vagy balul felfogott hazai és nemzetközi viszonyairól, önbüneink méltó következményei- vagy a balsors nem érdemlett csapásairól írt részletes kisebb napi jegyzésekből van összeállítva.

Ezért hangsúlyozta:

nekünk erdélyi csekély számú magyaroknak kötelességünk a múltakról tanúsító emlékeket, most inkább mint valaha, gondosan s egész szorgalommal összegyűjtögetnünk. [...] Minden ködarab, melynek durvább vagy művészibb vésetében őseink emléke él; minden régi pénz, mely fejedelmeink és hazánk egykori történeteiről szól: minden papírszelet, levél és okirat, mikben valamely korszak, harczyi telt vagy békés polgári mű, nemzetünk nagy öröme vagy nagy szenvedése foglaltatik: minden krónika, emlékirat, napló, a legegyszerűbb házi jegyzet a letúnt századokból

rendkívül fontos lehet, mivel ezek az „elszórva parányiaknak látszó adatkák teszik ezredéves múltunk nagy összegét”. Annál is inkább, mert „a világtörténet aként [fog] tartani fölöttünk felmentő vagy kárhoztató ítéletet, a mily alakban ez adatok alapján múltunkat összeállítani bírjuk”. Ezért buzdított „minden jó hazámfiát, kik múltunkat szeretik, s a jövőnek használni kívánnak: hogy a birtokukban vagy tudtokra levő adatokat akár egyszerűen, akár bevezetve, történelmünkkel kapcsolatba hozva közleni szíveskedjenek” az *Erdélyi Történelmi Adatokban*.¹⁸

Mikó az elképzeléseit az MTT köz- (ahogy akkoriban nevezték: nagy)gyűlésein is többször megismételte. 1874-es, besztercebányai elnöki megnyitóbeszédében kijelentette, hogy

történelmünkre nemcsak az borít homályt, amit a régiek nem írtak fel, és a mit azért nem tudunk, – de még sokkal nagyobb mértékben az, a mit nagyobbára a múlt század történetírói, a könyv- és levéltárak porában rejtett eredeti és hiteles adatok tekintetbe nem vételével megírtak, minden lépten-nyomon kétségben hagyván az iránt, hogy amit feljegyeztek, írt vagy élő hagyományokból folyt-e, vagy pedig az ismert adatok hézagait pótolni kívánó pia fraus [jóindulatú csalás] költeménye?

Mikó azt vallotta: ha a történész „sine ira et studio” szeretné végezni a munkáját,

nem elég a tényeket és eredményeket felsorolni, hanem szükséges mindazon apró részleteket is felkarolni, melyek az elmúlt idők társadalmának viszonyaira, anyagi, értel-

18 Mikó Imre, „Tájékoztás az erdélyi történelemírás és adatgyűjtés körül, vonatkozólag a magyarországi hasonirányu törekvésekre”, in *Erdélyi történelmi adatok*, szerk. MIKÓ Imre, 1. köt., V–XXXI (Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda, 1855), XIX–XX, XXII–XXIII. Mikó szerepéről újabban: EGYED Ákos, „A Magyar Történelmi Társulat első elnöke: Gróf Mikó Imre”, in *Hét társulati elnök*, szerk. SZILÁGYI Adrienn, Századok könyvek, 9–48 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018).

mi, közműveltségi és erkölcsi fejlettségére vonatkoznak, s amelyekből egyedül ítélniük meg azon kor tetteinek vagy mulasztásainak viszonylagos érdemét és bűnét, mert elmúlt korszakok eseményeit saját társadalmi állásunk talapzatáról helyesen soha sem ítélniük meg. [...] Mindenikünk alá van vetve az uralkodó társadalmi nézeteknek, s azoknak kisebb-nagyobb mértékben rabja, ritkán lehetünk mentek az elfogultságtól, legyen az bár saját hajlamaink, előítéleteink vagy politikai pártállásunk következménye. [...] E mellett az adatok hiánya és töredékessége miatt nehezen juthatunk oly emelkedett álláspontra, melyről a múlt idők hű képét biztos kézzel rajzolhatnók.

Ezért kell a forrásokat „a lehető legnagyobb teljességgel” feltárni, ami lényegesen egyszerűbb feladat, mint korábban volt. Ugyanis: „Ma lehullottak azok a korlátok, melyeket még csak nem rég különböző indokolt és indokolatlan féltékenységek és előítéletek állítottak a bűvár útjába, és amelyek a köz- és magánlevéltárak legnagyobb részét egészen vagy legalább részben hozzáférhetlenné tették.” Úgy vélte, annak tudata, hogy „a nemzeti tudomány közérdeke mellett minden magánérdeknek háttérbe kell szorulnia” immár általánossá vált, ezért szent „kötelesség reánk nézve, hogy az oly örömet, oly készségesen nyújtott módot és alkalmat lelkiismeretesen felhasználjuk”.¹⁹

Hosszabban időztem Mikó Imre 1855-ös felhívásánál és két évtizeddel későbbi beszédénél, mivel azokban az 1849 utáni történetírással kapcsolatos kíváncsalmakat – sokak gondolatát visszhangozva és programszerűen – foglalta össze. Szóltam már róla, hogy a szabadságharc leverése – mint minden történelmi megrázkódtatás – után a történettudomány szerepe jelentősen felértékelődött. Ezt az 1867-es kiegyezést követő politikai viták, majd a millenniumi ünnepekre való készülődés – és azok megrendezése – tovább erősítette. Az irodalom és a történelem a legfontosabb nemzeti tudományokká váltak, nemcsak a magyarok, hanem a Magyarországon élő nemzetiségek körében is. Növekedett az önmeghatározás iránti igény, amely az Ausztriával és a Szent Korona országaiban élő nem magyar anyanyelvűekkel szembeni hozzáállást is nagyban, a 19. század végén már a nemzeti bezárkózás irányába mutatta befolyásolta. Mindez persze kölcsönös volt: a Kárpát-medencében élő népcsoportok – a legtöbbször ugyancsak vélt vagy valós történeti érvekre hivatkozva – egyre inkább a magyarokkal (néha pedig egymással) szemben vélték kijelölni térségbeli helyüket és szerepüket.

Mikó magasztos céljai tehát a 19. század végére részben eltorzultak, ugyanakkor a nemzeti szempontok gyakori hangoztatása a történettudomány súlyának gyarapodását, intézményrendszerének bővülését és a mai állapotokat előlegező kiépítését eredményezte. A szakmaiság szempontjainak térnyerését jelezte, hogy a század utolsó harmadában már nem az autodidaktákból lett, hanem a professzionális képzést elnyert történészek voltak többségben, a valamely egyházhoz kötődő historikusok aránya pedig szintén csökkent; mindinkább a világi értelmiség terrénumává vált a történettudomány művelése.

19 Mikó Imre, „Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulat Besztercebányán 1874. aug 20-án tartott nagygyűlésén”, *Századok* 8 (1874): 521–524.

Ebben alapvető szerepe volt az MTA-nak, főleg a már említett Történettudományi Bizottságának, amely a Mikó Imre által fölvázolt szellemben igyekezett megújítani a magyar történettudományt. A TB jelentette meg a *Magyar Történelmi Tár*at, melynek célját az első kötet 1855-ös előszavában Toldy Ferenc, a bizottság titkára és a periodika első szerkesztője így összegezte:

a' közhelyeken és magányosoknál elszórva levő kisebb történelmi emlékek 's okiratok' kiadása által mind a' hazai történetek' egyes részei és pontjai' felvilágosításához járulni; mind az író és olvasó közönség' részvételét a' történelem 's annak forrásai iránt felgerjeszteni és táplálni.²⁰

A hosszabb-rövidebb forrásokat közlő sorozatban 1855 és 1878 között 25, 1879-től 1911-ig – immár az MTT-vel közösen, *Történelmi Tár* címmel – 34, 1914-ben újabb kettő, 1934-ben pedig egy, összesen tehát 62 kötet látott napvilágot.²¹

Ugyancsak a TB gondozta a *Magyar Történelmi Emlékek* (*Monumenta Hungariae Historica*) 1857-től 1917-ig megjelent 132 kötetét, amelyeket négy osztályba soroltak. Az első a hazai és a külföldi levél- és kéziratárak hungarikaanyagait közlő *Okmánytárak* (*Diplomataria*, 42 kötet, 1847–1915 – ehhez egy-egy 1943-ban és 1948-ban megjelent kötet csatlakozott –, összesen 23 124 oldalon). A második az elsősorban 16–17. századi elbeszélő forrásokat, naplókat, levelezéseket kiadó *Írók* (*Scriptores*, 38 kötet, 1857–1906, 18 340 oldal). A harmadik a 16–17. századi magyarországi (1526–1606) és erdélyi (1540–1699) országgyűlések iratait történeti bevezetőkkel megjelentető *Magyar Országgyűlési Emlékek* címet viselte (*Comitalia*, magyarországi: 11 kötet, 1874–1899 [ehhez társult még a Károlyi Árpád által 1917-ben szerkesztett 12. kötet]; erdélyi: 22 kötet, 1875–1898; összesen 33 kötet, 19 782 oldal). A negyedik osztály a *Diplomáciai emlékek* (*Acta Extera*, 21 kötet, 1874–1916, 10 785 oldal) sorozata, mely négy osztályra tagolódott: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból* (3 kötet, 1874–1876); *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490* (4 kötet, 1875–1878); *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon* (2 kötet, 1863); *Török-Magyar kori Állam-Okmánytár* (7 kötet, 1868–1872) és *Török történetírók* (5 kötet, 1893–1916).²²

A TB az 1860-as évek második felétől az 1870-esek végéig tevékenykedett a legaktívabban. Nagyrészt e testületnek – elsősorban Toldy Ferenc „előadónak” – köszönhető a legfontosabb(nak vélt) történeti források felkutatásának és megjelentetésének megszervezése. 1877-ig a *Magyar Történelmi Tár* 25 kötete és a *Magyar Történelmi Emlékek* 68 kötete mellett a szintén a TB által kiadott *II. Rákóczi Ferenc levéltára* (*Archivum Rákócianum*) I. osztályából (*Had- és belügy*) 5 (1873–1877, valamennyit „Rákóczi udvari történetírója”,

20 TOLDY Ferenc, „Előszó”, *Magyar Történelmi Tár* 1 (1855): 1:VII–X, VII.

21 A közlemények mutatója: PELCZ Béla, A „Magyar Történelmi Tár” és a „Történelmi Tár” tartalommutatója (Budapest: MTA, 1914); HERNÁDI László Mihály, A „Magyar Történelmi Tár” és a „Történelmi Tár” repertóriuma (Pécs, 2002), <https://mek.oszk.hu/05300/05337/05337.pdf>.

22 A sorozat valamennyi kötete elérhető az Arcanum adatbázisában: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist1/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist2/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist3/>, <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MonHunHist4/>.

Thaly Kálmán állította össze; 1935-ig további 7 kötet), II. osztályából (*Diplomatia*) 3 kötet (1872–1877, utolsó kötetét angol levéltári forrásokból Simonyi Ernő, egyébként szintén Thaly közölte) látott napvilágot. A *Török-magyarkori történelmi emlékeket* ugyancsak a TB gondozta: ennek I. osztályából (*Okmánytár*) 9 kötetet (1853–1874) nyomtattak ki.²³

A külföldön végzett hungarikagyűjtéseket, az így fellelt iratok másolását már 1832-ben kezdeményezte az Akadémia, amelynek Történettudományi Osztálya ez év szeptember 6-án indítványozta:

Nemcsak a hazai könyvtárakban még talán rejtőző történelmi kéziratokat kerestetné fel, hanem addig is, míg illy irányra utazásokat lehetne rendelni, a bécsi, gréczi [gráci], prágai, milánói stb., de kivált a müncheni könyvtárak igazgatóságait a náluk található és hazánkat érdeklő kéziratok címeinek közlése iránt megkérni, melyek szerint az illető kéziratokat a Társaság lemásoltathatná s azokat egy talán alapítandó történelmi kútfők gyűjteményébe ki is adhatná.

A későbbiekben az Osztály megkérte külföldre utazó tagjait, hogy a látogatásaik helyszínén található levéltárakban és kéziratárakban őrzött magyar vonatkozású forrásokat másolják vagy másoltassák le.

Petrovics Frigyes, akit a Történettudományi Osztály Horváth Mihállyal együtt választott a tagjai sorába, 1833–1834-ben a prágai, a drezdai, a jénai, a hallei, a lipcsei, a berlini, a frankfurti, a wolfenbütteli, a hamburgi, a göttingeni, a kasseli és más német és osztrák bibliotékák, Szalay László 1838–1839-ben a párizsi királyi könyvtár, Taubner Károly és Wenzel Gusztáv 1844-ben olasz és dalmát levéltárak hungarikáit kutatta.

E munkálatok azonban 1844-től mintegy másfél évtizeden át, Horváth Mihály említett brüsszeli gyűjtéséig szüneteltek; mellette azonban néhány emigráns (Simonyi Ernő – Firenze, Spanyolország; Óváry Lipót – Nápoly; Mircse János – Milánó, Velence, Modena) is bekapcsolódott a gyűjtésbe. A külföldi hungarikafeltárás az 1860-as és '70-es években vett újabb lendületet: Fraknói Vilmos például Simancasban, Szilády Áron pedig Bolognában kutatott. A század utolsó két évtizedében lanyhult ugyan a másoltatási program, amely azonban – ha a korábbinál kisebb mértékben is – az első világháborúig folytatódott.²⁴

A TB segélyezésével az MTT adta ki 1885 és 1918 között a *Magyar Történelmi Életrajzok* 58 kötetét, amely Csák Mátétól (1260–1321) Eötvös József (1813–1871) hat évszázad jeles magyar történelmi személyiségeinek életét mutatta be (összesen több mint 22 000 oldalon), gazdag illusztrációs anyaggal (mintegy 7000-rel) kísérve. A szerzők között a 19. század ismert történészeit találjuk, csak az e században megjelent művekre utalva: Acsády Ignácot, Angyal Dávidot, Deák Farkast, Dézsi Lajost, Fraknói Vilmost, Ipolyi Ar-

23 FRÁTER JÁNOSNÉ, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 70 (Budapest: MTA Könyvtára, 1974), 163–181.

24 A külföldi kutatásokat részletesen bemutatja: LUKINICH Imre, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottság másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése* (Budapest: MTA, 1935), az idézet: 4. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei is rendszeresen tudósítottak ezekről a kutatásokról.

noldot, Marczali Henriket, Márki Sándort, Pór Antalt, Schönherr Gyulát, Szádeczky Lajost, Szilágyi Sándort, Thallóczy Lajost, Zichy Antalt.²⁵ Ugyancsak a TB támogatta Teleki József Hunyadiak korát feldolgozó vállalkozásának Csánki Dezső általi folytatását.

A TB kiadásában és dotációjával megjelent munkák száma megközelítette a 400-at (beleértve a két világháború közötti korszakot is, amikor már jóval kevesebb mű megjelentetését segítették, mint korábban). Emellett egyéni (bel- és külföldi) kutatásokat is gyakran támogattak.²⁶

Történeti kérdésekben is többször kértek állásfoglalást a TB-től. Ezek közül talán a legérdekesebb Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1882. október 17-ei leirata volt, amelyben a magyarok bejövetele időpontjának meghatározására kérte az MTA-t, annak érdekében, hogy „a magyar nemzet méltón ünnepelje meg Európában megtelepülésének s államalkotásának ezredéves évfordulóját”. A testület október 30-ai összes ülésén (ez a mai közgyűlésnek felelt meg) szólította fel az MTA II. Osztálya a TB-t, hogy készítsen jelentést e kérdés tisztázására. A Bizottság „mindenek előtt tekintettel volt azon tényre, hogy a magyarok megjelenése Európában, mai hazánk területének elfoglalása és a magyar állam megalapítása évek hosszú során át előkészített és létesült események láncolatát képezi”, ezért a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének megállapítását tartotta feladatának. Pauler Tivadart, Salamon Ferencet és Szabó Károlyt bízták meg – Botka Tivadarnak a *Századokban* már megjelent 1878-as és 1881-es tanulmányainak figyelembevételével – az erről szóló szakvélemény megírásával.

1882 decemberében, illetve 1883 januárjában mindhárman elkészítették különböző következtetésekre jutó válaszukat, amelyet a TB Ipolyi Arnold és Fraknoi Vilmos aláírt beszámolója így összegzett:

az egykorú kútforrások határozatlan és hézagos természete többé-kevésbé valószínű hypothesisok felállítására utasítja a történetírót; de nem teszi lehetővé a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének olyatén megállapítását, a mely ellen a történeti kritika többé komoly kifogást nem támaszthat.

Teljesen kétségtelen tény gyanánt az adatok tömkelegéből csak az bontakozik ki, hogy 888 előtt a magyarok mai hazánk területén nem telepedtek meg, és 900-ban mai hazánk területének elfoglalása be volt fejezve, a magyar állam meg volt alapítva.

Eszerint, a honfoglalás kezdetének és befejezésének esztendejét pontosan kijelölni, illetőleg a fentebb említett 12 esztendei időközben a millenárium megünnepelésének időpontjára nézve javaslatot tenni: a Bizottság felfogása szerint, az Akadémia hivatásának körén kívül fekszik.

Végül a legtöbben Pauler álláspontját fogadták el. Szerinte „Etelköznek odahagyása, a mai hazába való jövetel” valószínűleg 895-re esik, „Pannóniának elfoglalását és ekkép

25 A teljes sorozat elérhető az Arcanumon: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/MagyarTortenetiEletrajzok/>.

26 Ezek listáját közli FRÁTER, *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi...*, 47–52.

a honfoglalás befejeztét” pedig „a 900-ik évre tehetjük”.²⁷ Ennek nyomán aztán a „kormány azon megállapodásra jutott, hogy a magyar állam keletkezésének és fenn állásának ezredik évfordulója 1895. folyamán ünnepeltessék meg” – miként az erről szóló 1892. évi II. törvénycikk indokolása jelezte. Maga a törvény „az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállítás” megtartásáról rendelkezett,²⁸ ám ennek dátumát már a következő esztendőben 1896-ra módosították.²⁹

Mindez azért történt, mert a kormány úgy határozott, hogy a „millenium marandó közművek létesítése által is megőrkítendő, melyek mindannyian e nemzet erejét, haladását s a művelődés útján való előretörekvését hirdetnék”. Ezt

a budai Mátyás-templom megnyitása, az új országháznak legalább részbeni berendezése, a Vaskapunál folyamatban levő műveknek a forgalomnak leendő átadása, a fő- és szék-város részeit összekötő dunai hidaknak szaporítása, egy igazságügyi palotának és egy iparművészeti muzeumnak létesítése

és más beruházások voltak hivatva bizonyítani, hogy hangsúlyozzák a „millenium fényét és jelentőségét, másfelől e nemzet állami élete második ezredének kezdetét marandó művekkel jelölnék meg s a melyhez az általános nemzeti kiállítás is, mint a nemzet szellemi és anyagi életének visszatükrözője, méltóan sorakozhatik”. Mivel e munkálatokat 1895-re nem tudták befejezni, a kormány az MTA 1883-as szakvéleményére támaszkodva – amely alapján „a honfoglalás ezredéves fordulója a történelmi hűség megzavarása nélkül 1896. évre is tehető” – a nemzeti kiállítás és az ünnepség-sorozat egy évvel történő elhalasztásáról döntött.³⁰

A millenniumi rendezvények kapcsán született intézkedések, meghozatalukban a történettudományi kutatásokra való hivatkozás – és azok hajlékony, politikai szempontoknak megfelelő értelmezése – bizonyították, milyen komoly szerepet játszott már ebben az időben is az emlékezetpolitika; nyersebben fogalmazva: a tudományos eredmények politikai célok érdekében történő felhasználása.

A millenniumhoz – de immár nem az MTA-hoz – kapcsolódtak a 19. század végének nagy, a történettudományhoz is kötődő, sokszerzős összefoglalásai, mint a *Pallas Nagy Lexikona* (1893 és 1897 között, 16 kötet); az *Osztérák–Magyar Monarchia írásban és képen* (1886–1901, 21 kötet; ennek osztérák és magyar változata is született, a magyar főszerkesztője Jókai Mór volt); a végül befejezetlen *Magyarország vármegyéi és váro-*

27 *Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában* (Budapest: MTA Tört. Bizottsága, 1883), 3–4, 19–20, 28, 31.

28 1892. évi II. törvénycikk az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállításról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89200002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33>, indokolása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89200002.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D44>.

29 1893. évi III. törvénycikk az országos nemzeti kiállítás költségeinek fedezéséről, 3. §, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33>.

30 Az 1893. évi III. törvénycikk indokolása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300003.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>.

sai (*Magyarország monográfiája*) sorozat (1896–1914, 26 kötet; kezdetben Sziklay János és Borovszky Samu, 1900-tól már csak az utóbbi szerkesztésében) vagy a *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon* (1897 és 1901, 2 kötet; Czobor Béla és Szalay Imre szerkesztésében).

A múlt iránt érdeklődés erősödését jelezte az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kezdeményezte tízkötetes „millenniumi” kiadvány, a Szilágyi Sándor szerkesztette, gazdagon és igényesen illusztrált, 20 000 példányban megjelenő *A magyar nemzet története* (1895–1898).³¹ A nivós, ám a szerzők különböző felfogása miatt részben egyenetlen színvonalú szintézist a korszak jeles historikusai írták: Marczali Henrik, Fraknói Vilmos, Acsády Ignác, Angyal Dávid, Márki Sándor, Schönherr Gyula, Beksics Gusztáv (az 1. kötet első felét három régész: Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Béla és Nagy Géza, a 6. kötetben a *Társadalmi és műveltségi állapotokról* szóló fejezeteket pedig Dézsi Lajos jegyezte). Pintér Jenő sokszor lesajnált – ám imponálóan adatgazdag – irodalomtörténeti szintézisében találóan állapította meg, hogy

a stílus nehézsége több szerzőnél fölötté szembetűnt, számos kitűnő nevű történetíró nem vett részt a közös munkában, de a terv megvalósítása sikerült s ez nem csekély mértékben Szilágyi Sándor érdeme volt. A közvélemény szemére vetette, hogy jórészt zsidó szerzőkkel íratta meg a magyar nemzet történetét, ez azonban nem az ő célzatossága volt, mert protestáns tudósokat szívesebben támogatott volna, de a keresztény történetírók annyira féltek a nehéz feladat elvállalásától, hogy a szerkesztőnek örülnie kellett, ha a tekintélyesebb tudósok közül bárkit is rábírhatott a pontos határidőt kívánó munka elvállalására. A kesernyés kritikában fürgébbek voltak történettudósaink, ez azonban könnyebb vége a dolognak s nem volt méltányos eljárás a nagy teljesítménnyel szemben. [...] A nagyközönség mindenesetre inkább a képekben és műmellékekben gyönyörködött, a szöveg szakszerű tanulmányozása a tudományos érdeklődőkre hárult.³²

Hasonló vállalkozásként született a 12 kötetes (1898–1905), ugyancsak számos képmellékletet tartalmazó, a Franklin és a Révai kiadók által közösen megjelentetett *Nagy Képes Világtörténet*, amelynek három-három kötete foglalkozott az ó-, a közép- és az újkorral, illetve a francia forradalomtól számított „hosszú” 19. századdal. Az első kötet a francia egyiptológus, Maspero Gaston művén alapuló átdolgozás volt, az ókori görög-ség történetéről Gyomlay Gyula (2. kötet), a római birodalomról Geréb József (3.), a középkorról Goldziher Ignác és Borovszky Samu (4.), Mika Sándor (5.), valamint Csuday Jenő és Schönherr Gyula (6.) értekezett. A további hat kötetben a rendkívüli munkabírási, igen széles látókörű és hallatlanul művelt, ám adataiban olykor pontatlan Marczali Henrik fejtette ki a nézeteit a 16–19. század közötti időszakról. A 7000 példányban

31 A példányszámról: Révay Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai* (Budapest: Révai Testvérek, 1920), 352.

32 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, 7. köt., *A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1934), 272.

elkelt³³ kötetekben elsősorban Európa történetét tárgyalták, többnyire nem egyéni kutatások, hanem a nemzetközi szakirodalom eredményeinek felhasználása révén.

A 19. század utolsó harmadától – a közgyűjteményi intézményhálózat kiszélesülésével és a történelemmel (is) foglalkozó egyesületek számának emelkedésével párhuzamosan – indultak útjukra azok a történelmi (vagy részben történelmi témákat megjelentető) folyóiratok is, amelyek többségükben a 20. században is tovább éltek. Ilyen volt 1840-től a történelmi szakcikkek is közlő, a tudományág legfontosabb eseményeiről rendszeresen tudósító *Magyar Academiái* (1857-től *Akademiái Értesítő* (1867-től a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1890-től *Akademiái Értesítő*, 1956-tól *Magyar Tudomány*) és a szintén az MTA-hoz kötődő, bölcsészettudományi profilú *Új Magyar Múzeum* (1850–1860). Az *Erdélyi Történelmi Adatok* négy kötete Mikó Imre (a negyedik már Szabó Károly) szerkesztésében jelent meg (1855–1862). Az 1863-ban a Dunántúli Történetkedvelők Társaságát létrehozó Ráth Károly és Römer Flóris alapította az első, kifejezetten történelmi jellegű periodikát, a *Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket* (1861–1869, 16 füzet 4 kötetben; a Társaság 1867-ig működött, az MTT egyik elődszervezeteként tartjuk számon). 1867-től adták ki a mindmáig létező *Századokat*, az MTT folyóiratát, amely a század végére elérte a 2000-es példányszámot.

A világ első, kifejezetten gazdaságtörténeti folyóirata a modern szemléletű, Tagányi Károly kezdeményezésére létrejött *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1894–1906) volt, amelynek *Bevezetése* kritikusan – és Mikó Imre korábban idézett soraihoz hasonlóan – megállapította,

hogy Magyarország, mint a múltban, jelenben és jövőben is agrár államnak története, társadalmi fejlődése nemcsak szoros összefüggésben állt földmivelő népe, a birtokos nemesség és a régi jobbágyság fejlődésével, hanem egyenesen ezek története, ezek fejlődése a tulajdonképeni nemzet történelme, mert hiszen a papság, a katonaság, a hivatalnokok és kereskedők stb. a nemzetnek csak kis részét képezte.

Sajnos, a magyar történetírás, mint egyáltalán a külföldön is, sokáig majdnem kizárólag csak politikai mozgalmakat vett tekintetbe, és csak a legújabb időben tárgyal szociális mozgalmakat. Közgazdasági momentumokkal, szociológiai irányokkal, melyek a nemzet közszükségeiből folytak, ezekkel foglalkozni nem tartotta hivatásának a történetíró.³⁴

1883-tól látott napvilágot a *Turul*, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye (1951 és 1992 közötti szünetelése után ma is kézbe vehetjük), 1888-tól pedig az MTA Hadtudományi Bizottsága által kiadott *Hadtörténelmi Közlemények* (amely 1943-tól 1954-ig nem jelent meg, azóta viszont – a Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirataként – folyamatosan olvasható).

33 RÉVAY, Írók, könyvek..., 69.

34 „Bevezetés”, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1 (1894): 1–4, 1. A lapról lásd: HERNÁDI László Mihály, szerk., *A „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle” repertórium 1894–1906* (Budapest: Statisztikai Kiadó Válat, 1982).

A korszak historikusainak szemléletét, a kutatások kritikai módszerrel történő folytatását nagyban befolyásolta, hogy 1868-tól a magyar kormány rendszeresen biztosított külföldi ösztöndíjakat a tehetséges fiataloknak. Az állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét. A historikusok (ideértve az irodalom- és művészettörténészeket is) közül a 20. század elejéig stipendiumban részesült – kiutazásuk időrendje szerint sorolva – Pasteiner Gyula, Goldziher Ignác, Marczali Henrik, Riedl Frigyes, Hornyánszky Gyula, Veress Endre, Vári Rezső, Angyal Dávid, Szádeczky(-Kardoss) Lajos, Négyesy László, Horváth János, Szentpétery Imre.

Fraknói Vilmos a katolikus egyház Ipolyi Arnold kezdeményezte támogatásával vizsgálta az 1881-ben megnyitott vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagait – ennek eredményeként született meg az általa szerkesztett *Magyarországi vatikáni okirattár (Monumenta Vaticana Hungariae)* első sorozatának hat, a másodiknak két kötete (1885–1899 és 1884–1886).³⁵ Fraknóiban római kutatásai alatt – 1891-től már szinte állandóan itt élt – vetődött föl a gondolat, hogy a franciák, a németek és az osztrákok után a magyaroknak is történeti intézetet kellene alapítani az Örök Városban. Mivel ehhez nem sikerül támogatást szereznie, 1894-ben végül saját jövedelméből hozta létre az elsősorban a pápai levéltárak magyar dokumentumainak feltárását célzó Római Magyar Történeti Intézetet, amely 1895-től 1906-ig mintegy húsz magyar (egyház)történészt fogadott. Közöttük volt az MTA Forster-ösztöndíjának segítségével Beke Antal, Hodinka Antal, Kollányi Ferenc, Schönherr Gyula, Tóth Szabó Pál és Veress Endre is.

Az Intézet, illetve Hornig Károly veszprémi püspöknek a kiadást fedező adománya biztosította, hogy 1896-tól 1907-ig megjelenhetett *A veszprémi püspökség római oklevéltára (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis)* négy vaskos kötete. Miután Fraknói sikertelenül kísérelte meg, hogy a katolikus egyház vagy a magyar állam vegye át tőle a kutatóműhely fenntartását, 1906-tól szünetelt a működése. Végül Fraknói halála előtt egy évvel, 1923-ban indítottak újra a Római Magyar Történeti Intézetet, immár a magyar állam finanszírozásával.³⁶ Mindez a Klebelsberg Kuno nevével fémjelzett, két világháború közötti kulturális külpolitikai koncepcióba illeszkedett. Ennek jegyében a bécsi és a római történeti intézetek (1920, 1923) alapítását három Collegium Hungaricum (Bécs és Berlin: 1924; Róma: 1927), illetve egy félig-meddig ezekhez hasonló típusú párizsi intézmény (1927) létrehozása követte; valamennyi intézménybe szép számmal érkeztek historikus ösztöndíjasok.³⁷

35 Ennek keletkezéstörténetéről: TUSOR Péter, *Fraknói, Haynald, Ipolyi és a Monumenta Vaticana [Hungariae]*, *Collectanea Vaticana Hungariae, Classis III, Fasc. 2* (Budapest–Róma: Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport–Moravcsik Gyula Intézet, 2024).

36 Újabb: TUSOR Péter, *Magyar történeti kutatások a Vatikánban*, *Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, Expertum ex vol. 1* (Budapest–Róma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2004), XXX–LVIII; MOLNÁR Antal és TÓTH Tamás, *A Falconieri-palota: Róma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2016), 116–122.

37 UJVÁRY Gábor, „Klebelsberg kulturális külpolitikája: A bécsi, a berlini és a római Collegium Hungaricum és a Párizsi Magyar Intézet”, in „Diplomácia, politika és sport Klebelsberg Kuno munkásságában”, *Trianoni Szemle, Különszám 1* (2025): 44–62.

A bécsi központi levéltárak (Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv) magyar vonatkozású anyagait már Pray Györgytől kezdődően kutatták az arra engedélyt kapott historikusok: a HHStA-t a 19. század első felében Gyurikovits György, Mailáth János, Teleki József, Fejér György (vagy megbízottja[i]), Gévay Antal – a HHStA első magyar levéltárosa –, Czech János, Jászay Pál és Wenzel Gusztáv; a szabadságharc bukása után pedig Johann Carl Schuller és Georg Dániel Teutsch (mindketten erdélyi szászok), majd ismét Wenzel, Körmöczy Imre és Fraknói Vilmos. Utóbbi 1918-ig szinte minden esztendőben megfordult a HHStA-ban.

A három nagy központi levéltár a kiegyezés után a közös minisztériumok hatáskörébe került, ennek megfelelően – a Kriegsarchivot kivéve – magyarokat is alkalmazott. Károlyi Árpád 1877-től dolgozott a közös külügyminisztériumhoz tartozó HHStA-ban, amelynek 1909 és 1913 között igazgatója is lett. E minőségében az MTA TB-nek is számos iratmásolatot készített. Ugyanitt alkalmazták 1884-től Györy Árpádot, 1892-től Stokka Tankrédet, majd – immár a két világháború közötti időszakba átvézetve minket – 1909-től Szekfű Gyulát is.

A levéltári kutatások időhatárát többször is kitolták (1880-ig csak 1740-ig, 1880-tól 1815-ig, 1885-től 1830-ig, 1905-től 1847-ig lehetett vizsgálni az iratokat). Ez is oka volt annak, hogy egyre több magyar kutató kereste fel a hazája történelme szempontjából napjainkig kincsesbányának számító császárvárosbéli archívumokat. 1868 és 1918 között mintegy 230-an fordultak meg a levéltárban, vagy kértek valamilyen ügyben felvilágosítást Károlyitól – tehát alig volt olyan magyar történész, aki ne került volna kapcsolatba a HHStA-val. Az MTA TB által finanszírozott *Magyar* (illetve *Erdélyi*) *Országgyűlési Emlékek* kötetei nem jelenhettek volna meg Károlyi – aki társszerkesztője, majd szerkesztője is lett a vállalkozásnak – segítségével nélkül, hiszen a bennük közölt legfontosabb iratokat Bécsben őrizték. Fraknóin kívül az elsősorban az erdélyi országgyűlések történetét vizsgáló Szilágyi Sándor, mellettük Fejérpataky László, Szádeczky-Kardoss Lajos, Schönherr Gyula, Áldásy Antal és mások is szorgosan kutatták a diéták történetét.³⁸

A közös pénzügyi levéltárat (Hofkammerarchiv) 1885 és 1916 között Thallóczy Lajos vezette. Az otthonában az 1890-es elejétől összeülő baráti kör a császárvárosban tevékenykedő magyar értelmiség – számos ott kutató történészt (Angyal Dávid, Csánki Dezső, Eckhart Ferenc, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Hodinka Antal, Szádeczky Lajos, Szekfű Gyula, Takáts Sándor, Réthy László [Löwy Árpád], Thaly Kálmán, Wertheimer Ede) is magában foglaló – találkozóhelyévé vált. Thallóczyt kívül a Hofkammerarchivban dolgozott salamonfalvi Ráttky Emil (1859-től) és Hodinka Antal (1890-től), majd 1911-től – a Szekfűhöz hasonlóan már szintén a Horthy-korszakban befutó – Eckhart Ferenc is.

Érdemes még megemlékezni a korszak egyik legkiválóbb, történészeket és levéltárosokat képző intézményéről, az 1854-ben alapított bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschungról is, amelyben 1857-től 1918-ig mintegy húsz magyarországi sze-

38 FAZEKAS István, *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*, Magyar Országos Levéltár kiadványai 1: Levéltári leltárak 10 (Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2015), 21–29, 39–59.

mély folytatott tanulmányokat; többen az MTA TB támogatását élvezték. Köztük volt (tanulmányaik sorrendjében) Gözsy Gusztáv, Wertheimer Ede, Károlyi Árpád, Fejérfaltay László, Szádeczky-Kardoss Lajos, Barabás Samu, Győry Árpád, Schönherr, Hodinka Antal, Áldásy Antal, Veress Endre és (már a 20. században) Eckhart Ferenc is. A bécsi archívumok magyar vonatkozásainak – négy évszázados államközösségből adódó – rendkívüli gazdagsága, az azokba érkező magyar történészek sokasága miatt, immár a Monarchia s benne Magyarország felosztása után, 1920-ban, az MTT égisze alatt hozták létre a Bécsi Magyar Történeti Intézetet. Alapítását Klebelsberg kezdeményezte a továbbra is Bécsben élő és dolgozó Károlyi, Szekfű és Eckhart tevékeny segítségével.³⁹

Vázlatos áttekintéséből is kiderült talán, milyen fontos szerepe volt az MTA TB-nek a 19. századi magyar történettudomány modernizálásában, a nyugat-európai szintet megközelítő, a 19. század utolsó harmadára azt el is érő fejlesztésében. Mellette 1867-től az MTT is bekapcsolódott a kutatások koordinálásába. E két szervezet gyakran és szívesen működött együtt, például a *Magyar Történelmi Életrajzok* kiadásánál. Így volt ez az MTT által az MTA dísztermében rendezett 1885. évi történészkongresszus esetében is; az ülésszakon elsősorban a történettudomány módszertanáról és nagyközöniséghez való viszonyáról, a középiskolai történelemtanítás kérdéséről cseréltek eszmét a résztvevők.⁴⁰ Az MTT egyébként nemcsak a szakmabélieket, hanem a történelem iránt érdeklődő szélesebb értelmiségi réteget is megszólította. Számos olyan (sokszor nem szaktörténész) tagja volt, aki aktívan bekapcsolódott a kezdetben rendszeresen szervezett, vidéki helyszíneken tartott vándorgyűléseken a levél- vagy kéziratgyűjtésbe, regesztálásba.

A 19. századi kutatások a helytörténeti vizsgálatoktól a magyarság múltjának olykor nemzetközi összehasonlítóval történő áttekintésén át a külföldi levéltárakban található magyar források feltárásáig terjedtek. Vitatéma bőven akadt: a magyarok eredete és rokonsága kérdésében, a feudális társadalom szerkezete, a függetlenségi harcok vagy éppen a kiegyezés stb. megítélésében. Olykor a nemzedékek közötti, illetve a származás (társadalmi státusz, vallás, iskolai végzettség) szerinti ellentétek is kisebb összejutásokhoz vezettek a történészek körében.

Számos történetírói irányzat alakult ki – ezeknek ismertetésébe nem vágtam bele, mivel az utóbbi években is jó néhány feldolgozás született róluk⁴¹ –, a mikrotörténeti témáktól a makrotörténetiekig rengeteg publikáció született ebben az időszakban. A hazai és a külföldi közgyűjtemények, valamint a főúri és a nemesi családok könyv-

39 FAZEKAS István, „Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918”, in *Magyar levéltáros-életpályák a XIX–XX. században*, szerk. SIPOS András, 59–85 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2004).

40 MANN Miklós, „Az 1885-ös történészkongresszus és a történelemtanítás”, *Magyar Pedagógia* 64 (1964): 377–383.

41 Csak a legfontosabbakat kiemelve (ezek eredményeit tanulmányomban mindvégig – jegyzetmegjelölés nélkül – hasznosítottam): R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*, 2 kötet, Tudománytörténeti tanulmányok 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 1:163–221, valamint a 2. kötet egésze; GUNST, *A magyar történetírás...*, 166–224; ROMSICS Ignác, *Clio bővületében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest: Osiris Kiadó, 2011), 77–166; ERŐS Vilmos, *Modern historiográfia: Az újkori történetírás egy története* (Budapest: Ráció Kiadó, 2015), 129–151.

és irattárainak felhasználásával megsokasodtak az egyre inkább a kritikai szemlélet alapján kiadott kútfőkiadások és a korszak végén a nagy összefoglalások is. A politika-történettel szemben egyre inkább a gazdaság-, a társadalom-, a művelődés-, az egyház-, a had- vagy éppen a településtörténet stb. felé fordult a figyelem, de a történeti segédtudományok terén is komoly volt a fejlődés. Mégis talán az a leglényegesebb, hogy kialakult az az intézményrendszer (helyi egyesületek; MTA és annak TB-je; MTT; a felsőfokú oktatás [egyetemek és néhány főiskola] és a közgyűjtemények sűrűsödő és mind professzionálisabban tevékenykedő hálózata; a külföldi ösztöndíjak rendszere stb.), illetve létrejöttek azok a szakmai fórumok – az MTA bizottsági ülései, az MTT közgyűlései, a részben máig megjelenő folyóiratok –, amelyek napjaink magyar történettudományát is meghatározzák. Ekkor kezdődtek a szatmári békekötést követő időszakra vonatkozó kutatások is, amelyek Trianon után – a történelmi trauma okait kutatva, Klebelsberg Kuno kiváló szervezőmunkája nyomán – íveltek fel igazán.

Ahogy Marczali Henrik 1900-ban, Beöthy Zsolt magyar irodalomtörténeti összefoglalójának II. kötetében összegezte: a 19. században

némi látszólagos ingadozás dacára, valóban folytonos emelkedés, haladás volt történelmi irodalmunkban [...]. A legközelebbi szükséges lépés, mely még hátra van, a fontos események és különösen a kultúrai mozgalmak és változások kritikai megállapítása és elbeszélése. E cél felé közeledünk az akadémia által megindított nagy anyaggyűjtemények és az egyre sokasodó feldolgozott monográfiák által. Aztán következhetik csak, betetőzés gyanánt, a nemzeti szellemű, de lelkiismeretes és igazságos előadás beillesztése az általános történelem tudományának keretébe.⁴²

E feladat elvégzése már a két világháború közötti korszak történészeire várt, akik közül jónéhányan kimagasló eredményeket értek el a 19. században létrehozott történettudományi intézményrendszerre támaszkodva, annak kiváló képviselői munkáját folytatva. Ám az azóta bekövetkezett gyors változások és az újabbnál újabb kihívások napjaink historikusait is erősen ösztönzik Marczali kívánságának teljesítésére.

42 MARCZALI, „A magyar történetírás...”, 450–451.

Tóth Zsombor: A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig

Humanizmus és reformáció 41

Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2023, 488 l.

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Irodalmi Tanszék, professor emeritus

ORCID: 0000-0001-8006-4968

A monográfia a nemzetközi tudományosságban kiemelkedően tájékozott, módszertani és elméleti kérdésekre roppant fogékony, sok nyelven olvasó és publikáló, a forrásfeltáró munkálatokban is eredményesen dolgozó tudós színvonalas munkája, amelyet a szerző az MTA doktora fokozat elnyerését megcélzó disszertációként is eljuttatott az illetékes intézményhez. Az alábbi recenzió az eljárás során megfogalmazott támogató opponensi vélemény némileg lerövidített és átalakított részleteit tartalmazza.

A méltatást célszerű a forrásfeltáró munkálkodással kezdeni, ami persze azt is jelenti, hogy először a monográfia VIII. és IX. nagyfejezetével foglalkozom. Leszögezhető, hogy zömmel erdélyi gyűjteményekben elvégzett szisztematikus kutatásra támaszkodva, ismeretlen kéziratok egész sorával gazdagítja a 18. századi francia–magyar fordítási irodalomra, illetőleg az erdélyi reformátusság intézményeire és kegyességi életére vonatkozó ismereteinket. A sort Beregszászi István 1731-ben elkészült és Marosvásárhelyt őrzött műve nyitja, amely Friedrich Adolf Lampe *Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae* című munkájának olyan magyar nyelvű átdolgozása, amely „önérzetesen és releváns módon érvényesíti saját műveltségét”. (282.) Aktualizáló szándéka egy személyes epizód és egy sor Pápai Páriz latin szövegében (*Rudus redivivum*) sem olvasható, egyéni mozzanat beiktatásán kívül abban is megragadható, hogy az eredetitől eltérően egyháza történetét „a türelmesen elviselt üldözés és konfesszori vagy mártíri tanúságtétel kizárólagos kettősségében jeleníti meg”. (285.) Tóth Zsombor Beregszászi további fontos forrásait is azonosítja, s az értelmezést ezek figyelembevételével teszi konkrétumokban gazdaggá.

Hasonló feldolgozásban részesül az 1758-ban elkészült kéziratban ránk maradt magyar nyelvű Kálvin-életrajz. Előbb a domidoctus fordító Huszti László életrajzának adatait kapjuk meg, majd a legfrissebb nemzetközi szakirodalomra támaszkodó kép következik a református élet-történetírás legfontosabb jellemzőiről: a katolikus hagiográfiai tradíció ellenében a reformátori életrajzokban a középkori szentek életrajzainak csodás elemeit fabuláknak minősítve a főhős életútját a hirdetett ige és a példásan tevékeny élet összhangjaként mutatják be. A körültekintően filologizáló elemzés azt is feltárta, hogy Huszti a fenti összhangot legérettebben megteremteni tudó forrás utolsó változatát fordította le, abból a kiadványból, amelyben Tóth Zsombor találó megfogalmazása szerint „az élettörténet [...] meghatározóan kontextuálja a levelezési korpuszt

és beszélteti Kálvint”. (314.) A reflektált alkotói önállóságot példázzák az idézetek is, s a szerzőnek azt is sikerül megállapítania, hogy a kötet végén olvasható s a fordító által két sorral meg is toldott epitáfium Béza egy másik, verses műveit tartalmazó kiadványából származik.

A IX. fejezet élén álló szöveg nem csupán a francia hugenották 16–18. századi megpróbáltatásairól ad tömör áttekintést, hanem markáns egyértelműséggel előlegzi a tanulságot: „a hosszú 18. században” a hugenotta kegyességi irodalom olyan erőteljes recepciója zajlik le a magyar református kegyességi kultúrában és irodalomban, hogy napirendre kerül az angol puritanizmus felváltása is. (330.) Ezt egy pontosítás követi (Pápai Páriz nem az idősebb, a hugenotta ortodoxia legfontosabb védelmezőjének tartott Pierre Du Moulinnek a szövegét ültette át magyarra a *Pax animae*, azaz a *lélek békeességéről* megjelentetésekor, hanem a hasonló nevű fiát, aki anglikán lelkipásztorként alkotott). Az első, francia forrásból készült magyar fordítás Tóth Zsombor szerint kánont teremtő, hiszen „Pápai Páriz francia nyelvből készült fordításának [...] jelentőségét az az irodalmi kánon adja meg, amelyet megalapozott és elindított”. (342.)

A kiemelkedően fontos mű elemzésére később kerül sor, ezt megelőzően azoknak a kéziratok és nyomtatott műveknek a számbevétele következik, amelyek 1680 és 1800 között születtek, s amelyek listája az I. számú Appendixben olvasható.

A következő alfejezetében Pierre Du Bosc (1623–1692), Dézsi Lázár György (?–1773) és Hermányi Dienes József (1699–1763) szövegekben megragadható találkozásával foglalkozik. A francia szerzőnek egy prédikációját ugyanis Dézsi Lázár magyarra fordította, ám a fordítás kizárólag Hermányi Dienes másolatában maradt ránk. Valószínűsíthető, hogy Hermányi Dienes nem csupán másoló volt, hanem társszerzőnek is tekinthető. Az érvelés szilárd bázisát képezi, hogy a monográfia szerzője nem csupán kézbe vette, hanem a jelek szerint alaposan tanulmányozta is Hermányi Dienes Enyeden őrzött prédikációinak két terjedelmes kötetét, sőt a további forrásokat is szembesítette a korabeli prédikációelméleti megnyilatkozásokkal. Bizonyításai beláthatóvá tették, hogy Dézsi Lázár és Hermányi Dienes a magyar reformátusságban régen otthonra lelt puritánusok, Perkinsius és Amesius által fémjelzett paradigmát követte. Ez nyilvánult a teológiai argumentáció nagy erudícióról tanúskodó mozzanatainak programszerű leszegényítésében, de főleg abban, hogy a francia szerző elsősorban olvasásra szánt szövegét úgy tették esetleges további prédikátortársaik számára is felhasználhatóvá, hogy folyamatosan feltüntették a homiletikai értelemben vett szerkezeti egységeket. Az összegzés aztán meggyőzően érvelt amellett, hogy nagyon markáns Du Bosc-recepció figyelhető meg Erdélyben és Magyarországon egyaránt, s ezt a függelékben az életrajz, illetőleg prédikációi példányait feltüntető táblázatok is demonstrálják. Talán itt volt a megfelelő helye annak is, hogy a francia szellem jelenlétét kizárólag a felvilágosodás szerzőinek recepciójával azonosító Eckhardt Sándor, Sötér István és Kosáry Domokos egyoldalúnak talált szemléletét is szóvá tegye.

A nagyfejezet zárótetele Zágoni Aranka György *Jó keresztyén, azaz: A keresztyén embernek minden tisztit XVII szakaszokba foglaló idvességés trakta* című művének értelmezése. Előbb bemutatta az anglikán Richard Allestree (1619–1681) pályáját, illetőleg azt, hogy miképpen terjedt el az 1658-ban publikált és sok nyelvre lefordított *The Whole Duty of Man* című műve. Megtudjuk, hogy két francia fordítása is elkészült, s hogy Aranka az 1737-ben sokadszor megjelent második francia fordításból dolgozott, amelyből ugyancsak két változat is ránk maradt. Az utóélet fontos mozzanata, hogy a kutatás számontartja a magyar fordítás egy másik változatát is, amely Debrecenben kétszer (1749, 1769) nyomtatásban is napvilágot látott.

Elmondható tehát, hogy a mondott két fejezet sok nyelven írott szövegeket felölelő, körültekintő tájékozottságra valló, invenciót, szorgos és fáradságos utánjárást igénylő munkálkodásra épül. Filológiai eszme- és kegyességtörténeti megállapításai komoly komparatistikai iskolázottságról tanúskodnak, a vizsgált szövegek elmélyült elemzése bizonyosan időtálló megállapításokban összegződtek. Mivel a szerző bevallotta az újabb forrásokat felölelő kiegészítést is tervbe vette, célszerű lesz ennek során magyarázatot keresnie a szövegkorpusz szembevető megkérdettségére is.

A monográfia címével nem kis öntudattal Horváth János könyvére utaló s neki egy nyitófejezetet is szentelő szerzőben azonban az eddig méltatottnál nagyobb ambíció munkál. Ő arról kívánja meggyőzni olvasóit, hogy a hosszú reformáció fogalmának bevezetése hozzásegít a protestantizmus jegyében a korai újkorban szerveződő erdélyi és magyarországi kultúra egészének mélyebb megértéséhez.

A skóciai St. Andrews egyetemének kutatói közösségében megismert és az első időszakban legalábbis az angolszász tudományosságban a német tudósok által meghonosított konfesszionalizációs tézis ellenében működésbe léptetett elképzelés Tóth Zsombor számára ugyanis minden jó és gyümölcsöző dolog forrása. A hosszú reformáció a korabeli megbízható történeti referenciákra épít, ezért megóv az utólagos projekcióktól. Segít egy-egy hagyomány rétegeinek feltárásában, valamint az adott periódus domináns hagyományának felismerésében. Horizontálisan és vertikálisan is beszédes, hiszen egyfelől hosszú távú áttekintést biztosít, márpedig a reformáció valójában a 18. század perspektívájából értelmezhető árnyaltan, másfelől kiemeli a reformáció kutatását a makrostruktúrára koncentrálás rabságából, utat nyit a mezostruktúrák irányába, sőt ösztönzést ad a mikrostruktúrákra összpontosító esettanulmányok elkészítésére. Felszámolja a nyomtatott művekre koncentráló egyoldalúságot, így a sokszor a hivatalosságon kívüli szférákban született kézíratos dokumentumok tanulmányozására serkent. Képes a hagyományosan nagy becsben tartott peregrinációkutatás szemléleti felfrissítésére, hiszen nem reked meg annak naiv regisztrálásánál, hogy mi volt külhonban bujdosó elődeink iszákjában, hanem felveti az itthoni meghonosítás és alkalmazás problematikáját is.

Az iménti kihegyezett mondatokat szerintem jogossá teszik Tóth Zsombor olykor differenciálatlan általánosításai, hiszen nem ismerek olyan érett régi magyaros szakembert, aki nem tanulmányozott volna kéziratokat. Másfelől viszont a peregrináció kutatóit mindig is foglalkoztatták a hazacipelt eszmék meghonosításának lehetőségei, s ezek feltárása az esetek többségében források hiányában maradt el. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne tartanám nagyra azt, ahogyan az értekezés második nagyfejezetében bemutatja a magánszférában maradó kézíratos szöveggyűjtemények néhány interkonfesszionális szempontból is látványos esetét. Bár az alábbiakban ellenvetéseket fogalmazok meg, nagyon is értékelem azt a szinte naprakész tájékozottságot is, amellyel a nemzetközi kutatás eredményeit és tendenciáit követi.

A lényegre térve, az első terjedelmes fejezet kinyilvánított célja, hogy kiszabadítsa a 18. századot az ész uralmának kiteljesedését sietős örömmel regisztráló felvilágosodáskutatók fogásából. Kifejti, hogy a Horváth Jánostól megörökölt fejlődéselvű nagyelbeszélés a marxista örökség terhe alatt a vallási szférát negligáló evilágiság jegyében a teljes századot csak a felvilágosodás előfutárai vagy előzményei kibontakozásaként volt képes leírni. Sokakat illet elmarasztaló megjegyzéssel, a legtöbb talán Bíró Ferencet, de engem is megtisztel ilyenekkel a szegedi konferencia kötetének címében szereplő *előzmények* terminus használatáért. Egyáltalán nem

szeretném állítani, hogy nem olvashatók itt megszívleendő megállapítások, de mint majd a későbbiekben látni fogjuk, teljes sikerről nem beszélhetünk. Bizonyos értelemben inkább az ajtót berúgó hatásos fellépésről van itt szó, s ha választanom kellene, inkább a monográfia zárófejezetének valamivel higgadtabb megfogalmazásai mellett voksolnék. A bevezető ugyanis még szelídebb soraiban is a bírált hagyomány radikális ellenpontjaként kíván szerepelni, s így tagadja, hogy a felekezetek bármelyikében regisztrálni lehetne a felvilágosodás eszmeiségének bármiféle megjelenését, s ezért szerinte a helyzetet megbízhatóbban írja le, ha egyszerűen katolicizmusról és reformációkról, vagyis a protestáns világ tekintetében hosszú reformációról beszélünk. A könyv zárata ezzel szemben a hosszú reformáció és a vallási felvilágosodás interferenciájáról értekezik, majd megengedi, hogy a különböző felekezetekben észlelhessük a *vallási felvilágosodás* elemeit is, de ezeket persze a hosszú reformáció szerves részének kell tekintenünk. Ezek a monográfiát keretező megállapítások közel visznek bennünket annak mérlegeléséhez, hogy a fogalom bevezetése és használata segítségünkre tud-e lenni a kora újkori vallási és kulturális jelenségek értelmezésében.

A válasz előtt érdemes tudatosítanunk néhány nehézséget. Az egyik már a monográfia címében tükröződik: a főcímben a *hosszú reformáció* szerepel, míg az alcímben az áll, hogy *vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban*. Tegyük hozzá, hogy az előttünk lévő szöveg is többször kinyilvánítja: döntő mértékben a református felekezetben történetekkel foglalkozik, s nem csupán ennek a dolgozatnak célja a református ortodoxia domináns hagyományként való megjelentetése, hanem ezt tekinti hosszabb távú feladatának is. Másfelől nem egészen világos számomra az az olvasói paktum, amelyet az ellentmondás kiiktatására ajánl, mert egyfelől *négy* bevett felekezet kutatására alkalmas korszakalakzat kidolgozásáról beszél, de azt mintha mindenképpen el kellene fogadni a hosszú reformáció jegyében munkálkodóknak, hogy a domináns hagyomány helye már foglalt. Bárhogy is van, nem haboznék kifejezni elismerésemet azért a rugalmasságért, amelyet a Lendület program tanúsított a kiadványok támogatása során.

Nem problémátlan az időkeretek kijelölése sem. Már az eddigiekből is kiderült, hogy alaposabban körüljártnak a felső határ tekinthető, a 18. század végét, a türelmi rendeletet (1781) vagy az azt követő évtizedeket konkrétan meg is nevezi, jóllehet egy helyütt még messzebbre is megy. Megfogalmazása szerint a konfessziók közötti átvételek és átvitelek folyamata akkor ér majd véget,

amikor a multikonfesszionális kultúrán belül adott felekezet részéről megszűnik a tanbeli ortodoxia vindikálása más felekezetek rovására, és egy felvilágosult intellektuális pluralizmus jegyében általánosan megengedett lesz az összes konfesszionális hagyomány és tanítás egyenértékű megjelenítése. (86.)

Ez rokonítható azzal a Bíró Ferenc és Margócsy István dolgozataiban megfogalmazott elképzeléssel, hogy 18–19. század fordulóján a felekezeti meghatározottságot felváltja valami más, szerintük a nemzeti, s a felekezetek istene helyébe egyetlenként a magyarok istene kerül. Tartok tőle, hogy egyik elképzelés sem állja meg a helyét, hiszen több eszmetörténész úgy látja, hogy csak a 19. század utolsó harmadában zajlott le az az átalakulás, amelynek eredményeképpen a nemzeti hovatartozás szélesebb körben vált *minden korábbit leváltó* kohéziós erővé.

Az utópia világából visszakerülünk a történeti valóságokéba, ha a hosszú reformáció kezdeteire figyelünk. Itt 1500 és 1520 felváltva szerepel, de nagyobb probléma, hogy az indoklás olyan általánosságok szintjén marad, hogy „a késő középkor és a reformáció kezdete valójában egy olyan proto-reformációnak/előreformációnak is tekinthető az európai kultúrában, amely az 1500-as időhatár előtt és után is érvényes”. (15.) Ezt követően Horváth Jánosra hivatkozva tesz említést „a késő középkori devóciós irodalom proto-reformációhoz köthető jellemzőiről”. (15.) Ehhez hasonló általánosságok hangzanak el, s mintha nem vetne számot mindazzal, ami 15. század második felének és a 16. század elejének kutatásában az elmúlt évtizedekben történt.

A koncepciógyártásban olykor ellankad a kritikai szellem, s ez néha árnyékot vet fáradtságot nem ismerő filológiai szorgoskodásának eredményeire is. Ezt láthatjuk a következő szenczációnál kibontása során. Tóth Zsombor a Teleki-tékában kézbe vette a könyvtáralapító Teleki Sámuel könyvtárának több kötetét, így Pierre Du Moulin *Anatome Missae: Latino sermo Donata a Ludovico Molinaeo* című Leidenben 1637-ben megjelent művét is. Ismertetése szerint a kötet hátlapján egy kéziratos elmélkedés olvasható arról, hogy miként rontotta meg az ősegyházat a klérus tudatlansága, s hogy az egyháztörténet-írásnak ezt a folyamatot kell bemutatni, majd pedig azt, hogy a reformátorok miként szorgalmazták a visszatérést az apostolok tudományához. Ez persze Tóth Zsombornál azt is jelentené, hogy „Teleki álláspontja a francia forrásokból táplálkozó hugenotta szenvedés- és sérelemtörténetbe ágyazott kontextusban épül fel” (40), ám belép egy fontos magyar vonatkozás is, hiszen Teleki a könyv háttérképejére még a következő megjegyzést is odaillesztette a kötet oldalszáma utalva: *Confessio fidei Hungarorum Wladislao Regi 1508 tradita investigari debet*. Ezzel összhangban álló megállapítást idéz a fentebb említett Beregszászi Istvántól is arról, hogy a magyarok 1508-ban „a mi mostani cofessionkkal megegyező confessiot adának be”. (294.) A megállapítás szerepel már Du Moulinnél is, megtoldva azzal, hogy Magyarországon nagy volt az igaz hívők száma, s hogy ezzel a hitvallással védekeztek azok ellen a vádaskodások ellen, amelyekkel egy ágostonos barát László királynál illette őket. A francia szerző felsorolja a hittételeket is: nem szabad engedelmeskedni a pápának, tilos a szentek imádása, nincs purgatórium, két szín alatt kell az úrvacsorát venni, nincs átlényegülés. Szerzőnk természetesen tud arról is, hogy szerepel ez az epizód Pápai Páriz *Rudus redivivum*ában is, viszont nem figyel fel arra, hogy jelentősen kiszínezett formában. Ő kifejezetten huszitákról beszél, akik 1508 előtt csak titokban terjesztették tanaikat, de számuk ekkorra úgy felszaporodott, hogy egy zsinatot is tartottak a mondott esztendőben, ahol „közmegegyezésből hitüknek ágazait olyan tisztán kiadták, valamint annak utánna Helvétiaiból kijöve”. Így cáfolták az őket ért vádakat, s így akarták elérni, hogy „aszerint a tudomány szerint szabad legyen az országban tanítaniok”. Az meg aztán nagy próba volt, hogy ezt a hitvallást akkor kényszerültek az országos gyűlés elé terjesztetni, amikor László két esztendő fiát, Lajost Székesfehérvárott megkoronázták. Erre a lépésre egy Ágoston szerzetin lévő barát vádaskodása kényszerítette őket. „De hogy jó jönne ki belőle, és reménységük felett kívánt választ nyertek, egyedül a királynak szívét patakok módjára hajtogató Isten vitte végbe”.¹

Szándékosan idéztem Pápai Páriz művének magyar változatából az új, talán más, esetleg további francia forrásokból származó, de mindenesetre kiszínezett és bizonyosan utólagos moz-

1 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, „Romlott fal felépítése” (1685), szerk. THURY Etele, in *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár V*, szerk. STROMP László, 129–181 (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906), 135.

zanatokat, hogy világossá váljék a történetek *mitizálásnak* folyamata. Mert erről van szó, jöllehet Tóth Zsombor szerint nem egyszerűen azt kell regisztrálnunk, hogy a magyar kutatásban a „huszita előzmény” eddig csupán „a középkori művelődéstörténet, a középkori eretnekség-történet, vagy [...] a magyar bibliafordítások kutatásának kontextusában” szerepelt, hanem szerinte legalábbis látnunk kell, hogy ezáltal „egy olyan proto-reformáció képe körvonalazódik, amely bizonyára a 15. század folyamán kezdődik el és 1508-ra kulminál, ami a magyar (hosszú) reformáció korszakát jelentősen kiterjeszti, a jelenlegi tudásunkhoz képest is.” (410.) Szerintem ezzel a nagy léptékű megoldással mégiscsak várni kellene új, *korabeli* források előkerüléséig.

Hosszabban kell foglalkoznom a fő tétellel, vagyis azzal, hogy a koncepció szerint a hosszú reformáció a kezdetektől a 18. század végéig, még ha kisebb módosulásokkal is, de két nagy vallási tapasztalatból, mégpedig a vallási perzekúcióból eredő félelemből s az erre gyakran válaszként érkező tanúságtétel devocionális heroizmusából építkezik. Bár a monográfia folyamatosan hangsúlyozza a tézis centrális jelentőségét, a nemzetközi szemléből nem derül ki, hogy ez milyen mértékben magyarországi és/vagy erdélyi sajátosság. Mivel tájékozottságom nyilvánvalóan elmarad a szerzertől, s a monográfia befejezése óta eltelt időszak nemzetközi szakirodalmáról sincs a teljességet akárcsak megközelítő képem, csak azt a benyomásom merem leszögezni, hogy semmiképpen sem tekinthető általánosan elfogadottnak. Ugyanilyen fontos, hogy még a mártíriumot kiemelt jelentőségűnek tekintő szerzőknél is differenciáltabb és a kialakulástörténet fázisaira érzékenyebb képpel találkozunk annál, amely a *Reformáció és történeti tapasztalat* című fejezetben olvasható. Nagyon jellemző, hogy a címe szerint is első ilyen vállalkozás, Ludwig Rabe 1552-ben Strasbourgban megjelent *De S. Dei confessoribus veterisque Ecclesiae martyribus* című műve még csupán az *Ótestamentum* és az első századok keresztény hőseit szerepelteti, kortárs vagy közel kortárs mártírokról nem beszél, újabb hitvallókkal is csak a későbbi kiadásokban gazdagodik. 1556-ben jelenik meg aztán Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis* című munkája, amely egy általa megszervezett nemzetközi munkaközösség első eredményeként sorakoztatja fel az igazság tanúit, amit aztán a *Magdeburgi centuriák* követ, amelyben századról századra haladva szerepelnek azok, akik szerepet vállaltak az igazság fenntartásában. A kiindulópont ezekben a vállalkozásokban az ősegyház tisztasága volt, s a cél mindazok dokumentált felsorakoztatása lett, akik bármilyen kis mértékben is hozzájárultak az igaz tan megőrzéséhez. Illyés próféta aktualizált szavai jelentettek számukra ösztönzést, amelyek szerint ezerszám voltak mindig olyanok, akik kitartottak, s őt idézve beszél Flacius a *Catalogus* bevezetőjében arról, hogy az igaz egyház és vallás sohasem szűnt meg létezni (*vera ecclesia et religio sunt perpetua*). A kiindulópont és vezérlő elv tehát a *testes veritatis* keresésének és felsorakoztatásának említett igénye volt, amely a későbbiekben is egyetemesebben és szélesebb körben érvényesült, s ennek következtében a reformáció jegyében kibontakozó törekvések belső dinamikáját szerintem nem a félelem és a vele párosult tanúságtévő heroizmus biztosította, hanem a katolicizmus intézményrendszerének alapjait is megkérdőjelező igaz tanrendszer megtelepedése, majd intézményesítése. Úgy tűnik, hogy a mártírológiai szemlélet később a felekezeti konfliktusok elmélyülése során jelent meg, s jelenlétének intenzitása logikus módon függött attól, hogy milyen mélységűek voltak ezek a szembenállások. Számomra legalábbis ezt bizonyítják azok a tanulmányok, amelyeket Tóth Zsombor természetesen ismer, s amelyek közül ezt a gazdagodási és átalakulási folyamatot legmeggyőzőbben feltárók Irena Backus munkái voltak.

Ezzel persze elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy a teológiai és történetteológiai lényeket tekintve ugyanazon folyamatok játszódtak-e le Magyarországon és Erdélyben, mint Európa más régióiban. Úgy vélem, a vázolt egyoldalúságokkal is magyarázható, hogy a széleskörűen tájékozott és hatalmas olvasottságú szerző nem igazán érzékeny az itteni sajátosságok iránt, s egy helyütt ki is nyilvánítja, hogy a magyar kutatók sokszor magyarázkodásképpen hivatkoznak az európaiától eltérő viszonyokra és jelenségekre. (415.) Ez az erdélyi és magyarországi reformációt, s különösen annak korai, 16–17. századi periódusát vizsgálókra semmiképpen sem igaz. Ezeket persze Tóth Zsombor is ismeri, de nagy hiányosságnak tartom, hogy nem látszik tudni Molnár Antal nagyon invenciózus, összegző igényű értekezéséről, amely már címével (*Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció?*) is válaszol az észrevételére.²

A monográfiában nagyon helyesen több ízben szerepel az a Molnár Antal tanulmányaiban is központi mozzanat, hogy nálunk a vallási perzekúció sohasem érte el azt az erőszakos radikalitást, amely Európában mártírok tömegeit fosztotta meg javaiktól, sőt életüktől is. A gyászévtized előtt nálunk mártírokról nem beszélhetünk, mondja, elfogadva Csorba Dávid nagyon tárgyyszerű elemzését a 16–17. századi forrásokban szereplő, felekezeti elfogultságból többnyire felnagyított vagy nagyon elszigetelt és teljesen talán nem is tisztázható esetekről. De helyeselni látszik Ács Pál elemzéseit is arról, hogy a Cranmerusról vagy Erasmus nyomán a szent Makabeusokról verselő Sztárai esetében életét semmiképpen sem veszélyeztető megpróbáltatások, válsághelyzetek kiénekléséről lehet szó. Azt persze valóban ki lehet jelenteni, hogy a hazaiak tudtak az Nyugaton történt szánalmat keltő esetekről, s az is tény, hogy Szenci Molnár Albert tervbe vette Crespin kötetének magyarra fordítását. Tóth Zsombor szerint ezek, kiegészülve a Francesco Spiera esetéről régebben ismert és újabban előkerültekkel, elegendőek ahhoz, hogy egy, a gyászévtizedet megelőző periódust is felvegyünk (1500–1671), amelyet a vallási perzekúcióról való tudás elsajátítása töltene ki, míg a gyászévtizedet követő időszak (1681–1800), vagyis egy hosszú 18. század a vallási perzekúció történeti tapasztalatának periódusa lenne. Egy helyütt aztán odáig is elmegy, hogy a gyászévtized a hosszú reformáció kronológiai és *konceptuális centrumát* képezi, innen látható be időben előre- és hátratekintve is korszakkonstituáló eszmeként a vallási perzekúció. (161.)

Bevallom, hogy a visszafelé is ható korszakkonstituálás mibenlétét képtelen vagyok belátni, azt viszont készséggel elismerem, hogy mártírológiai szempontból a korai időszak legfontosabb szövege Heltai Gáspár *Háló* című 1570-ben megjelent műve, s egyáltalán nem csodálkoztam azon, hogy a szerző ennek újraolvasására vállalkozott.

Itt először érintettként is gratulálnom kell ahhoz, hogy a korábbi kutatási eredményeket jelentősen gazdagította. Példásan konkrét kiindulópontként kézbe vette és alaposan tanulmányozta a Heltai latin mintájára vonatkozó legfrissebb szakirodalmat, közte a kritikai kiadás szövegét, s így a korábbiaknál, az általam leírtaknál is árnyaltabb képet ad a latin keletkezési körülményeiről. Meggyőző érveléssel tárja fel, hogy az 1567-ben megjelent latin mű nem független az 1550-es évektől kezdődően folyamatosan gazdagodó európai mártírológiai irodalomtól. Egyáltalán nem helytelenítem azt az igyekezetet sem, hogy az általa kedvelt szóhasználatot átvéve az eddig csu-

2 MOLNÁR Antal, „Miért világtörténelmi kuriózum a magyarországi reformáció?”, in *Ige-idők: A reformáció 500 éve (Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26 – november 5)*, I. kötet: *Tanulmányok*, szerk. Kiss Erika, ZÁSKALICZKY Márton és ZÁSKALICZKY Zsuzsanna, 14–25 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019).

pán mikroszinten (az unitárius hit felvételének és terjesztésének szintje), valamint mezoszinten (ez a 16. századi magyar történeti valóság szintje) folyó vizsgálat kiegészüljön a makroszinttel, a 16. századi kortárs európai mártírológiai irodalom kontextusának figyelembevételével. Nem kérdés, hogy az utóbbi szint felvétele termékeny lehet a mű értelmezésében függetlenül attól, hogy Heltai érzékelte-e latin forrása kora újkori kontextusait. Tóth Zsombor úgy gondolja, hogy igen, s szerinte éppen ez az összefüggés teszi kiemelkedően fontossá a művet. Perdöntő bizonyíték viszont nincs a kezében, s van terepe a sajátosságaira koncentráló ellenvetéseknek is: Heltai egyetlen János Zsigmondnak átadott könyvről beszél, amelyet vele az uralkodó lefordíttatott, s a latin forrásban nem szereplő és általa szóba hozott, Angliában, Olaszországban vagy Spanyolországban megesett dolgokról szóbeszéd alapján is értesülhetett, hiszen az a közeg, amelyben élt, telle volt a radikális heterodoxiának olyan képviselőivel, akik igen fogékonyak voltak az elhagyott hazájukból vagy a kényszerű vándorlásuk során megjárt országokból érkezett hírekre.

Ez egyébiránt ráirányítja a figyelmet a nemzetközi kontextus egy másik, szerintem szilárdabb alapokon álló vonatkozására is. Emlékeztetnék arra, hogy az erdélyi antitrinitárius vezérkar Erdély spirituális küldetésének tekintette a részvételt az európai protestánsok egységének megteremtésében. Most csak azt említem meg, hogy éppen a *Háló* megjelenésének évében küldték el reprezentatívnak gondolt latin nyelvű kiadványuk (*De falsa et vera unius Dei... cognitione*) egy példányt Erzsébet királynőnek szóló ajánlással, amelyben körvonalazzák az együttműködési szándékot is. Ez a kiadvány tehát éppen úgy tartalmazta a protestáns egység szolgálatába állítható alapvetést, mint a *Háló*. Tóth Zsombor értelmezése ennek a teologizálásnak nem tulajdonít jelentőséget, pedig az általa joggal kiemelt *Végező beszéd* mellett mellőzhetetlen része ez a kiadványnak. A VI. Edward nyomdokain járó királynőhöz latinul szóltak, a *Háló* pedig a II. János fennhatósága alatt élő s egyelőre azon kívül maradt magyarokat szólítja fel magyarul arra, hogy őrizzék meg, és ha lehet, terjesszék ki annak a kegyelmes fejedelemnek a hatalmát, akinek országában nincs helye az ördög hóhéri szolgálatában álló misés papoknak, akik azt kéri az ő „rétes istenüktől”, hogy az egész Magyarországot adja az ő kezükbe. Az ekkor már unitárius Heltai a magyarság egészének igaz hitű uralkodóját szeretne volna látni II. János választott magyar királyban. Hatalmának megőrzése és kiterjesztése tehát ezt a spirituális épülést is szolgálja, hiszen a keresztyén olvasóhoz intézett ajánló sorok csak felvezetik azt a terjedelmes prédikációt, amelyben a frissen áttért kolozsvári író a neofitákra jellemző indulattal és talán divatot is teremtő nyelvi erővel leplezi le az üdvösséges tudomány útjában álló ördög tojta szentháromságot. A tan tisztaságának megőrzése tehát a fentiekben vázolt keretek között az antitrinitárius vezérkar céljainak is megfelelő makroszintű üzenet is volt. Egyéni volt viszont a kíméletlenül durva hangneme, továbbá az a követelés és javaslat, hogy a fejedelem büntesse meg a tévtanokat hirdetőket. Az erasmusi hagyományokból építkező bázeli humanistákat olvasó Dávid Ferenc ez utóbbit sohasem követelte.

Kérdéses az is, hogy a szentháromságot vadul támadó hangvétel nem volt-e hosszabb távon is akadály a mártírológiai példatár recepciójában. Jó tudni, hogy a kortárs reformátusok szemében Heltai pénzen megvett, hitehagyott embernek számított, akinek a lelke „nem religió, hanem gazdag bánya”,³ s ez a vélekedés bizonyosan nem kopott ki hamar ennek a közösségnek az em-

3 Károlyi Péter szavait idézi Trócsányi Zoltán a *Háló* első modern kiadásának előszavában: HELTAI Gáspár, *Háló: Kolozsvár 1570*, szerk. TRÓCSÁNYI Zoltán, Régi magyar könyvtár 36 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915), 14.

lékezetből. Szőnyi Nagy mindenesetre nem hivatkozott rá. Talán említésre méltó itt, hogy bizonyosan Pápai Páriz sem ismerte a szövegét, a *Rudus redivivum* előszavában ugyanis megemlékezik arról, hogy a 16. század elején Spanyolországban is felragyogott az evangélium fénye, és név szerint is megemlíti a Heltainál is szereplő Joannes Gonsalvust (Heltainál Egyed János) és Varguinus Christophorus Arrelaniust (Arellaniai Kristóf) is, ám nem a *Hálóra* vagy az *Artesra* hivatkozik, hanem az objektivitásáról híres nagy francia történetíróra, Jacobus Thuanusra.

Egyáltalán nem kézenfekvő tehát, hogy Heltai művét a hazai mártírológiai irodalom nyelvtéremtő művének tekintsük, de hasonló kérdéseket vert fel a folyamat két további állomása is. A monográfia Pápai Páriz *Pax animae*-jét a francia forrásokra építő ilyen sorozat nyitányának tekinti. Kétségtelenül szép filologizálással tisztázza, hogy a magyar fordító nem is tudta, hogy nem az idős, hanem az ifjú Pierre Du Moulin szövegét fordította le franciából. Ez nem érdektelen, hiszen az ifjabb Du Moulin anglikán lelkész volt, s ebben a közösségben élve jelentette meg a művet 1657-ben angolul, Pápai Páriz pedig ennek 1662-es francia fordításából dolgozott. A műről egyébként nagyon fontos észrevételeket írt le 1968-ban Tarnai Andor (ez a tanulmány nem szerepel Tóth Zsombornál a bibliográfiában sem).⁴ Legutóbb Dohi Zsuzsánna nem csupán tartalmáról adott bőszeges idézetekkel dolgozó összefoglalást egy éppen Tóth Zsombor által lektorált kötetben, hanem azt is kimutatta, hogy a fordító az elmélkedés műfaját milyen továbbiakkal vegyítette.⁵ Dohi Zsuzsannának igaza van abban, hogy az olvasóhoz intézett előszóban az indulatos prédikátor hangja is felismerhető, de nem mellékes, hogy a keresztények közötti fegyveres harcot marasztalja el ily módon, nagyon szellemesen egy *Miatyánk*-paródia szövegét is hasznosítva. Elhangzik a Magyarországon és Erdélyben ilyenkor szinte mindig szereplő érv is, hogy mindez lehetetlenné teszi a keresztyének összefogását és hadba állását a török ellen. A keresztyén egyetemesség csupán akkor szűkül le valamelyest, amikor nyilván a protestánsokra célozva azoknak az egymás iránti szeretetét külön is hiányolja, „kik az evangéliumi fényes naphoz közelebb melegednek”.⁶ A mű egésze azonban a megcélzott erénynek, a békességnek szelíd és kiegyensúlyozott hangnemben megvalósuló dicsőítése, szó sincs a mártírság patetikus heroizmusáról. Ezt világosan látta már Tarnai is, aki a tárgyalásba egy hasonló témában született jezsuita fordítást is bevonva úgy összegzett, hogy „a francia jezsuita, az angol udvari pap és a nagyenyedi tanár az ember és világ kínzó konfliktusát egyformán az Istennel való egyesüléssel és az így elérhető harmóniával látta megoldhatónak”.⁷ Dohi egyébként nagyon helyesen idézetekkel is illusztrálja, hogy az értekezés átveszi Epiktétosztól a tőlünk, emberektől függő és a tőlünk független dolgok közötti különbségtételt, de talán többet is mondhatunk, hiszen a „forcebeli hercegnének” (Jeanne de Rochefaton) szóló ajánlás Erasmus szövegeire emlékeztetően tételesen is megfogalmazza az igazi filozófiai bölcsesség és a kegyesség legszerveesebb összetartozását. Senecát és Epiktétosz „gyönyörűségei munkáját”, az *Enchiridion*t ajánlja tehát mindazok számára, akik az erényre vezető keresztény tanítást bölcsellett szeretnék megerősíteni. Kétségtelenül felvethető, hogy a keresztény sztoicizmus taglalása nyelvileg nem mindig eleven, s vannak

4 TARNAI Andor, „Pax aulae”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968): 273–283.

5 DOHI Zsuzsánna, „Cselekedettel és valósággal”: Pápai Páriz *Pax*-sorozata – a 17. század kegyességi forrás-irodalmának egyik jellegzetes példánya, Doktori dolgozatok (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021).

6 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, tan. NAGY Géza (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), 183.

7 TARNAI, „Pax aulae”, 282.

olyan oldalak, amelyeken ennek a tannak közhelyes és fakó előadásával találkozunk. Mostani szempontunkból azonban ez nem perdöntő, a lényeg a rettegő félelem és az üldözöttség hiánya, s a megnyugvás megélése „a mindenkiben a békességnek és gyönyörűségnek matériáját kereső Epiktétosz”-ban.⁸ Nem mellékes az sem, hogy filozófia és a vallásos kegyesség egymásra találása eredményeképpen általa nagyon is helyeselt módon számolódnak fel a vallási vetélkedések is: „Ha jó filozófus és jó keresztyén vagy, a te szereteted és jó akaratod fog segíteni azokon, akik örökké a vallás dolga felől vetélkednek.”⁹

Tóth Zsombor észlel valamit ebből, hiszen feltűnik neki, hogy Pápai Páriz „magyar és latin nyelvű egyháztörténetében [...] egyszerűen elhallgatta a gyászévtized eseményeit” (339), de mentségéül mégiscsak felhozza a naplójában szereplő zürichi feljegyzést: „Az úgynevezett vízi templomban szokás szerint prédikáció tartatott a nagyszámú hallgatóság előtt az ekkor Galliában, Hollandiában, a Palatinatusban, Magyarországon és másutt folyó üldözésről.”¹⁰ A monográfia ezt a szelidséget összefüggésbe hozza azzal, hogy a híres polihisztor orvos kegyességét az ortodox református környezet és a puritánus kegyességgyakorlás formálta fiatal korában, s ez tette számára vonzóvá a hugenotta irodalmat, „amelyből talán pont azt tanulta meg, és alkalmazta önmagára nézve is, hogy az üldözők erőszakos és igazságtalan tetteire csupán tanúságtevő, konfesszori és mártíri viselkedéssel szabad és érdemes válaszolni”. (340.) Egyáltalán nem szeretném azt állítani, hogy Pápai Páriz Ferencben nem volt részvét az üldözöttek iránt, s nem készítették önreflexióra hitsorsosai megpróbáltatásai, de azt azért érdemes rögzíteni, hogy francia hugenotta közvetítéssel ugyan, de egy filozofikus anglikán szerző művében olvasottakban aligha talált ösztönzést a konfesszori és mártíri viselkedésre.

Nem problémátlan a folyamat Tóth Zsombor számára kivételesen fontos utolsó állomása sem. A fontosságot már az is jelzi, hogy ez a könyv tudománytörténeti áttekintést adó első nagy fejezetében szerepel. Itt már a 6. alfejezet címe (*Close Reading: Szent Lajos imája Péczeli József szavaival*) is jelzi a vizsgálat szövegközeli voltát, majd a 7.-ben hasonló módon (*A Szent Bertalan-éji mészárlás mint 1772-es emlék: a kéziratok tanúbizonysága*) kapunk jelzést a mondandó kivételes fontosságáról. A gondolatmenet előbb demonstrálja, hogy az 1572-es párizsi eseményről nem kevesen tudtak Magyarországon és Erdélyben a 16–17. században, s hogy a 18. század derekától aztán már terjedelmesebb szöveges emlékek is ránk maradtak. Az elsőt, Pap József 1766-ban írott magyar nyelvű szövegét Oláh Róbert találta meg Debrecenben, s *Párizsi lakodalom* címmel publikálta. Magának Tóth Zsombornak köszönhetjük további három, egy latin és két magyar szöveg felfedezését, amelyek valamikor az 1772 előtti évek és az 1797 tája közötti időszakban keletkeztek, s amelyek itt most nem részletezhető módon kötődnek a 18. század második felében élt gyulafehérvári Dobó József omniáriumához. Nem részletezem a szövegrészletek nagy akribiával kimutatott eltéréseit sem, csupán a fontossággal bíró címetek idézem fel: *Tragediae Lanienae Parisiensis*, illetőleg *Frantzia Országban leg elsőben Paris Varossában – 1572 Esztendőben fel álltított Hugonották vagy Reformátusok Mészárszékének igen rövid leírása, iratott 1772 Esztendőben*. Fontos kiegészítő információ, hogy a magyar címet viselő két szövegegységben a hazai protestánsokat ért 17–18. századi megpróbáltatások felsorolása egészíti ki a Párizsban történeteket. Az egyikben Mária Terézia, Esterházy Antal

8 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax animae* (Kolozsvár, 1680), 432.

9 Uo., 493.

10 PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak...*, 163.

és Batthyány Ignác protestánsokat sújtó tettei olvashatók, a másik pedig arra utal, hol lehet tájékozódni az eperjesi vésztorvényszéken történekekről. Nagyon fontos Tóth Zsombornak az a megfigyelése is, hogy az egyik szövegváltozatban van olyan hely, amelyet a szerző bizonyosan Péczeli József *Henriade*-fordításának 1792-es második kiadásából vett át. Az első kiadásban ugyanis még nem olvasható II. Frigyes előszavának fordítása, s így csak a másodikból jöhet a magyarban az a részlet, hogy IX. Károly király az ablakból lövöldözött református jobbgáira.

A megfigyelésekből következő tanulságok egyike szellemes és erőteljes: az 1572-es és 1772-es év együttes emlegetése azt sugallja, hogy „1772 a magyar református írástudók körében” nem a felvilágosodás kezdetét ünnepelte, „hanem egy nagy perzekúciós emlekezhely felidézését jelent(h)ette”. (52.) Ezt megerősíti számára az is, hogy ezt a szöveget később is lemásolják, hiszen ez bizonyosan ennek az emlekezhelynek a közösségi emlekezetbe való betagozódását jelenti. Ily módon tehát a magyar irodalomtörténet-írásban hosszú időn keresztül ünnevelt dátum radikálisan más, a hosszú reformáció koncepciójához igazodó jelentést kap.

A nem kevésbé súlyos további tanulság körbejárásakor ismételjük meg, hogy az egyik kézirat idézi Péczeli *Henriás*ának második kiadását, tehát a nyomtatásban megjelent híres mű és a kéziratban is terjedő református mártírológiai irodalom közötti kapcsolat egyik iránya kétséget kizáróan igazolható. Tóth Zsombor további erőfeszítései arra irányulnak, hogy a kapcsolat másik irányát is igazolja, és a kiemelkedően fontos református szerző nagy művének valóságos irodalomtörténeti helyét éppen ebben a mártírológiai közegben jelölje ki. Tudomásul veszi ugyan, hogy Vörös Imre a kritikai kiadás jegyzeteiben, valamint később megjelent monográfiájában feltünteteti azokat a helyeket, ahol Péczeli református lelkész mivoltában kommentárral vagy anélkül, de változtat Voltaire szövegén, ám nem tartja elegendőnek azt az összegzést, hogy a mű üzenete a vallási türelem gondolata és a Liga türelmetlenségének elítélése.

Az ezt felváltani óhajtó értelmezés kiindulópontja a franciák Szent Lajosának a X. énekben olvasható imája, ahol Voltaire azért imádkoztatja a nagy szent királyt, hogy IV. Henrik ne maradjon meg a tévedés csapdájában, ne bűnös hódolattal adózzon Istennek, hanem gyúljon benne világosság, azaz térjen át a katolikus vallásra. Az Úr Voltaire-nél meg is hallgatja Szent Lajosnak ezt a kérését, IV. Henrik tényleg felismeri, hogy az az igazi egyház, amely egyetlen főt fogad el (a pápát), s hogy Krisztus oltára leszállyva, a kenyér színében valósággal jelen van, mint élő táplálék a választottak részére.

Péczeli egy hosszú, retorikai-poétikai és teológiai mozzanatokot is tartalmazó prózai kommentár kíséretében látványosan lecseréli ezt a francia szöveget. Ebben először azt teszi szóvá, hogy nem imához méltó a franciában a Mindenható megszólítása, majd tagadja, hogy a megboldogult szent olyan vakbuzgó lett volna, mint ahogy a mondott énekben Voltaire-nél megjelenik, hiszen a vakbuzgóság a boldogtalan tudatlanságban élő földiekre jellemző. A megboldogult szent már bizonyosan tökéletesen értette: Krisztus idézett szavainak legfőbb üzenete a keresztényi szeretet magasztalása: „Ebből esmérnek meg titeket, hogy én Tanítványim vagytok, ha egymást szeretitek: mert az Égben nem lesz’ többé sem a’ Hitnek, sem a’ Reménységnek helye; hanem a’ Szeretet mégyn tökéletességre.”¹¹

11 PÉCZELI József, *Henriás* (1792), szerk. Vörös Imre, Régi magyar költők tára: XVIII. század 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 200.

Majd kifejti, hogy az egész költeménnyel ellentétes lenne a Voltaire-nél szereplő ima, hiszen a műben a Liga van lefestve rémisztő színekkel, míg IV. Henrik virtusokkal ékeskedő fejedelemként szerepel. Ezzel ellentétben a franciában szereplő ima szellemében a Liga lenne az igaz ügy, a katolicizmus képviselője. Péczeli szövegének folytatását érdemes szó szerint idézni:

Igaz az, hogy Burbon [azaz IV. Henrik] minek-utánna a' maga Népét meg-győzte, R. Kathólikussá lett; de ő mind az előtt, mind azután egy Istent és embereket szerető, jó szívű Fejedelem volt, ebben tartván az egész Keresztyén Vallásnak velejét; nem pedig a' külső czérimoniákban.¹²

Majd felidézi némely közelebből meg nem nevezett református prédikátor véleményét, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy IV. Henrik üdvözülhet-e annak ellenére, hogy katolizált. Igenjük feltételeként a megkérdozettek csak azt szabták meg,

hogy az egy Istent félje, a' Jésust maga Idvezítőjének vallja, szentül éljen, Istent 's embereket szeressen. Ezen feleletekkel meg-mutatták ezen Református Prédikátorok, hogy nekik olly jó szívek vólt, hogy ha rajtok állana az Idvességnek osztása, minden szentül élni kívánó Pápistát oda bé-eresztenének.¹³

Az e felvezetéssel szereplő ima szövegének legfontosabb részlete pedig a következő:

*Tanítsd-meg, hogy a' Hit' belső valósága
Az igaz Szeretet, 's a' Lélek' jósága.
Arra, hogy valaki nálad kedvet leljen,
Nem elég, hogy ez vagy más nevet viseljen.
Tsúfol az, ki akar tsak szájjal vallani,
Követni kell ígéd', nem pedig hallani.
'S a' ki hólta után kíván látni Téged',
Szükség, hogy kövesse élvén Te szentséged',
Jól-tégyen mindennel, tisztán tartsa szívét,
Szent Fijad illyenben esméri olly Hívét,
Kinek, mihelyt bútsút sár-házától vészen,
Mennyben font koszorút fejére itt téssen.
Hogy a' minden ágból 's Hitből gyűlt Szentekkel,
Örökké dítsérjen Téged' víg énekkel.¹⁴*

A döntően ezekre a szövegekre építő és bevettnek számító, a toleranciát jóllehet más-más hangsúlyokkal, de középpontba állító Vörös Imre és Bíró Ferenc nevéhez köthető értelmezések leváltását Tóth Zsombor kritikai megjegyzésekkel vezeti be. Vörös Imre esetében azt bírálja, hogy

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 201.

nem veszi figyelembe azokat a hugenottákat sújtó 17. századi drámai eseményeket, amelyek csúcspontja a nantes-i ediktum 1685-ban történt visszavonása volt, s amelyek szerinte nyilvánvalóan megérintették a magyar fordítót is. A másik esetben pedig egy, Bíró Ferenc összefoglaló monográfiájából vett hosszú idézettel demonstrálja, hogy a jeles kutató szerint Péczelinél a másfajta vallásosság elismerése óhatatlanul a saját meggyőződés viszonylagosságának elismerését is jelentette, vagyis a vallási érzület jelentőségét alárendeli a minden embert megillető szabadságnak, s az ész irányítása alá helyezi. Úgy gondolom, ebben az esetben jogosan teszi szavá a szerző az elsietetten modernizáló szemléletet. Számomra is elfogadhatóbb az, ahogyan Bíró korábbi tanulmányában fogalmazott, ahol arról beszélt, hogy Péczeli a művön átvonuló konfliktust „egy tételektől megszabadított, színtelenített vallásosság hirdetésével” igyekezett feloldani, s hogy „a vallásos magyar pap, éppen tolerancia vágya miatt, nem adhatta végső szavát a katolikus egyház mellett”.¹⁵

Ezekkel szemben Tóth Zsombor azt állítja, hogy Péczeli az idézett szövegrészletekben „a hosszú reformáció alatt vallási perzekúciót elszenvedő magyar reformátusság morálteológiai programját” mondja fel. (40.) Számára a mennyben font koszorú „nemcsak a Jel. 2.10 locusra utal, hanem bevonja azt a teológiai hagyományt, amely Tertullianusszal kezdődik, Szőnyi Nagy Istvánval folytatódik, és megszakítás nélkül jelen van a 18. század végéig”. (41–42.) Jó lenne persze, ha ennek a hagyománynak a használatát Péczeli konkrétan erre utaló, esetleg Szőnyi Nagyot magát is idéző szöveghelyeivel is igazolná, ám ez nem történik meg, s ráadásul tételei bizonyításai során Tóth Zsombor rosszul és hiányosan idézi Péczeli szövegeit. Szerinte a prózai szövegben a magyar fordító „siet megjegyezni, hogy kizárólag Jézus Krisztus közbenjárása révén következhet be” az üdvözülés. (40.) Láthattuk a fentiekben, hogy nincs ott szó semmiféle *kizárólagosságról*, az áll a szövegben, hogy „az egy Istent félje, a Jézust maga üdvözítőjének vallja, szentül éljen, Istent és embereket szeressen”. Nem utal a szöveg a szentekre, s persze az is csúsztatás, hogy a megkérdezett református prédikátorok a katolikus királyt titkos kálvinistának tartották. Nem erről van szó, hanem arról, hogy Péczeli is el tudta képzelni, hogy a Jézus idézett szavai szerint élő katolikus emberek üdvözülhetnek. Ehhez persze az is hozzá tartozna, hogy a hitről úgy vélekedjen valaki, ahogyan a verses idézet általunk kurzivált első két sora fogalmaz, amit a monográfia szerzője *nem idéz* az ima elemzése során.

Egy olyan bensőséges vallásosság képét rajzolja fel tehát említett megnyilatkozásaiban Péczeli, amelynek alapja egy nagy hagyományokkal rendelkező, a szeretet jegyében funkcionáló Krisztus-imitáció, s amely ugyanakkor nem zárja ki azt, hogy valaki ezt történetileg kiformalódott felekezetben élje meg. Úgy vélem, ez kap hangsúlyt az által is, hogy az 1792-es kiadásban Péczeli Nagy Frigyesnek a londoni kiadást bevezető előszavát is magyarítja, ahol a helyeselt allegóriák között a Szeretet templomaként az igaz vallás szerepel, s ugyanakkor az emberek átlátják, „hogy a’ szánakozás, irgalmasság, ’s felebaráti szeretet, olyan közönséges kötelességek, melyeket a’ Vallásbeli vélekedések le-nem ronthatnak”.¹⁶

Mivel nem vagyok a 18. század szakértője, nem tudom megítélni, hogy a türelmi rendelet kortárs reflexiói között pontosan hova helyezhetők Péczeli megnyilatkozásai, az viszont bizonyos, hogy egy felvilágosult, a felekezeti másság iránti türelmet és toleranciát hirdető állás-

15 Bíró Ferenc, „Péczeli József”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 405–432, 557–584, 558.

16 PÉCZELI, *Henriás*, 54.

pont hatékonyságában bízott. Az is tény továbbá, hogy II. József iránti rajongásának több művében is hangot adott. Tóth Zsombor erről nem beszél, viszont zavarba ejtően ellentmondásosan nyilatkozik a türelmi rendeletről, egy helyütt úgy fogalmaz, hogy „a »még fel nem világosult kora újkor« késő 16. és kora 17. századi országgyűlésein a politikai konszenzus nagyobb (valás)szabadságot biztosított”. (43–44.) Másutt a hosszú reformáció időszakának (1500–1800) *teljeségét* felölve beszél a négy bevett vallás konfesszionális egyensúlyáról, megint másutt pedig az igazsághoz jóval közelebb járva elismeri, hogy a 17. századi református fejedelmek nem kis mértékben egyházuk vezetőinek erős ösztönzésére diszkriminatív magatartást tanúsítottak a katolikusok és az unitáriusok irányában. Ez nyilvánvalóan felelt a saját egyházukon belüli elhajlók elleni fellépést is. Tóth Zsombor természetesen tud arról, hogy a nemzetközi tudományosság számon tartja a református ortodoxiától elhajló 16–18. századi tendenciákat is, de a deizmus minél korábbi megjelenését siettető és sokszor valóban leegyszerűsítő szemléletű munkákat ellensúlyozni akarván úgy látja, hogy a kinyilatkoztatás dominanciáját bármilyen módon megkérdőjelező törekvéseket láttatni akárok kikerülhetetlenül eljutnak a fejlődéselvű deizmus apoteózisáig. Márpedig véleménye szerint ezt a Genfben érvényre jutó észszerű kálvinizmus (*reasonable Calvinism*) vagy a skóciai Edinburghban domináló felvilágosult evangélizmus (*enlightened Evangelicalism*) hívei egyaránt elfogadhatatlannak tartották, s ezen az állásponton voltak a hazai református teológusok is. Sőt, nálunk jóval többről van szó, hiszen míg az európai kultúrában Sorkin elképzelésének megfelelően a 17. század közepétől a 18. század végéig a radikális, a mérsékelt és a vallási felvilágosodás összjátékát figyelhetjük meg, addig ez nálunk szerte nem feltétlenül van így. Még erőteljesebben hangsúlyozza a különbséget a könyv egy másik helye, ahol egy ideig tárgyyszerűn fejtegeti, hogy Angliától eltérően Erdélyben nem volt olyan *dissenter* hagyomány, mint ott, s nem léteztek a *religious nonconformity* politikailag és katonailag is támogatott csoportjai, hiszen nálunk az ortodoxia magabiztosan elutasított minden veszélyesnek tartott újítást. (26.) A folytatást fontosnak tartom szó szerint idézni:

Ebben a kontextusban hat különösen tarthatatlannak az egyes esetek túldimenzionálása és túlértékelése: minden egyes megrótt, esetleg papi-tanári állásából elbocsátott egyéniségben a felvilágosodás meg nem értett előfutárát látni és láttatni. Nem voltak ők körömszakadtukig radikálisak mind a verpadig, és még csak a hosszú harc sem adatott meg számukra, amelynek során tanúságtétel után, megdicsőülve ugyan, de elhulljanak. (27.)

Én meg azt az ezekben a sorokban tetten érhető érzéketlenséget tartom elfogadhatatlannak, amely bagatellizálja például Makfalvi József és Huszti András megpróbáltatását, s ráadásul még csak nem is idézi azt a tanulmányt,¹⁷ amely árnyaltságra törekvően nem is állítja vaskos antidogmának a *gratia universalis* tanát, de azt annál figyelemre méltóbbnak tartja, hogy itt egy olyan laikus csoportosulás szerveződött a kálvini predestinációs tan ellenében és a kegyelem egyetemességét hirdető elképzelés mellett, amelynek volt egy írásban is rögzített alternatív hit-

17 KESERŰ Bálint, „Teleki Miklos Uram égj átallyában idvezülni akar...: A *Peregrinuslevelek* egy helye és a *gratia universalis*”, in KESERŰ Bálint, *Ráció és rajongás: Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)*, Humanizmus és reformáció 38, 168–172 (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

vallása, s ennek a spiritualitásnak a jegyében ugyanilyen *kéziratos* imádságokat is írtak az 1720-as években.

Szerencsére a szerző egy korábban megjelent tanulmányában¹⁸ tárgyyszerűbben ír az ilyen esetekről, s az itteninél nagyobb érzékenységet mutat a más felekezetekben történetek iránt is. Ennek elmélyítése, szélesebb értelemben az elképesztő intenzitású forrásfeltáró munka találmányainak nemzetközi összefüggésekre és a hazai sajátosságokra egyaránt figyelni tudó értelmezése lehet a biztosíték arra, hogy Tóth Zsombor további sok izgalmas publikációval gazdagítsa a korai újkor nemzetközi és hazai kutatását.

18 TÓTH Zsombor, „Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány)”, in *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötetek 8, 11–50 (Budapest: Reciti, 2020), 26.

„Elég nehéz, hogy egyedül vagyok” Ötvös Péter (1946–2025)

SZILASI László

SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék, egyetemi docens
ORCID: 0000-0001-5837-2729

Bő negyven éve látogatom a kedd esti, szegedi régimagyaros szeánszot. Ha valami miatt nem vagyok ott, úgy érzem, kívül kerültem a művelt civilizáción. Életem tartós eleme. Ennek az oka, hogy a régimagyaros szemináriumot egy magas, bajszos, rendkívül gyors beszédű férfi tartotta 1983-ban (harminchét éves lehetett, huszonötlet kevesebb, mint én most), és – nagy büszkeség – már októberben meghívott a kedd estére. Vigyázz magadra, azok nagyon sokat akarnak – mondta Szijj Ferenc, a költő. De Ötvös Péter azt mondta, hogy jó lesz ott magának, hát mentem, és ott maradtam.

Az elmúlt negyvenkét évet majdnem végig együtt töltöttük, amikor Bécsben élt, akkor is leveleztünk. És amikor elkezdtünk átjárni Pécsre, végtelen időket voltunk együtt, múlt az idő, de soha be nem telt. És egy alkalommal elmondta, hogy ő, majd, ha meghal, a Mikszáth Kálmán utcában szeretne nyugodni. Majd gurulj végig rajta az autóddal, és szórjad szét a hamvaimat. Jó, mondtam, oké, de miért, miért ott. Mert annak az utcának az egyik vége a Széchenyi téri liget (az ottani platánok már akkor is százévesek voltak, amikor Szegedre kerültem), a másik pedig a (a szocializmusban természetesen Marxnak nevezett) Mars téri piac. Mindig így beszélt magáról, ritkán, nehezen érthetően. De én most csak a tudományos oldaláról akarok beszélni, személyiségének arról a részéről, amit nekem megmutatott.

Amikor megismertem, az hiszem, elsősorban költészettörténész volt, a régi magyar költészet tudós kutatója. Miskolci Csulyak Istvánnal, Philipp Melanchthonnal, Illésházy Istvánnal, a legendás *Csáky-énekeskönyv*vel, valamint könyvtártörténettel foglalkozott: a régi magyar irodalom kortárs kontextusokba történő beleállításával, vagyis (Horváth Iván törekvéseitől nem függetlenül) történeti poétikával. Nagyon jó (Szegeden úgy mondjuk: *érzékeny*) szövegértelmező volt, s ez az érzékenységek óhatatlanul vitte el a retorika irányába. Amikor demonstrátor voltam, együtt tanítottunk és vizsgáztattunk. Ezeket a teendőket egyedül csinálni – szerinte – értelmetlen lett volna. Én pedig egy idő után rájöttem, hogy azért beszél olyan borzasztóan gyorsan, mert rendkívül sok mondandó van a fejében: el akarja érni, és közölni kívánja az összeset, ha lehet, majdnem egyszerre.

És aztán nagy lelkesedéssel és végtelen eleganciával eltávozott Bécsbe. Ott voltam, amikor elődjével, Szajbély Mihállyal beszélgetett erről az ügyről. Olyan ember kell oda, aki na-

gyon jól ismeri a magyar irodalmat, és tökéletesen beszél németül. A kommunikáció minden szintjén, a kommunikáció minden szintjén, ismételte Péter. És ő valóban odavaló ember volt: filozófiai végzettség, magas szintű nyelvismeret (a kommunikáció minden szintjén), és olyan előélet, amely által nem csupán a régiséget ismerte, hanem a *Harmadkor* és a *Pompeji* támogatójaként a kortárs irodalomról is jelentős tudással bírt. És össze is tudta kapcsolni ezt a két vagy talán csak egy birodalmat: akkoriban kevesen tudhatták, hogy Baka István és a *Kazinczy-kódex* összetartoznak. Kultikus oktató lett Bécsben is, pedig akkoriban a Monarchia hajdani fővárosa sokakat elnyelt. Ötvös Pétert nem nyelte el: magyar germanistaként tért vissza Wienből, olyan magyar germanistaként, aki nem csupán a császárvárosig lát el. Hazatérte után minden olyan konferenciára elment (mert meghívták), aminek a címe úgy kezdődött, hogy *Deutsche sprache und*. Azt szokta volt mondani, hogy én olyan *und*-os vagyok.

És miközben (gyakran tanítványait és követőit maga köré gyűjtve) tovább írta remek értelmezéseit Balassi, Rimay, Kazinczy és Petőfi verseiről, Martin Opitz kapcsán lassan, nagyon lassan ráfordult az utolsó, összefoglaló monográfiára.¹ Végtelenül elegánsnak érzem, van benne *grandezza* és *sprezzatura*, van benne nagyság és tanult hanyagság, hogy végeredményben megírta a nagydoktori értekezését – de már a nyugdíjba vonulása után. Utolsó tudományos szöveget pedig elhalt kollégáink tiszteletére alkotta meg. És aztán néhány év múlva, egy nappal a hetvenkilencedik születésnapja előtt, meghalt maga is.

Lassan halt meg, udvariasan. Felkészített bennünket arra, hogy egyszer majd nem lesz itt. Nagyon hiányzol. Akárhol is vagy most, Péter, legyen jó ott neked.

Szeged, 2026. február

1 Ötvös Péter, *Az otthon elhagyása, félem és reménység: „Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2021), doi:10.36820/otthon.2021.otvos.

Bodrogi Ferenc Máté (1980–2026)

FAZAKAS Gergely Tamás

Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató, egyetemi docens
ORCID: 0009-0003-1653-4648

Két hét óta a Ferinek oly kedves Berzsenyi verseit olvasom, rajta keresztül pedig Horatiust. „Non omnis moriar” – „Nem halok meg egészen”, írja a római költő a *Melpomenéhez* szóló carmenjében, hiszen „ércnél maradandóbb művet” alkotott. Erre utal Kölcsey Ferenc is, éppen a Berzsenyi felett elmondott emlékbeszédében: „ki tetteiben megemlegettetik, az halhatatlan lesz”. És ott rejtőzik e horatiusi gondolat folytatása Csokonai *A lélek halhatatlansága* című nagy versének reményt hordozó, keresztyénített sorpárjában: „Biztatván, hogy mennyből szállt belém a lélek / S ha elvész is e test, jobb részemmel élek”.

Ide, az irodalmi idézetek mögé rejtőzve látok magam előtt két hete, folyamatosan, egy kedves, de egyszersmind ironikus félmosolyt, a Feriét. Amely mögött hallani vélem az ő bölcs, ám mégis önkritikus, az irodalomtörténész és tanári elköteleződésben, hivatástudatban meggyőződéses, ám a saját szakmai teljesítményének jelentőségét kétségbe vonó reflexióit. Pedig ennek a tudósi-oktatói életpályának a minősége számunkra, a szűkebb és tágabb baráti-szakmai környezetnek nemcsak megkérdőjelezhetetlen, hanem magasrendű, követendő példa.

Két hete gondolkodunk arról megrendülten, hogy minderről megemlékeznünk kell, noha laudálni szerettük volna őt. Méltatni szerettük volna Ferit, ahogyan az elmúlt években is a sorra megjelent print és online szövegkiadásai, monográfiái, tanulmánykötetei alkalmából, az *Alföld*-díjátadó estjén, a habilitációját vagy a docensi kinevezését követően tettünk így az intézetünkben, a munkáját elismerő debreceni bölcsészkaron, és szóltak mások is, hasonlóan dicsérőleg, a tágabb szakmai közegben. Méltatni szerettük volna őt, ahogyan a néhány hónapja elnyert magas rangú szakmai kitüntetés, a Martinkó András-díj Ménesi úti átadóján laudálták az ottani mesterek Feri 2024-es szaktanulmányát és egész pályáját. És méltatni akartuk őt, hiszen legújabb, *Az Aurora és a nemzet csinosodása* című, tavaly ősszel napvilágot látott monográfiája, valamint a mögötte álló, mintegy 3000 oldalnyi kritikai szövegkiadásának érdemei miatt a Debreceni Egyetem kuratóriuma néhány hete Feri számára ítélte oda a bölcsész

* Az itt közölt oratio funebris a 2026. március 18-ai búcsúztatón hangzott el a Debreceni Köztetetőben.

szakterület legrangosabb tavalyi publikációjának járó díjat.¹ A március 20-ai ünnepélyes alkalmon posztumusz kerül Feri neve mellé az elismerés.

Most talán azzal tudunk vigasztalódni valamelyest, hogy úgy emlékezünk Bodrogi Ferenc Máté irodalomtörténészre, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének habilitált egyetemi docensére, hogy a szinte páratlanul egyenletes szakmai és tanári teljesítményét emlegetjük fel. Hiszen Ferire már hallgató kora óta jellemző volt az irodalmi szövegolvasás magas színvonalú ismerete: a hermeneutikai precizitás; valamint: a megértés folyamatának szellemes és elegáns színrevitele. Egyszersmind pedig tudott azonosulni a Hans Ulrich Gumbrecht-féle nem-hermeneutikai élményfelfogással, és képes volt ez utóbbit is mélyen megérteni, sőt beszélni róla: mind irodalomtörténészként, mind pedig a tanárképzés és a tanárto-vábbképzés felkészült oktatójaként.

Feri nem csupán interpretálta, hanem látványosan élvezte is a szövegeket, amelyeket olvasott, kutatott, tanított. Legyen az a 18–19. század irodalma, 20. századi próza, jelesül Szerb Antal írásai, vagy éppen kortárs regények. A művek poétikai és narratológiai gazdagságáról, a műfajokról és az eszmétörténeti folyamatokról, a filológiai és textológiai kérdésekről szóló fejtegetései átlelkedítően tudtak hatni kollégáira, pályatársaira, hallgatóira. Ez az igen összetett, ám Ferinél egyszerre valahogyan könnyednek is tűnő irodalom- és kultúraszemlélet hatotta át a szisztematikusan végiggondolt szakmai megszólalásait és írásbeli munkáit. De voltaképpen az elejtett megjegyzéseit is. Hangozzanak el utóbbiak akár a cigiszünetek „füstölgései” során, a közös kávézások idején vagy a hallgatói szabadszemináriumokon egyetemünk síkfőkúti kutatóházában: akár a szakmai blokkban, akár a Feri által kedvelt vodka-narancsózás közben.

Elegáns lazaság – egy hallgatónk jellemezte így Ferit, és az ő esetében ez korántsem tűnik paradoxonnak, hanem valamiképpen magában foglalja az általa alaposan feltárt 18–19. századi beszédmod, a „csiszoltság”-diskurzus egymást kiegészítő, egyszerre okos és egyszersmind érzékeny aspektusát: a rációt és az emóciót. Amiként „az ész és derű szabadsága”, a „csiszolt” beszédmod és a „gentleman” eszménye Feri számára két évtizeden át kutatási terület, feldolgozandó téma és sajtó alá rendezendő szövegegyüttes volt, úgy vált Feri maga is, személyében, ennek a szellemi tevékenységnek és kulturális viselkedésnek a modelljévé. Mindazok szemében, akik követték a pályáját, olvasták a munkáit, hallgatták szakmai megnyilvánulásait, vagy az óráira jártak, Feri – kedves szerzője, Lord Shaftesbury nyomán – a „szellem derűs szabadságának” megformálója volt.²

Sokakkal beszélgettem az elmúlt két hétben, akik visszatérően felemlgették, hogy Feri mindig ott látta az embert a szakmai – akár irodalomtörténész, akár tanári – teljesítmények mögött. Noha szóbeli és írásbeli bírálatait mindig tárgyilagos hangnemben fogalmazta meg, alapos érveléssel alátámasztva a véleményét, és sohasem alkalmazva *ad hominem* érveket, mindazonáltal a szakkritikáiban, OTDK-, PhD- és szakdolgozati opponenciáiban nem szégyellt személyes is lenni. Megmutatni valamit a pályatárs – idősebb mester vagy fiatalabb, ám Feri által nagyra-

1 BODROGI Ferenc Máté, *Az „Aurora” és a nemzet csinosodása: A haza és a haladás az „Aurora Hazai Almanach” költői zsebkönyveiben*, Csokonai universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025); BODROGI Ferenc Máté, szerk., *Első folyóirataink: Aurora*, 5 köt., Csokonai universitas könyvtár: Források (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2024).

2 A fenti idézetekhez lásd BODROGI Ferenc Máté, „A nevetés kritikai gesztusának egyik lehetséges forrása Kazinczynál”, *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 20 (2010): 61–71, 61–63.

becsüléssel számon tartott kolléga, nemkülönben hallgató – portréjából. Sőt, Feri a saját szövegalkotói munkájában vagy tanítás közben is az embert látta. Akár az olvasót-befogadót, aki majd az ő szövegeit értelmezi, akár pedig a hallgatót, a jelenlegi vagy leendő tanárt, akinek megpróbál átadni valamit az irodalom- és világszemléletéből. Ekképpen az elemzései, amelyeket minden esetben elméleti szempontú megalapozás és következetes szövegimmanencia jellemez, egyzersmind gyakorlatiasak, jól applikálhatók is tudtak maradni.

Nemcsak saját baráti-kollegiális tapasztalatunk, hanem a hallgatóink egybehangzó visszajelzése alapján is tudjuk, hogy Feri mindig nagy gaudiummal, élvezetesen és inspiratív erővel adott elő: a hazai és nemzetközi konferenciákon, a szakmai műhelyalkalmainkon, az egyetemi kurzusain vagy a tehetséggondozó szimpóziumokon. Viszont soha nem félt szólni a hallgatók előtt, vagy nyíltan beszélgetni velük a bölcsész-tudós életpálya, valamint az egyetemi oktatás, az általános és középiskolai magyartanítás kihívásairól. Tudott beszélni ezek napi nehézségeiről és ihletett pillanatairól, a kutatói, illetve a tanári szerep hivatásetikai dimenzióiról, a humántudományok támogatásának kiszolgáltatottságáról, de képes volt mindezeken nagyvonalúan, ám szarkasztikusan túl is lépni. Sőt, Feri még inkább mert gondolkodni, szólni és beszélgetni az oktatáspolitikai folytonos változásainak gyakorlati következményeiről, veszélyeiről. Újabban pedig annak méltatlan, könyörtelen és merőben szakmaiatlan, sokunkat sújtó terheiről.

Ezt a töprengő bátorságot egyszerre gyakorolta a 18–19. századi irodalom- és sajtótörténet kutatójaként, Kazinczy és mások szövegeit gondozó filológusként, TKI-, OTKA- és Lendület-kutatócsoportok tagjaként, motiváló témavezetőként, a hallgatói tehetséggondozásért is elkötelezetten dolgozó intézeti titkárként, a *Szkholion* című bölcsészkar lap egykori társalapítójaként, a *Studia Litteraria* folyóiratunk szerkesztőjeként és a *Tympanon* – magyar szakos hírlevél felelős mentoraként. Valamint, és talán még inkább: a szak módszertani kérdéseket, az irodalmi szövegelemzés fortélyait és azok oktatását professzionális szinten művelő, a magyartanítás innovációján gondolkodó, műhelyalapító tanárként, illetve ilyen tárgyú publikációk szerzőjeként. Ez utóbbi megállapítás különösen érvényes a „*Minden másképpen van*” című, három éve megjelent kötetének revelatív írásaira.³ Ám nemcsak ezekből a szövegekből érzékelhető, hanem közvetlenül maguktól az érintettektől – régebbi visszajelzéseikből, illetve a múlt heti szemináriumokon és előadásokon elhangzott megemlékezésekből – tudjuk: Feri rendkívül felszabadítóan hatott a hallgatókra, akik ekképpen maguk is, lassan-lassan áthúzódva a katedra innenső oldalára, egyszerre szembesülhettek a szakmai örömeikkel, valamint a nehézségeikkel. És ilyen alkalmakkor Feri mindig képes volt a hallgatókkal együtt gondolkodni és vitázni, biztatni és lelkesíteni őket, megfontolandó tanácsot adni, és közös bölcsességgel cselekvési forgatókönyveket is alkotni.

Most, hogy immár valóban *minden másképpen van*, nagyon hiányzik nekünk Ferinek ez a lényeglátó, kritikus, ám egyzersmind megoldáskereső és nagyvonalú attitűdje. Mostantól talán immár mindannyiunk feladata – jelenlegi oktatóként-kutatóként, illetve leendő tanárként – továbbvinni ezt a mentalitást. Sőt, talán Feri azt mondaná, igaz, egy félmosollyal a szája sarkában, hogy mindez a *küldetésünk is*. Megpróbálunk méltók lenni hozzá.

Nyugodj békében, kedves barátunk, kollégánk, tanárunk: Bodrogi Feri. Sit tibi terra levis.

3 BODROGI Ferenc Máté, „*Minden másképpen van*”: Műértelmezések és szakkritikák (Szombathely: Savaria University Press, 2023).

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

MTA
200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2026.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft